Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПІДЛІСНИЙ ЄВГЕН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 378.018.8:33- 051]:34(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

13.00.04 – теорія та методика професійної освіти

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Є. В. Підлісний

Науковий керівник: Безлюдний Олександр Іванович, доктор педагогічних наук, професор

Умань – 2019

АНОТАЦІЯ

Підлісний Є. В. «Формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2019.

У дисертації вперше обґрунтовано педагогічні умови формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки (вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб розв'язувати правові питання із застосуванням інноваційних форм та активних методів; стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін; розвиток самостійності, правової активності, набуття досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей).

Розроблено та апробовано модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки, яка охоплює такі блоки та їх складники: методологічно-цільовий (мета, підходи, принципи), змістово-процесуальний (етапи, зміст, форми, методи, технології, засоби), оцінно-результативний (критерії, рівні, відповідний результат), що відображають специфіку формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки.

Уточнено критерії сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки та їх показники: мотиваційно-ціннісного (ціннісні орієнтації й правові установки, зокрема шанобливе ставлення до системи чинних у суспільстві правових норм, розуміння морального змісту закону; сформованість ціннісно-правових мотивів готовності до соціально значущої поведінки; виховання моральних і прагматичних якостей особистості, що виявляються в соціальній і правовій активності у правотворчості, правозастосуванні,

правоохоронній діяльності; адекватна позитивна самооцінка; прагнення до самовиховання; негативна оцінка до правопорушень і осіб, що їх здійснюють); когнітивно-інформаційного (оволодіння економічними й правовими знаннями, відомостями про необхідні прийоми і навички правової діяльності, застосування набутих знань на практиці та у постійно мінливих життєвих ситуаціях і в своїй професійній діяльності з огляду на визнання соціальної цінності права, орієнтуванні в спеціальній літературі, умінні користуватися довідковими правовими системами; розвиток правосвідомості); діяльнісно-поведінкового (заохочення особистості до практичної правової діяльності; навички та вміння адекватно послуговуватись законом у реальній життєвій ситуації і майбутній професійній діяльності; аргументовано переконувати у своїх поглядах; прагнення до самореалізації в правовій діяльності; вироблення стійкої звички дотримуватись правових норм; правомірна поведінка; соціально-правова активність).

На основі визначених критеріїв та показників схарактеризовано рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки: високий, середній та низький.

Аналіз термінологічного апарату дослідження, а саме: «культура», «право», «правова культура» дозволив уточнити сутність ключових понять: «правова культура майбутніх бакалаврів з економіки» (освоєний і матеріалізований досвід їх професійної діяльності, заснований на єдності правових та економічних знань, умінь, правомірної поведінки і готовності особистості керуватися правовими переконаннями у різних видах економічної діяльності), «формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки» (планомірно керований, цілеспрямовано організований процес систематичного впливу на особистість всією сукупністю форм, методів, засобів наявних в арсеналі сучасної освітньої діяльності, для засвоєння правових знань, переконань, потреб, цінностей, звичок активної правомірної поведінки, імунітету до скоєння правопорушень).

Удосконалено форми, методи, засоби освітнього процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової

підготовки.

Подальшого розвитку набули міжпредметні зв’язки підготовки майбутніх бакалаврів з економіки та наповнення правовим змістом фахових дисциплін.

Проведено констатувальний експеримент, до якого залучено 171 студента контрольної групи та 180 студентів експериментальної групи спеціальності 051 «Економіка», всього 351 студент та 68 викладачів.

Діагностика сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки показала, що у студентів інтерес до права не виражений, правові знання уривчасті і слабкі, студенти дотримуються вимог закону через страх покарання (законослухняна поведінка); невироблені правові навички і вміння; низька правова активність; несформовані правові уміння: виявляти проблему, оцінювати її практичну і теоретичну значимість, структурувати змістовні етапи правових ситуацій, організовувати самостійну роботу тощо. В основному майбутні фахівці погано розуміють сутність професії економіста, вимоги до цього фаху, не чітко орієнтуються в механізмі використання правових знань в освітній та професійній діяльності, мають низьку мотивацію до правової діяльності.

Результати констатувального експерименту засвідчили низький рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки, який передбачалося підвищити за рахунок виявлення та впровадження необхідних педагогічних умов.

Реалізація першої педагогічної умови здійснювалася через: диференціацію форм і методів роботи у закладах вищої освіти залежно від викладання дисциплін на молодших або старших курсах: проблемний метод, усний захист рефератів, виступи з доповідями, науковими повідомленнями, метод дискусії, теоретичні конференції, розв’язання практичних завдань, виконання вправ, залучення до різноманітних видів правозастосовчої діяльності, складання правових документів, аналіз правових ситуацій, «портфоліо» (документів, робіт, відгуків), метод «право на питання», ділові ігри тощо.

Друга педагогічна умова реалізовувалася на основі: оновлення змісту

дисциплін: «Економікс», «Економіка підприємства», «Фінанси і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Менеджмент», «Економічна теорія» через реалізацію міжпредметних зв’язків економіки і права; упровадження спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки»; застосування інноваційних форм: тренінгів, презентацій, індивідуального практикуму, науково-практичних конференцій, самостійної роботи (картки-завдання, роздаткові матеріали, теми рефератів тощо), активних методів: кейсів, аналізу і моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари), тематичної дискусії, «круглого столу», дебатів, діалогів, методу правотворчості; «мозкового штурму», ігор (пізнавальні, дидактичні, рольові), проблемних ситуацій, складання правових документів (договору, позовної заяви, клопотання тощо), методу правотворчості.

Для реалізації третьої педагогічної умови використано організаційні форми: лекції, семінари, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, конференції, конкурси, олімпіади, громадські перегляди фільмів, вистав, телепрограм, індивідуальний практикум, індивідуальний освітній маршрут, створення бізнес-проекту, творчих курсових проектів, виробнича практика, самостійна аудиторна і позааудиторна робота, консультації-співбесіди, тренінг; активні методи: проблемне навчання, кейс-стаді; педагогічних технологій (диференційоване навчання, проблемного навчання, модульна, проектна, ігрова).

Ефективність педагогічних умов доведено результатами формувального експерименту: у студентів експериментальної групи виявились більш високі показники рівнів сформованості правової культури у порівнянні з контрольною. Результати дослідження свідчать про динамічні позитивні зміни показників сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки експериментальних груп під впливом запропонованих нововведень.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці та впровадженні в процес фахової підготовки методики діагностування рівнів

сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки, розробці авторських навчальних програм та навчально-методичного забезпечення: оновлення змісту дисциплін «Економікс», «Економіка підприємства», «Фінанси і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Менеджмент», «Економічна теорія» через реалізацію міжпредметних зв'язків економіки і права; проведення спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки»; активізації самостійної роботи майбутніх бакалаврів з економіки для отримання правових знань та умінь для різноманітних видів правозастосовчої діяльності.

Матеріали дослідження можуть бути використані у освітньому процесі закладів вищої освіти при викладанні фахових економічних та правових дисциплін, спецсемінарів для майбутніх бакалаврів з економіки; у процесі подальшого формування правової культури в період реформування освітньої системи України, у наступних дослідженнях з теорії та методики професійної освіти.

Ключові слова: культура, право, правова культура, формування правової культури, економіка, бакалаври з економіки, фахова підготовка бакалаврів з економіки.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Підлісний Є. В. Компоненти сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти. *Балканско научно обозрение.* 2017. № 1. С. 17–23.
2. Підлісний Є. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки.* Миколаїв, 2018. № 3(62). Т. 2. С. 241–246.
3. Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через призму методологічних підходів. *World Science.* 2018. № 10(38). Vol. 2. Pp. 23–28.

4. Підлісний Є. Правова діяльність у структурі правової культури майбутніх економістів. *Педагогічна освіта: теорія і практика.* Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 25(2–2018), ч. 1. С. 138–143.
5. Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через «правосвідомість», «правову освіту» і «правове виховання». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія».* Міленіум, 2018. Вип. 291. С. 228–236.
6. Підлісний Є. В. Особливості фахової підготовки майбутніх бакалаврів економіки в контексті формування у них правової культури. *Збірник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 2. С. 211–223.
7. Підлісний Є. В. Модель формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки. *Молодь і ринок.* 2018. № 11(166). С. 152–159.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Подзігун С. М., Підлісний Є. В. Формування особистості сучасного менеджера-професіонала. *Стратегія розвитку України: міжнародний та гуманітарний виміри*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 17 жовтня 2017 р.). К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. С. 511–515.
9. Підлісний Є. В. Узгодження змісту фахової та правової діяльності майбутніх економістів. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*: IV International Scientific and Practical Conference, (Warsaw, Poland, July 19, 2018 r.). Warsaw, Poland, 2018. Vol. 2. C. 53–58.
10. Підлісний Є. В. Сучасні концепції дослідження правової культури. *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін:* Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., (Вінниця, 30–31 жовт. 2018 р.). Вінниця: Планер, 2018. С. 62–64.
11. Підлісний Є. В. Забезпечення правової спрямованості економічної освіти майбутніх бакалаврів економіки. *Дидаскал*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю *«Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія,*

перспективи розвитку», (Полтава, 20–21 листоп. 2018 р.). Полтава, 2019. № 19. С. 89–92.

12. Підлісний Є. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення безпеки державного управління в Україні. *Економіка України в умовах євроінтеграції: виклики та перспективи розвитку*: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф., (Умань, 19 квіт. 2018 р.). Умань: Візаві, 2018. С. 21–23.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Підлісний Є. В. Проблеми та перспективи розвитку готельного господарства. *Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти:* матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Умань, 25 березня 2015 р.) / за ред. А. Л. Бержанір. Умань: Візаві, 2015. Ч. 2. С. 21–23.
14. Підлісний Є. В. Стан і перспективи розвитку готельного господарства в Україні. *Тенденції розвитку готельно-ресторанної індустрії в Україні:* матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., (Умань, 26 листопада, 2015) / за ред. В. О. Стойки. Умань: Візаві, 2015. С. 21–23.
15. Підлісний Є. В. Сутність та зміст економічної безпеки підприємства. *Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, іновації:* матеріали ІІІ Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 14-15 квітня, 2016 р.). Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2016. С. 193–196.
16. Підлісний Є. В. Правові аспекти державного регулювання туристичної діяльності в Україні. *Актуальні проблеми розвитку національної економіки:* матеріали IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., (Умань, 1 груд. 2016 р.). Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. Т. 1. С. 96–99.
17. Підлісний Є. В. Маркетинг у сфері готельно-ресторанного бізнесу та туризм. *Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2016:* materialy XII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji. (Przernysl, 07–15 marca 2016 r.). Volume 2. Ekonomiczne nauki.: Przernysl. Nauka I studia. 2016. С. 54–56.
18. Бержанір А. Л., Петренко П. С., Підлісний Є. В. та ін. Інвестиційно-

інноваційна складова структурної трансформації економіки України: кол. моногр. / за ред. О. П. Кірдана. Умань: Візаві, 2017. 172 с.

19. Підлісний Є. В. Правове регулювання відносин власності в Україні. *Економіка та управління в XXI ст.: виклики та перспективи розвитку:* матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18–19 травня, 2017 р.). / за ред. О. Г. Чирви. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2017. С. 43–45.

SUMMARY

Pidlisnyi Y. V. "The legal culture formation of future bachelors of economics in the process of professional training". – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.04 "Theory and methodology of professional education". – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2019.

In the dissertation for the first time are grounded, the pedagogical conditions for the formation of the legal culture of future bachelors of economics in the process of professional training (formation of the attitude, motives and needs of students for the solution of legal issues during the use of innovative forms and active methods, stimulation of cognitive interest in legal knowledge on the basis of updating the content of professional disciplines, the development of autonomy, legal activity, experience in resolving legal situations through a combination of classroom and non-auditor activities).

The model of formation of the legal culture future bachelors of economics in the process of professional training, which covers such units and their components, were developed and tested: methodological-target (purpose, approaches, principles), content-procedural (stages, content, forms, methods, technologies, means), evaluatively-productive (criteria, levels, corresponding result) reflecting the specifics of the formation of the legal culture future bachelors of economics in the process of professional training.

The criteria for the formation of the legal culture of future bachelors of

economics and their indicators are specified: motivational-value (the formation of value orientations and legal systems, including respectful attitude to the system of current in the society of legal norms, understanding of the moral content of the law, the relation to the law as to value, the formation value-legal motives of readiness for socially useful behavior; education of moral and pragmatic qualities of the personality, manifested in integrative quality – social and legal activity in law-making, law enforcement, law enforcement, adequate positive self-esteem, the desire for self; active negative assessment in relation to the offenses and persons who carry them); cognitive-informational (mastering economic legal knowledge, knowledge of the necessary techniques and skills of legal activity, the use of knowledge in practice, the application of them in ever-changing life situations and in their professional activities, based on the recognition of social value of law, orientation in the special literature, ability use reference legal systems, development of legal consciousness, education of self-development abilities and self-education); activity-behavioral (promotion of personality in practical legal activity; skills and abilities to apply the law adequately in real life situations and in future professional activities; skills and abilities to uphold their rights and freedoms, as well as interests of other persons and society as a whole; reasonably persuade in their views, the desire for self-realization in legal activities, responsibility for the results and consequences of their activities, the habit of adhering to legal norms, lawful behavior, social and legal activity).

On the basis of definite criteria and indicators, the levels of formation of the legal culture of future bachelors of economics: high, medium and low.

Analysis of the terminological apparatus of the research, namely: "culture", "law", "legal culture" allowed to clarify the essence of key concepts: "legal culture of future bachelors of economic" (mastered and materialized experience of his professional activities, based on the unity of legal and economic knowledge and skills that form a model of professional action in any legal situation, a program adopted as a model when solving various professional tasks of economic and legal content), "the formation of the legal culture of the future bachelor of economic" (systematically directed, purposefully organized process of systematic influence on the personality of the whole set of forms, methods, means available in the arsenal of modern educational

activities, for the mastering of deep and stable legal knowledge, beliefs, needs, values, habits of active lawful conduct, immunity to committing offenses).

The forms, methods, means of educational process of forming the legal culture of future bachelors of economic in the process of professional training are improved.

The integration processes of preparing future bachelors of economic and filling them with the right content became the further development.

A holding experiment was conducted involving 171 students of the control group and 180 students of the experimental group of specialty 051 "Economics", only 351 students and 68 tutors.

Diagnosis of the formation legal culture of future bachelors of economic in the process of professional training showed that students have no interest in the law, legal knowledge is fragmentary and weak, students comply with the law due to the fear of punishment (law-abiding behavior); undeveloped legal skills and abilities; low legal activity; unformed legal skills: to identify the problem, to evaluate its practical and theoretical significance, to structure the content stages of legal situations, to organize independent work, etc. Basically, future specialists do not understand the essence of the profession of an economist, the requirements for this specialty, are not clearly oriented in the mechanism of the use of legal knowledge in education and professional activities, have low motivation to legal activity.

The results of the confirmatory experiment showed a low level of formation legal culture of future bachelors of economic in the process of professional training, which was supposed to be increased by identifying and implementing the necessary pedagogical conditions.

The implementation of the first pedagogical condition was carried out through: the differentiation of forms and methods of work in institutions of higher education depending on the teaching of disciplines at junior or senior courses: problem method, oral defense of abstracts, speeches, scientific reports, method of discussion, theoretical conferences, the solution of practical tasks, exercises, involvement in various types of law enforcement activities, drafting legal documents, analysis of legal situations, "portfolio" (documents, works, reviews), the "right to question", business games, etc.

The second pedagogical condition was implemented on the basis of: updating

the content of disciplines: "Economics", "Enterprise Economics", "Finance and Credit", "Accounting", "Marketing", "Management", "Economic Theory" through the implementation of interdisciplinary economic relations and rights; introduction of a special seminar "Legal responsibility in the field of economics"; application of innovative forms: trainings, presentations, individual workshops, scientific and practical conferences, independent work (task cards, handouts, topics of lectures, etc.), active methods: case studies, analysis and modeling of specific legal situations (problem seminars), thematic discussions, "Round table", debate, dialogue, method of law-making; "Brainstorming", games (cognitive, didactic, role play), problem situations, drafting of legal documents (contract, statement of claim, petition, etc.), method of law-making.

For the implementation of the third pedagogical condition: organizational forms: lectures, seminars, meetings with law enforcement officers, thematic evenings, conferences, competitions, public shows of films, performances, TV programs, individual workshops, individual educational route, creation of a business project, creative course projects, industrial practice, independent teaching and extra-curricular work, consultations-interviews, training; active methods: problem learning, case study; pedagogical technologies (differentiated learning, problem learning, modular, project, game).

The effectiveness of pedagogical conditions is proved by the results of the molding experiment: the students of the experimental group showed higher indicators of the levels of formation of legal culture in comparison with the control. The results of the study indicate a dynamic positive changes in the legal culture of future bachelors of economic in the process of professional training of experimental groups under the influence of the proposed innovations.

The practical significance of the results is to develop and implement in the process of professional preparation of the methodology for diagnosing the levels of formation of the legal culture of future bachelors of economic, the development of author's curriculum and teaching and methodological support: updating the content of disciplines "Economics", "Business Economics", "Finance and Credit", "Accounting", "Marketing", "Management", "Economic Theory "through the realization of

interdisciplinary relations of economics and law; conducting a special seminar "Legal responsibility in the field of economy"; intensifying the independent work of future bachelors of economic for obtaining legal knowledge and skills for various types of law enforcement activities.

Materials of the research can be used in the educational process of institutions of higher education in the teaching of professional economic and legal disciplines, special seminars for future bachelors of economic; in the process of further formation of legal culture during the reformation of the educational system of Ukraine, in subsequent studies on the theory and methods of professional education.

Key words: culture, law, legal culture, formation of legal culture, economics, bachelors of economic, professional preparation of bachelors of economic.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Підлісний Є. В. Компоненти сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти. *Балканско научно обозрение.* 2017. № 1. С. 17–23.
2. Підлісний Є. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки.* Миколаїв, 2018. № 3(62). Т. 2. С. 241–246.
3. Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через призму методологічних підходів. *World Science.* 2018. № 10(38). Vol. 2. Pp. 23–28.
4. Підлісний Є. Правова діяльність у структурі правової культури майбутніх економістів. *Педагогічна освіта: теорія і практика.* Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 25(2–2018), ч. 1. С. 138–143.
5. Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через «правосвідомість», «правову освіту» і «правове виховання». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*.

Серія «Педагогіка, психологія, філософія». Міленіум, 2018. Вип. 291. С. 228–236.

6. Підлісний Є. В. Особливості фахової підготовки майбутніх бакалаврів економіки в контексті формування у них правової культури. *Збірник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 2. С. 211–223.
7. Підлісний Є. В. Модель формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки. *Молодь і ринок.* 2018. № 11(166). С. 152–159.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Подзігун С. М., Підлісний Є. В. Формування особистості сучасного менеджера-професіонала. *Стратегія розвитку України: міжнародний та гуманітарний виміри*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 17 жовтня 2017 р.). К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. С. 511–515.
9. Підлісний Є. В. Узгодження змісту фахової та правової діяльності майбутніх економістів. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*: IV International Scientific and Practical Conference, (Warsaw, Poland, July 19, 2018 r.). Warsaw, Poland, 2018. Vol. 2. С. 53–58.
10. Підлісний Є. В. Сучасні концепції дослідження правової культури. *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін:* Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., (Вінниця, 30–31 жовт. 2018 р.). Вінниця: Планер, 2018. С. 62–64.
11. Підлісний Є. В. Забезпечення правової спрямованості економічної освіти майбутніх бакалаврів економіки. *Дидаскал*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю *«Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку»*, (Полтава, 20–21 листоп. 2018 р.). Полтава, 2019. № 19. С. 89–92.
12. Підлісний Є. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення безпеки державного управління в Україні. *Економіка України в умовах євроінтеграції: виклики та перспективи розвитку*: матеріали І Всеукр.

наук.-практ. конф., (Умань, 19 квіт. 2018 р.). Умань: Візаві, 2018. С. 21–23.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Підлісний Є. В. Проблеми та перспективи розвитку готельного господарства. *Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти:* матеріали III Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Умань, 25 березня 2015 р.) / за ред. А. Л. Бержанір. Умань: Візаві, 2015. Ч. 2. С. 21–23.
14. Підлісний Є. В. Стан і перспективи розвитку готельного господарства в Україні. *Тенденції розвитку готельно-ресторанної індустрії в Україні:* матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Умань, 26 листопада, 2015) / за ред. В. О. Стойки. Умань: Візаві, 2015. С. 21–23.
15. Підлісний Є. В. Сутність та зміст економічної безпеки підприємства. *Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, іновації:* матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 14-15 квітня, 2016 р.). Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2016. С. 193–196.
16. Підлісний Є. В. Правові аспекти державного регулювання туристичної діяльності в Україні. *Актуальні проблеми розвитку національної економіки:* матеріали IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., (Умань, 1 груд. 2016 р.). Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. Т. 1. С. 96–99.
17. Підлісний Є. В. Маркетинг у сфері готельно-ресторанного бізнесу та туризм. *Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2016:* materialy XII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji. (Przernysl, 07–15 marca 2016 r.). Volume 2. Ekonomiczne nauki.: Przernysl. Nauka I studia. 2016. С. 54–56.
18. Бержанір А. Л., Петренко П. С., Підлісний Є. В. та ін. Інвестиційно-інноваційна складова структурної трансформації економіки України: кол. моногр. / за ред. О. П. Кірдана. Умань: Візаві, 2017. 172 с.
19. Підлісний Є. В. Правове регулювання відносин власності в Україні. *Економіка та управління в XXI ст.: виклики та перспективи розвитку:*

матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18–19 травня, 2017 р.). / за ред. О. Г. Чирви. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2017. С. 43–45.

ЗМІСТ

ВСТУП …… 18

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ …… 26

1.1. Стан розробленості проблеми формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки ……. 26

1.2. Сутність та змістова характеристика ключових понять дослідження …… 47

1.3. Особливості фахової підготовки майбутніх бакалаврів з економіки в контексті формування у них правової культури …… 75

Висновки до першого розділу …… 88

РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ …….. 91

2.1. Моніторинг процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки …… 91

2.2. Критерії, показники та рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки ……. 109

2.3. Організація дослідження та методика проведення констатувального експерименту …… 127

Висновки до другого розділу …….. 158

РОЗДІЛ 3 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ …….. 162

3.1. Модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки …… 162

3.2. Обгрунтування та реалізація педагогічних умов формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки …… 176

3.3. Інтерпретація результатів дослідно-експериментальної роботи …….. 198

Висновки до третього розділу …… 223

ВИСНОВКИ …….. 226

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ …… 232

ДОДАТКИ …… 261

ВСТУП

Актуальність теми. Демократичні перетворення, що відбуваються в нашій країні, непрості процеси, пов’язані з формуванням правової держави, проведенням судово-правової та адміністративної реформ, окреслили одну з найсерйозніших проблем сучасного суспільства – вкрай низький рівень правової культури громадян.

Успішне вирішення цієї проблеми неможливо без виховання у кожного громадянина глибокої поваги до закону, формування готовності безпосередньо активно брати участь у втіленні його положень у повсякденне життя, що знаходить відображення в законодавчих та інших нормативно-правових актах, зокрема Конституції України, законах України: «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки» (2004), «Про вищу освіту» (2014), концепціях: громадянського виховання особистості (2000), підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні (2000); національного виховання студентської молоді (2009), національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015); проекті Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 рр. (2015), стратегіях: Національній стратегії розвитку освіти України на період до 2021 року (2013), Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (2015); програмах: Національній програмі правової освіти населення (2001); Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2009 – 2015 рр. (2009); наказах: Міністерства юстиції України «Щодо правової освіти населення (2011), «Про затвердження примірних програм здійснення органами юстиції перевірок стану правової освіти» (2013) тощо. У вищенаведених нормативно-правових актах особливо важливим напрямом національної політики є виховання правової культури студентської молоді.

Отже, у сучасний період історії України, коли почався процес послідовної і системної модернізації, заснованої на цінностях та інститутах демократії, законності і правопорядку, проблема формування у кожного громадянина, особливо у молоді, правової культури стає актуальною.

За останній період у практиці економічної освіти в плані правової підготовки вдалося розв’язати досить широке коло питань:

– історико-теоретичні питання правової освіти та виховання дітей і дорослих (Р. Андрусишин, С. Василина, І. Галущак, А. Гетьман, І. Гуревич, О. Іваній, Я. Кічук, О. Костенко, О. Поліщук, О. Попадич, Л. Рябовол, В. Тацій та ін.);

– розвиток правової свідомості особистості (О. Ганзенко, В. Головченко, І. Голосніченко, О. Деменко, І. Огороднійчук, Н. Фоменко, І. Шаравара та ін.);

– різні аспекти правової культури суспільства й індивідів розглядали юристи (О. Войтанович, О. Ганзенко, Н. Коваленко, Р. Олійничук, І. Осика, В. Ткаченко, О. Тітомир, В. Царенко, М. Цвік та ін.); філософи (О. Данильян, Е. Ільєнков, Т. Кумеда, Л. Перевалова, С. Третяк, А. Шеременда та ін.); правознавці (В. Головченко, О. Довгий, А. Кутиркін, О. Скакун, В. Суботін, Н. Фоменко та ін.); соціологи (Ю. Битяк, О. Комарова, А. Курносенко, Н. Росенко, А. Семітко, Н. Смолова та ін.); педагоги (А. Будас, І. Дарманська, Т. Крутоус, С. Мальона, М. Подберезський, Л. Твердохліб, С. Тугуз, Н. Юрасюк, О. Яковенко та ін.);

– проблеми узгодження економічної діяльності та правової культури вивчали А. Будас, В. Велігон, І. Галущак, І. Гулевич, Н. Каретко, І. Кравченко, Г. Лазарчук, О. Поліщук, Н. Росенко, Е. Шевердина, Н. Юрасюк, Т. Юртаєва та ін.

Загальнотеоретичні питання правової культури, її прикладні аспекти відображені в роботах зарубіжних дослідників: Г. Байлс (G. Byles), Б. Бікс (B. Bix), Дж. Белл (J. Bell), А. Бьюкенен (A. Buchanan), Р. Ендешоу (R. Endeshaw), А. Моррис (A. Morris), Л. Сотендорп (L. Soetendorp), Дж. Хаг (J. Hage), А. Шерр (A. Sherr) та ін.

Водночас низка питань формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки не знайшла достатнього висвітлення в педагогічних дослідженнях.

Аналіз наукової літератури та практики щодо формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки дозволив виявити такі суперечності між:

– необхідністю формування правової культури студентів економічних спеціальностей і нерозробленістю механізму цього процесу;

– сучасними вимогами до підготовки майбутніх економістів і реальним рівнем сформованості у них правової культури;

– важливістю формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки і недостатньою розробленістю навчально-методичного забезпечення цього процесу.

Отже, актуальність проблеми, викликана зазначеними вище суперечностями, нагальна потреба вдосконалення підготовки майбутніх бакалаврів з економіки у напрямі формування у них правової культури та недостатня розробленість означеної проблеми у теорії й практиці зумовили вибір теми дослідження – **«Формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження обраної проблеми здійснювалося відповідно до основних напрямів та завдань наукової теми кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Теоретичні та методичні основи інтелектуалізації як інноваційної складової економічного розвитку регіонів» (номер державної реєстрації № 0115U002178). Тему затверджено вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 7 від 23.02.2016) та узгоджено на засіданні Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 29.03.2016).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки.

Гіпотеза дослідження. Формування правової культури майбутніх

бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки відбуватиметься більш ефективно в разі дотримання таких педагогічних умов: вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб розв'язувати правові питання із застосуванням інноваційних форм та активних методів; стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін; розвиток самостійності, правової активності, набуття досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей.

Відповідно до мети й гіпотези визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми у психолого-педагогічній літературі, розкрити зміст і уточнити сутність ключових понять дослідження.

2. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки.

3. Здійснити діагностику сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки.

4. Розробити та апробувати модель, теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки.

Об'єкт дослідження – фахова підготовка майбутніх бакалаврів з економіки.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки.

Методи дослідження. Для перевірки гіпотези дослідження і розв'язання визначених завдань використано такі методи: *теоретичні* – аналіз наукових джерел із проблеми дослідження, що дало змогу визначити об'єкт, предмет, мету дослідження, сформулювати його завдання, уточнити сутність понять «правова культура майбутніх бакалаврів з економіки», «формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки»; метод моделювання – для розробки моделі формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі

фахової підготовки; *емпіричні* – бесіда, спостереження, тестування, анкетування, педагогічний експеримент: констатувальний – для визначення стану сформованості правової культури; формувальний – для перевірки ефективності педагогічних умов формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки; *статистичні* – методи математичної статистики для аналізу експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Рівненського державного гуманітарного університету, Центральноукраїнського національного технічного університету, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

На різних етапах у дослідженні брали участь 457 студентів, із них 351 студент у контрольних й експериментальних групах та 68 викладачів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* розроблено модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки, яка охоплює такі блоки: методологічно-цільовий (мета, підходи, принципи), змістово-процесуальний (етапи, зміст, форми, методи, технології, засоби), оцінно-результативний (критерії, рівні, відповідний результат), що демонструють особливості формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки; обґрунтовано педагогічні умови формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки (вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб розв’язувати правові питання із застосуванням інноваційних форм та активних методів; стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін; розвиток самостійності, правової активності, набуття досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей);

– *уточнено* сутність ключових понять дослідження: «правова культура майбутніх бакалаврів з економіки» та «формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки»; критерії готовності (мотиваційно-ціннісний,

когнітивно-інформаційний, діяльнісно-поведінковий), показники ((ціннісно-правові мотиви поведінки, ціннісні орієнтації, установки, економічні та правові знання, вміння, діяльність, поведінка, активність) та рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки (високий, середній, низький);

– *удосконалено* форми, методи, засоби освітнього процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки;

– *подальшого розвитку набули* міжпредметні зв'язки підготовки майбутніх бакалаврів з економіки та наповнення правовим змістом фахових дисциплін.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці та впровадженні у фахову підготовку методики діагностування рівнів сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки, авторських навчальних програм та навчально-методичного забезпечення: оновлення змісту дисциплін «Економікс», «Економіка підприємства», «Фінанси і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Менеджмент», «Економічна теорія» через реалізацію міжпредметних зв'язків економіки і права; проведення спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки»; активізації самостійної роботи майбутніх бакалаврів з економіки для набуття правових знань та умінь з метою їх застосування у різноманітних видах правозастосовчої діяльності.

Матеріали дослідження можуть бути використані в освітньому процесі закладів вищої освіти при викладанні фахових економічних та правових дисциплін, спецсемінарів; для перспективи формування правової культури в період реформування освітньої системи України, у подальших дослідженнях з теорії та методики професійної освіти.

Результати дослідження ***впроваджено*** в освітній процес Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 140-01-12 від 19.12.2018), Центральноукраїнського національного технічного університету (довідка № 368-

н від 21.12.2018), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 20785/01 від 22.12.2018), Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка № 07-10/46 від 15.01.2019).

Особистий внесок автора. У колективній монографії «Інвестиційно-інноваційна складова структурної трансформації економіки України» (у співавторстві з О. Кірдан, А. Бержанір, П. Петренко та ін. (2017)) подано характеристику проблем стимулювання державної підтримки конкурентоспроможності підприємств в Україні та державного регулювання господарської діяльності (внесок автора 34 %); статті «Формування особистості сучасного менеджера-професіонала» (у співавторстві з С. Подзігун (2017)) здобувачем розкриті особливості формування менеджера-професіонала (внесок автора 75 %).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2016» (Przernysl, 2016), «Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, інновації» (Київ, 2016), «Стратегія розвитку України» (Київ, 2017), «Економіка та управління в XXI ст.: виклики та перспективи розвитку» (Умань, 2017), «Social and Economic Aspects of Education in Modern Society» (Warsaw, Poland, 2018), «Україна і Польща: минуле, сучасне, майбутнє» (Умань, 2018), «Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін» (Вінниця, 2018); *всеукраїнських* – «Тенденції розвитку готельно-ресторанної індустрії в Україні» (Умань, 2015), «Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти» (Умань, 2015), «Актуальні проблеми розвитку національної економіки» (Умань, 2016), «Сучасні проблеми і перспективи економічної динаміки» (Умань, 2017), «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку» (Полтава, 2018), «Економіка України в умовах євроінтеграції: виклики та перспективи розвитку» (Умань, 2018); *регіональних* – «Роль маркетингу в розвитку підприємницької діяльності» (Умань, 2017), «Сучасний стан і проблеми розвитку страхового ринку України» (Умань, 2018).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та освітнього менеджменту та звітних наукових конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2016–2018).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 19 публікаціях автора (2 – у співавторстві), із них: 7 статей відображають основні наукові результати (2 – у зарубіжному фаховому виданні), 5 – апробаційного характеру, 7 – додатково відображають результати дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (312 найменувань, із них 16 – іноземною мовою), 11 додатків на 76 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 336 сторінок, з них 216 сторінок – основний текст. Робота містить 9 рисунків, 53 таблиці.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

1.1 Стан розробленості проблеми формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки

Глибоке реформування вищої освіти, викликане соціально-економічними та державно-політичними перетвореннями, постійне зростання обсягу інформації, збільшення кількості дисциплін, що вивчаються при визначених термінах навчання в університетах, зумовили виникнення перед системою професійної підготовки фахівців низки серйозних проблем.

Вирішення цих проблем Т. Федорова вбачає у сучасній підготовці студентів з урахуванням багаторівневої структури вищої освіти у відповідності з нормативними актами; підвищенні фундаментальності освіти, її гуманізації і гуманітаризації у поєднанні з посиленням практичної спрямованості; інтенсифікації освітнього процесу за рахунок оптимального поєднання традиційних і інноваційних форм, методів і засобів навчання, чіткого формулювання дидактичних завдань і їх реалізації відповідно до мети і змісту навчання; інформатизації освіти тощо [266, с. 3].

У цьому сенсі основну мету сучасного університету Г. Чубрина окреслює як забезпечення доступу широким верствам населення до якісно нової ефективної професійної освіти, а завдання системи вищої освіти – як досягнення інтеграції потреб особистості і соціуму [281, с. 34].

У зв’язку із сучасною соціально-економічною ситуацією, що склалася в Україні, попит на висококваліфікованих фахівців, зокрема економістів, різко зріс і буде зростати надалі в нових умовах.

Ринкові відносини, інтеграція країни у міжнародне співтовариство, всебічна інформатизація суспільства потребують підвищення якості й рівня економічної діяльності підприємств та організацій. Це зумовлює нові, більш

жорсткі вимоги, які висуваються до фахівців у сфері фінансової, виробничої та господарської діяльності. В умовах економічної нестабільності чимало молодих людей обирає економічну спеціальність, кар'єру підприємця. Такий вибір певною мірою сприяє досягненню свободи і незалежності, підвищенню самооцінки, дозволяє людині реалізувати власний творчий потенціал [49, с. 103].

Держава прагне регулювати співвідношення прийому абітурієнтів з їх подальшою професійною затребуваністю в суспільстві, виділяючи більше бюджетних місць на спеціальності, в яких, за аналітичними даними, є необхідність. Крім того, університети оновлюють спеціальності, які в сучасному суспільстві є перспективними. Однією з таких спеціальностей є «Економіка». Проте психолого-педагогічні аспекти процесу підготовки бакалаврів економіки на сьогодні вивчені не достатньо.

Нині відбувається зміна парадигми економічного знання, що проявляється в економічній культурі суспільства та економічній компетентності сучасної людини, а відтак актуальним стає модернізація процесу професійної підготовки бакалаврів економіки. Проте, на думку Г. Чубриної, конкурентоспроможність таких фахівців зумовлена відсутністю необхідних для виробництва компетентностей, а недосконаліть кадрової політики сучасних підприємств і організацій негативно впливає на працевлаштування випускників закладів вищої освіти, підвищуючи рівень безробіття серед молоді [281, с. 4].

Особливо це стосується такої спеціальності, як «Економіка», оскільки без вільного володіння засобами комп'ютерних технологій та іноземною мовою не можна співпрацювати в єдиному економічному полі з іншими країнами. Для реалізації такої співпраці потрібно мати високий соціальний рівень, бути компетентним, відповідальним та ініціативним, володіти здатністю ефективної взаємодії в освітньому середовищі [100, с. 7].

За визначенням О. Наугольникової, майбутній фахівець економічного профілю повинен мати такий набір професійних характеристик, що дозволять йому виконувати професійну діяльність на рівні галузевих стандартів і забезпечувати фундамент для подальшого професійного розвитку [151, с. 224].

Отже, розвиток держави потребує добре підготовлених фахівців у різних

сферах виробництва, які б мали достатні професійні знання та навички, а також були добре обізнаними з чинним законодавством.

Неможливо бути гарним фахівцем в окремій галузі та бути повністю відокремленим від чинних законодавчих актів, як вважає Г. Лазарчук, адже саме в них міститься багато стандартів, положень та обмежень щодо будь-якого виду трудової діяльності в Україні [126, с. 76].

Значною мірою розвиток соціальної сфери визначається економічними і правовими перетвореннями, оскільки особистість і суспільство в цілому не можуть розвиватися без забезпечення правових свобод і гарантій держави. У зв'язку з цим правова культура в суспільстві стає необхідною умовою його розвитку [77, с. 3].

Реформування сфер економіки сприяло підвищенню інтересу до економічних і юридичних спеціальностей, що призвело до перенасичення таких фахівців на ринку праці, незважаючи на яке вищевказані спеціальності залишаються популярними.

Становлення випускника університету визначається не тільки рівнем його професійної підготовки, а й ступенем розвитку його моральної, політичної і правової культури.

Сьогодні соціальне замовлення держави, яке знайшло відображення в Законі України «Про освіту», орієнтує вищу школу не тільки на професійну, а й на загальнокультурну підготовку випускника, розвиток майбутнього фахівця як людини і громадянина.

Для вищого навчального закладу існування правової підготовки поряд з професійною є теж дуже важливим. Належна правова підготовка студентів уможливлює їхнє усвідомлення необхідності володіння та практичного застосування технічними, фаховими та юридичними знаннями.

Проблема формування правової культури у студентів стоїть дуже гостро, оскільки саме молодь знаходиться у вирішальній стадії становлення особистості, вона найбільш схильна до будь-яких впливів.

Студентська молодь є особливою соціальною групою, яка під час навчання в університеті має оволодіти не тільки професійними навичками, а й сформувати

соціальну зрілість, правову свідомість та правову культуру.

Молодь має унікальні соціально-психологічні і соціально-вікові характеристики. В індивідуально-психологічному аспекті для молоді характерне не завжди усвідомлене бажання звільнитися від зовнішнього контролю, підвищена емоційність, збудливість, ідеалізація певних життєвих уявлень, максималізм, а також нестійкість моральних позицій, часто заснована на сприйнятті негативних явищ суспільства. Як відзначає І. Шаравара, конфліктна самосвідомість нашої молоді є лише відображенням хаосу, який існує в нашому суспільному житті [284].

Формування правової культури студентів можна здійснити, опираючись на зміст і конкретні особливості правової культури університетського колективу, чітку послідовності впливу правових культурних цінностей на правосвідомість і поведінку студентів у правових відносинах діяльності.

У колектив університету студенти входять із вже сформованою під впливом родини, школи, неформального спілкування правовою культурою. У процесі подальшої соціалізації, набуття і розширення дієздатності студенти все більше долучаються до базової правової культури суспільства, засвоюють конкретно визначені норми й цінності та долучаються до ціннісно-правового орієнтування. Залучення студентів у правову культуру колективу може відбуватися у двох напрямах: по-перше, в освітньому процесі, де вони отримують інформацію про право і правові відносини, і, по-друге, шляхом особистої участі в соціально-правовій діяльності колективу.

Сучасна освіта взаємопов’язана зі змінами соціальної структури суспільства, новими тенденціями в розвитку права і законодавства, в здійсненні правової підготовки громадян. Основою для дослідження проблеми формування правової культури студентів є праці багатьох відомих вчених, які можуть бути класифіковані на кілька груп.

До першої групи належать праці, в яких досліджувалися питання розвитку правової свідомості особистості. Ця проблема була предметом пильної уваги вчених протягом кількох десятиліть і розроблялася в декількох аспектах таких, як: методологічні аспекти формування суспільної та індивідуальної

правосвідомості, методичні аспекти даної проблеми, що розкривають важливість в житті суспільства правового освітнього процесу, роль правової свідомості в системі регуляторів соціальної поведінки особистості, зокрема суб'єкта освітнього права, різні протиріччя і труднощі в процесі формування правосвідомості молодих людей, недосконаліть законодавчих актів, що закріплюють їх права та обов'язки (О. Ганзенко [51], В. Головченко [54], І. Голосніченко [55], Т. Грошева [63], О. Деменко [69], Р. Донченко [76], В. Ігнатов [89], В. Камінська [97], Р. Клунко [101], Н. Коваленко [103], М. Корнишина [114], Е. Лукашева [135], В. Носков [158], І. Огороднійчук [161], Р. Олійничук [164], І. Осика [169], Р. Сербін [240], Н. Фоменко [272], Ю. Фролова [273], А. Халтурін [206], В. Царенко [276], І. Шаравара [284] та ін.). Науковцями визначено, що через правосвідомість відбувається набуття системи знань, усвідомлення права та його вимог, вироблення напряму і характеру поведінки у його сфері.

Р. Клунко визначає правову свідомість як особливий вид інтелектуально-пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності індивідів і їх груп, ядро якого утворюють базові когнітивні можливості, що зумовлюють розуміння того, що таке право, закон, влада, і визначають специфіку аналізу і оцінки різних видів правової поведінки (протиправної і правомірної) [101, с. 148].

За дослідженнями науковців (Р. Донченко [76], Н. Коваленко [103], М. Корнішина [114], Н. Фоменко [272] та ін.), рівень правової свідомості студентів не відповідає потребам гармонійного розвитку особистості і вимогам суспільства. У реальному житті молоді люди часто зіштовхуються з безліччю перешкод, що обмежують їх права, можливості і рівноправність.

До таких М. Корнішина відносить: недосконаліть правової системи; дискримінацію за віком (ейджизм); низький рівень правової освіти; слабку правову захищеність тощо. Все це в результаті проявляється в різних формах девіації в молодіжному середовищі, зростанні рівня правового нігілізму [114, с. 105].

До проблем формування правової свідомості майбутніх фахівців Н. Фоменко відносить правову безграмотність населення, складний процес правотворчості, суперечливість нормативно-правових актів реальній дійсності, а

також нерозвинуту ідеологію сильної правової держави [272].

Правовому нігілізму сучасної молоді, на думку Р. Донченко, властиві такі риси:

1) демонстративний, конфронтаційно-агресивний і неконтрольований характер, що кваліфікується громадською думкою як беззаконня;

2) масовість, широка поширеність не тільки серед громадян, соціальних і професійних груп, прошарків, але й в офіційних державних структурах, законодавчих, виконавчих і правоохоронних ешелонах влади;

3) різноманіття форм прояву – від кримінальних до легальних, від «елітарних» до побутових;

4) особливий ступінь руйнівності, опозиційна і популістська спрямованість, регіонально-національний колорит, що переходить у сепаратизм і автаркізму;

5) злиття з державним, політичним, моральним, духовним, економічним, релігійним нігілізмом, що утворюють разом єдиний деструктивний процес;

6) зв’язок з негативізмом – більш широким плином, що заполонив в останні роки суспільство в ході демонтажу старої і створення нової системи, зміни способу життя [76, с. 16].

Отже, правовий нігілізм – це, по-перше, характеристика певних темних, деформованих сторін правосвідомості, з негативним ставленням до вимог поваги і дотримання права. По-друге, правовий нігілізм і його антипод – законність, що реалізується в зміцненні правопорядку, ідеалах дотримання і поваги права, є не психологічною, а соціальною характеристикою певного реального стану суспільства.

Крім правового нігілізму, який виражається у негативному ставленні до права як до соціального регулятора, і, як наслідок, заперечного розуміння функціонування різних елементів правової системи суспільства, Н. Коваленко виділяє такі види деформації правової свідомості: правову індиферентність, яка характеризується пасивним, некритичним, сприйняттям правової дійсності, її небажанням чи нездатністю через певні об’єктивні і суб’єктивні причини адаптуватись до реального соціально-правового життя; правовий інфантилізм, що виражається у прогалинах правових знань і нездатності передбачати всі

правові наслідки здійснюваних протиправних діянь [103, с. 13].

До негативних чинників формування правової свідомості О. Ганзенко відносить корупцію, тіньову економіку, безробіття, вживання молоддю наркотичних і психотропних речовин, культ насильства та жорстокості у засобах масової ініормації [51, с. 13].

Причини низького рівня правової свідомості населення України Р. Сербін вбачає у послабленні виконавчої дисципліни, погіршенні функціонування народного господарства, зниженні податкових надходжень, зростанні організованої злочинності та корупції [240, с. 88].

Протистоїть правовому нігілізму, іншим деформаціям правосвідомості такий складний соціальний феномен, як правова культура. Правова культура передбачає глибоке знання правових норм і принципів, повагу до закону, вміння застосовувати право в суспільно корисних цілях, готовність брати активну участь у зміцненні законності та правопорядку.

У таких умовах все більш актуальним стає питання підвищення рівня правової свідомості та культури.

До другої групи належать праці, в яких розкриваються історико-теоретичні питання правової освіти та виховання дітей і дорослих, а також подано дослідження їх прикладного характеру з акцентом на вивченні їх ефективності через механізм правової компетентності учнів та студентської молоді (І. Алексєєва [5], Р. Андрусишин [7], П. Баранов [17], С. Бондаренко [30], О. Бочкова [32], С. Василина [39], І. Галущак [49], А. Гетьман [207], Л. Горбунова [56], І. Гулевич [65], О. Данильян [207], О. Долженков [75], О. Іваній [92], Я. Кічук [99], І. Коваль [104], О. Костенко [115], Г. Лазарчук [126], А. Максименко [137], Л. Ніколаєва [156], І. Огороднійчук [160], М. Осіпов [170], Е. Пєвцова [175], О. Поліщук [199], О. Попадич [201], Н. Ржевська [227], Н. Розіна [229], І. Романова [230], Л. Рябовол [235], В. Ситянін [241], В. Тацій [207], О. Тітомир [259], Т. Циганова [279], Н. Юрасюк [290], Т. Юртаєва [292], Т. Ярошевська [295] та ін.).

Так, монографію «Правове виховання» В. Тація, А. Гетьмана та ін. присвячено дослідженню фундаментальних засад правового виховання,

визначенню методологічних підходів і понятєвих конструктів, з'ясуванню правового виховання як базового чинника державотворчого процесу в Україні. Автори розглядають правове виховання у політологічному, державознавчому, філософсько-правовому та соціологічному аспектах [207].

Правове виховання і освіту Л. Ніколаєва розуміє як важливі чинники правового розвитку особистості, і акцентує, що вони можуть як сповільнювати, так і пришвидшувати правовий прогрес. Це цілеспрямований процес і результат засвоєння систематизованних правових знань, навичок та умінь застосовувати їх на практиці, розвитку пізнавально-інтелектуальної сфери, забезпечення правової навченості особистості. Проте для правового розвитку особистості недостатньо певної навченості. Добре оволодівши сукупністю правових знань, умінь і навичок, людина може проявляти досить високий ступінь навченості, але не мати повної впевненості в тому, що, ставши освіченим в галузі права, вона не буде здійснювати протиправних вчинків, тобто вона може не мати належної правової вихованості [156, с. 70].

Автор вважає, що саме за допомогою правового виховання можливо змінити уявлення людини про право, навчити її поважати закон, виробити потребу в правомірній поведінці, а отже, якісно перетворити суспільство. Кінцева мета правового виховання – правомірна поведінка, тобто точне дотримання особистістю юридичних приписів, її активність у здійсненні наданих їй прав, високий рівень відповідальності. Правове виховання орієнтоване на усвідомлене сприйняття юридичних законів, правових норм і обов'язків [156, с. 71].

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що вчені розглядають як сутнісну мету правового виховання – формування правової культури, що містить правові знання, емоційно-оцінне ставлення до права, готовність до нормативних дій в різних ситуаціях. Науковцями розроблені різні форми, методи і засоби виховання, критерії та показники яких утворюють узагальнений комплекс правових уявлень і оцінок, розроблені методичні основи правової освіти в педагогічних університетах.

На думку Л. Ніколаєвої, єдність правової освіти та правового виховання полягає насамперед у спільній меті – формуванні правової культури особистості.

Проте необхідно враховувати, що правова освіта вибудовує переважно наукову правову ідеологію (теоретичні правові погляди), а правове виховання – правову психологію (правові установки, мотиви, переконання, ціннісні орієнтації). Правова освіта завжди виконує виховні функції, а правове виховання – функції пізнання правової дійсності. Але завдання правового виховання ширше і багатогранніше. Якщо головне завдання правової освіти передбачає озброєння особистості правовими знаннями, вміннями, навичками, забезпечення певної правової грамотності особистості, то правове виховання – зумовлює появу в особистості соціальної спрямованості правових ідеалів, уявлень, переконань, правомірної поведінки, тобто правової вихованості. Отже, ці процеси взаємопов'язані, але не ідентичні [156, с. 71].

До третьої групи належать праці, в яких були порушені різні аспекти правової культури суспільства й індивідів. Аналіз наукових джерел дав змогу з'ясувати, що проблема формування правової культури суспільства та індивідів була об'єктом дослідження вчених різних галузей знань: філософській, соціокультурній, педагогічній та юридичній тощо.

На сучасному етапі розвитку *юридичної науки* проблемами правової культури займаються такі вчені-юристи, як В. Басай [18], В. Боер [26], О. Войтанович [45], О. Ганзенко [51], Н. Коваленко [103], В. Копєйчикова [83], О. Лукаш [134], Р. Олійничук [164], І. Осика [168; 169], Р. Сербин [239], В. Ткаченко [260], О. Тітомир [259], В. Царенко [276], М. Цвік [277], Р. Шагієва [282], І. Шаравара [284], О. Шубіна [288]. Науковцями доведено, що правова культура передбачає знання законодавства, вміння правильно розуміти і застосовувати його на практиці, нетерпимість до будь-яких порушень законності. Тільки при подоланні юридичної безграмотності і правового нігілізму можливий виток правової культури, що вимагає чітких уявлень про систему виховання й освіти в галузі права, сутність і форми реалізації правової освіти в контексті загальної та професійної освіти.

Проблеми формування правової культури у контексті демократизації всіх сфер суспільного життя досліджували провідні *філософи* Г. Абсаттаров [1], Е. Вартанян [38], О. Данильян [150], Е. Ільєнков [90], Т. Кумеда [120],

Л. Перевалова [178], С. Третяк [261], А. Шеременда [120], В. Шишкін [286]. На їх думку, тільки право разом з мораллю й іншими виробленими людством механізмами регуляції суспільних відносин мають бути покладеними в основу будь-яких дій [134, с. 3].

Дослідженням правової культури як важливого елемента правової системи і чинника, що впливає на становлення та розвиток державності загалом, займались українські *правознавці,* зокрема: П. Баранов [17], В. Головченко [54], О. Довгий [73], І. Кравченко [117], О. Красавчиков [118], А. Кутиркін [122], В. Лемак [128], Е. Лукашева [135], М. Марченко [159], П. Рабінович [221], О. Скакун [244], В. Суботін [253], Н. Фоменко [272], Р. Шай [283].

Так, О. Довгий визначає правову культуру як глибоке знання джерел права, чітке розуміння завдань правового регулювання, позитивне ставлення до права та його застосування в повсякденному житті [73, с. 80].

Цілком умотивованим є висновок І. Галущака про те, що саме правова культура особистості є, з одного боку, відбиттям її рівня оволодіння правовою галуззю знань та втілюється в результатах її діяльності правового характеру; з іншого виключна значущість цього утворення у цілісній особистісній структурі пов’язана з її функцією регуляції процесу пізнання, поведінки, комунікації, оцінки [50, с. 88].

Відповідні дослідження у межах *соціологічних* наук проводили такі вчені, як Е. Аграновська [4], М. Бабаєв [11], Ю. Битяк [205], Н. Дуглас [78], О. Комарова [109], А. Курносенко [121], К. Лазарєва [124], А. Максименко [136], В. Пиндус [179], Н. Росенко [231], А. Семітко [238], Н. Смелова [248]. Науковці визначили сутність, структуру і соціальні функції правової культури, важливість правової культури як суб’єктивного чинника реалізації права, його важливість як явища культури, розкрили роль правової культури в системі соціонормативного регулювання, розглянули еволюцію правової культури через призму становлення правової свідомості.

Формуванню правової культури як невід’ємної складової професійної культури присвячено праці таких *науковців-педагогів,* як: С. Бондаренко [30], А. Будас [35], Я. Гриньова [62], І. Дарманська [67], О. Долженков [75],

Ю. Дороніна [77], Є. Іванченко [94], В. Камінська [97], Т. Крутоус [119], Г. Лазарчук [125], С. Мальона [143], І. Огороднійчук [160], М. Подберезський [194], В. Потомахін [203], Н. Розіна [229], Л. Твердохліб [254], С. Тугуз [262], М. Фабриков [265], С. Чернета [280], Н. Юрасюк [290], О. Яковенко [294].

Загальнотеоретичні питання правової культури, її різні прикладні аспекти відображені в роботах зарубіжних дослідників: Дж. Белл (J. Bell) [298], Б. Бікс (B. Bix) [299], Г. Байлс (G. Byles) [301], Р. Ендешоу (R. Endeshaw) [302], А. Морріс (A. Morris) [309], А. Шерр (A. Sherr) [310] та ін.

Аналіз наукової літератури показує, що різні аспекти формування правової культури молоді досліджені досить широко і на різних рівнях. Вченими досліджувалися історико-теоретичні аспекти правового виховання молоді, правової культури при вивченні різних навчальних курсів, аналізувалося управління правовиховним процесом у сучасному суспільстві. Фахівці вказують на труднощі, які виникають при формуванні правової культури студентів, серед яких – недостатня правова інформованість, різний рівень почуття правової відповідальності, пасивність окремої частини студентів при аналізі та оцінці правових ситуацій тощо.

Серед вищезазначених праць слід виділити дослідження, в яких були розглянуті соціально-філософські та теоретико-методологічні аспекти правової культури суспільства (І. Коваленко [102], О. Комарова [109], А. Максименко [136], І. Осика [169], Р. Шагієва [282] та ін.).

Формування правової культури І. Коваленко, А. Коваленко вважають не тільки найактуальнішим, але й найскладнішим завданням демократичної трансформації українського суспільства. Як суб'єктивна сфера правовідносин правова культура є найконсервативнішим елементом [102, с. 171].

Виховання правової культури громадян, як вважає А. Максименко, найважливіша умова стабільності та правопорядку в суспільстві [136].

Основні напрями і тенденції розвитку правової культури суспільства, визначаються, перш за все, глибинними закономірностями взаємодії економічного ладу, культури та права, результатом чого і є правова культура. Необхідність правової культури зумовлюється насамперед, об'єктивними причинами існування

права в суспільстві. Правова система тісно взаємодіє із культурою суспільства, яка розуміється зазвичай як сукупність створених людьми матеріальних і духовних цінностей, визнаних у певній спільноті та переданих іншим спільнотам та індивідам, а також поколінням [282]. Від рівня культури суспільства залежить розуміння сутності правових явищ, тлумачення закономірностей і тенденцій їх подальшого розвитку. Рівень загальної культури суспільства, адекватність відображення в ній потреб суспільного розвитку – необхідна умова заявити чітку мету права, забезпечити успішне регулювання права, спрямоване на її реалізацію.

Дослідження правової культури суспільства О. Комарова пропонує здійснювати в таких напрямах:

По-перше, вивчення правової культури як об'єктивної необхідності формування правової свідомості людини в умовах становлення громадянського суспільства має важливе значення для розуміння діалектичного процесу розвитку особистості, її культури.

По-друге, аксіологічний аспект проблеми полягає в дослідженні стану загальної та правової культури як ціннісної проблеми.

По-третє, визначення проблем правової культури має важливе значення для самосвідомості суспільства і особистості взагалі і, зокрема, для правової свідомості.

А в сукупності правова культура і правова свідомість створюють реальну базу функціонування правової держави і громадянського суспільства [109, с. 3].

Досить широко і повно розкриває можливості дослідження правової культури І. Осика: стосовно взаємозумовленості та взаємодії суспільства в цілому та особистості зокрема; правового регулювання суспільних відносин, що базуються на формах взаємодії їх учасників; взаємодії із законотворчою діяльністю; через матеріально-предметну, ціннісну сферу, правомірну поведінку та мислення [169, с. 10–11].

Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати наявність глибокої теоретичної основи для подальшого дослідження різних аспектів формування правової культури суспільства. Незважаючи на велику кількість поглядів і значної кількості робіт з досліджуваних аспектів правової культури громадян,

сьогодні залишається практично не порушеною одна з ключових проблем становлення громадянського суспільства – проблема правової культури суспільства.

Згідно із дослідженнями науковців (О. Ганзенко [51], А. Гусенко [66], А. Максименко [136], Л. Перевалова [178], Н. Фоменко [272] та ін.) слід розглядати проблеми формування *правової культури особистості, учнівської та студентської молоді, фахівців різних галузе*й, взаємозв'язок правової культури і забезпечення прав особистості, правову культуру як комплексну якість особистості, яка володіє сукупністю правових компетенцій, що утворюють частину загальної культури людини. Формування правової культури студентів, як вважає А. Максименко, грунтується на усвідомленні культури як процесу творчої діяльності і визнання її як спеціального способу людської діяльності [136].

Необхідність формування правової культури молоді зумовлюється, на думку О. Ганзенко [51], А. Губенко [66], Л. Переваловою [178], Н. Фоменко [272] низкою чинників: постійним прагненням до розширення правових знань, які становлять соціально значиму цінність; переконанням у необхідності здійснення професійної діяльності у суворій відповідності із законом; проявом усталених почуттів відповідальності і причетності до суб'єктів права, впевненості і самодостатності при відстоюванні і використанні суб'єктивних прав; потребою у правовому удосконаленні, прагненням до сприйняття правових установок і їх практичному втіленню в конкретних вчинках.

Отже, до чинників, які впливають на формування правової культури особистості, можна віднести такі:

– психологічні: усвідомлення своєї приналежності до народу, нації, держави;

– юридичні: здійснення державно-правової практики індивіда;

– економічні: лібералізація власності, свобода підприємництва тощо, все, що спрямовує ефективну стимулюючу дію на правову активність громадянина, націлюючи на економічну самостійність в майбутньому;

– політичні: демократизація суспільства, народовладдя, що забезпечує зростання соціальної активності індивіда, найбільш повноцінне використання ним конституційних прав і свобод;

– соціальні: повага державою окремої людини, визнання пріоритету її

прав і свобод, соціальна справедливість;

– духовні: зростання освіченості індивіда, його культури, підвищення його морального потенціалу.

Незважаючи на розманітність характеристик правової культури, її зміст потребує подальшого вдосконалення. Науковці (О. Ганзенко [51], А. Гусенко [66], І. Осика [168], О. Скакун [244] та ін.) розробили низку рекомендацій щодо підвищення рівня правової культури людини.

Наприклад, А. Гусенко пропонує здійснювати виховання громадян у дусі активної участі у формуванні правової держави і законослухняності, надавати студентам правову інформацію щодо чинного законодавства й практики його застосування; проводити профілактику правопорушень, які скоюються на ґрунті правового нігілізму, цинізму та аморальності; формувати у студентів правову культуру європейського типу, яка надасть можливість громадянам інтегруватись у європейський і світовий правовий простір для реалізації своїх приватних та публічних інтересів [66, с. 27].

Забезпечення стабільності та правопорядку у ході формування правової культури О. Скакун вбачає у виконанні низки завдань, які зводяться до забезпечення належної орієнтації в основних засадах і принципах правової системи держави; створенні бази для значного розширення обсягу й підвищення рівня правової поведінки адресатів права, ведення грамотної й ефективної боротьби носіїв права й обов’язків за свої законні інтереси. О. Скакун слушно зауважує, що необхідно вести активну профілактику правопорушень, викорінюючи правовий нігілізм, який опанував масовою свідомістю, правове неуцтво громадян і посадових осіб, незнання законів, бажання їх обійти. Дослідник переконує в необхідності активізувати правову поведінку, що передбачає небайдужість громадян у боротьбі з порушеннями законності та прагнення досягти стабільного правопорядку, посилити правове виховання як одного з головних факторів, що впливають на формування правової культури, вироблення стійких правових ідей і принципів у правосвідомості того, кого виховують [244, с. 598].

Четверта група досліджень стосується проблеми узгодження економічної

діяльності та правової культури (С. Бондаренко [30], Е. Бугачевська [34], А. Будас [35; 36], В. Велигон [40], І. Галущак [49; 50], Т. Грошева [63], І. Гулевич [65], О. Долженков [75], Ю.Дороніна [77], О. Євграфова [79], В. Ігнатов [89], І. Кравченко [117], Г. Лазарчук [125; 126], С. Мальона [142; 143], І. Осика [168; 169], О. Поліщук [199], В. Потомахин [203], Н. Ржевська [228], Н. Росенко [231], Е. Шевердина [285], Н. Юрасюк [290], Т. Юртаєва [292]), розробці навчально-методичного забезпечення правових дисциплін (А. Берлач [22], А. Венгеров [41], Н. Головко [53], О. Коломієць [208], В. Копєйчиков [83], В. Лемак [128], М. Марченко [159], В. Молдаван [146], А. Олійник [163], В. Ортинський [171], В. Піч [172], П. Рабінович [221], С. Тимченко [208], О. Скакун [245], В. Суботін [253], Н. Фоменко [272], М. Цвік [277]).

У наукових студіях цієї групи акцентовано увагу на зв’язку правової культури з економікою, який необхідно розглядати насамперед на рівні тих суб’єктів, без яких неможливе існування економічних відносин у державі. Особливого значення формування правової культури фахівців набуває в контексті економічних відносин, в які на сьогодні вступають практично всі випускники вищих навчальних закладів.

Незважаючи на позитивні тенденції, зрушення, що окреслились у підприємницькому середовищі в бік морально-правового ведення бізнесу, фактор державного регулювання економіки за допомогою правової системи, позитивні зміни в соціально-економічному середовищі, перехід від «економіки споживання» до «економіки знань», ці процеси супроводжуються негативними явищами, зокрема, високою криміналізацією економіки.

У ході соціологічних досліджень (Е. Аграновська [4], М. Бабаєв [11], Ю. Битяк [205], Н. Дуглас [78], О. Комарова [109], А. Курносенко [121], К. Лазарєва [124], А. Максименко [136], В. Пиндус [179], Н. Росенко [231], А. Семітко [238], Н. Смелова [248], Т. Юртаєва [292]) було встановлено закономірність: чим вище морально-правова культура економічних суб’єктів, тим, в кінцевому рахунку, вище рівень життя населення. В обставинах, що склалися, особливо актуальною постає проблема розвитку морально-правової культури економічних суб’єктів.

Аналіз наукових джерел Т. Юртаєвою – продемонстрував найбільшу взаємозалежність та взаємозумовленість економіки з правом, яке розвивається не ізольовано, а лише в тісній єдності з етапами розвитку економіки [292, с. 153].

Однак, в юридичній (В. Басай [18], В. Боер [26], О. Войтанович [45], О. Ганзенко [51], Н. Коваленко [103], В. Копєйчикова [83], О. Лукаш [134], Р. Олійничук [164], І. Осика [168; 169], Р. Сербин [239; 240], В. Ткаченко [260], О. Тітомир [259], І. Шаравара [284], В. Царенко [276], М. Цвік [277], Р. Шагієва [282], О. Шубіна [288]) та економічній (В. Автономов [3], Н. Волкова [46], Л. Гаврутенко [47], А. Загородня [85], Т. Поясок [204], О. Птахіна [220], С. Редько [225], Г. Тимощук [256], М. Теловата [255], О. Хомік [275], І. Фільченкова [271]) літературі останнім часом розвивається альтернативний напрям, в основі якого – відмова від визнання жорсткої причинової залежності права від економіки, «що ставить завдання формування правових відносин, які забезпечують реалізацію і захист прав законослухняного громадянина в економічній сфері» [3, с. 44].

Право стає способом саморегуляції економіки, що проявляється в наявності юридичних прав, свобод господарюючих суб'єктів, чітко визначених прав власності.

Право повинно відповідати, зазначає А. Бальсевич, сучасним соціальним, зокрема економічним, реаліям, а економічні агенти, визначаючи стратегії своєї поведінки, повинні враховувати обмеження, які накладає на них існуюча правова система [16, с. 61].

На погляд Т. Юртаєвої, важливим є положення, що право не просто впливає на економіку, а є її іманентною частиною, найбільш адекватною формою економічних відносин [292, с. 154]. Останні, як і будь-які інші соціальні взаємозв'язки, можуть нормально розвиватися тільки в правовій формі.

До сьогодні загальновизнаним є факт, що економічні і правові процеси взаємопов'язані і взаємозумовлені.

У сучасній економічній науці розглядається визначена проблема наростання внутрішніх протиріч і нерівноваги економічної системи, наближення її до точки біфуркації. На рубежі століть намітилися економічні «виклики» людству, які проявляються в нелінійності економічних перетворень, нерівновазі

процесів, неоднозначності економічних цілей. У цих умовах «управління хаосом» особливо актуальною видається організація процесу управління і його результатів на морально-правових засадах [112, с. 233–235].

Незважаючи на те, що економіка – це матеріальна основа суспільства, а моральність – духовна, майбутнє, на погляд Т. Юртаєвої, за економікою, заснованою на вічних людських цінностях таких, як порядність, честь, справедливість. Тільки в цьому випадку можливий різкий імпульс економічного розвитку, що за кінцеву мету має не стільки зростання суспільного добробуту, скільки розкриття його морального, духовного потенціалу [292, с. 154].

Дослідження Е. Румянцевої «Моральні основи економіки» присвячено співвідношенню економіки і правової культури. Автор виділяє загальні та специфічні закони морального розвитку економіки [234], зокрема першорядну роль праці в моральному розвитку суспільства і формуванні морально здорової економіки; необхідність формування владних структур, що займаються управлінням економікою, до складу яких входитимуть високорозвинені в духовно-моральному і розумовому аспекті представники суспільства, що ставлять турботу про людей вище своїх матеріальних інтересів; необхідність розвитку позитивних форм взаємодії людей тощо. Знання цих законів дозволяє не тільки відображати їх в законодавстві, але також спрямовувати освітню діяльність з підготовки майбутніх професіоналів з метою налагодження механізму морально-правового розвитку економічних відносин.

Усвідомлення морально-правових засад економіки сприяє зверненню особистості до власного унікального досвіду, його розвитку та збагаченню. Такий підхід до економіки націлює на те, що в підготовці економіста не можна обмежуватися визначенням складу компетентностей, а слід виходити з проблем особистості, її цінностей, професійної, моральноправової культури [292, с. 154].

До теперішнього часу склалися певні передумови для наукового вирішення проблеми формування правової культури майбутнього фахівця економічного профілю в умовах університету. Серед них можна виділити соціальні (потреба суспільства у фахівцях, здатних до професійної економічної діяльності на правовій основі), гностичні (в педагогіці, психології, методиці заявлена мета

формування правової культури випускників вузів); практичні (накопичується передовий досвід, який визначає необхідний обсяг вимог до рівня правової підготовки фахівців) [77, с. 5].

У сучасних умовах підготовки фахівця право налужить до особливих сфер діяльності, оскільки в ньому найбільшою мірою проявляються складні механізми взаємозв'язку економічних інтересів і правових взаємин, що зумовлює високий рівень вимог до знань, умінь і навичок фахівців у правовій сфері [77, с. 3].

Висока значимість результатів діяльності фахівця сфери економіки визначає необхідність постійного пошуку шляхів і засобів вдосконалення його професійної підготовки, умов, що забезпечують формування правової культури [77, с. 3].

Разом з тим, як показують результати спостережень і аналіз практики економічної підготовки фахівців в університетах, в цілому всіма студентами розуміється важливість і необхідність правових знань і умінь, проте процес їх засвоєння часто залежить від індивідуальних особливостей, рівня інтересу, пов'язаних з перспективою працевлаштування при отриманні професії економічного профілю тощо. Отже, економічна підготовка повинна передбачати специфіку економіки і її основні понять, так і можливості формування правової культури [77, с. 4].

Слід зазначити, що в останні роки увага вчених і педагогів-практиків до проблеми розробки змісту економічної та правової освіти на всіх рівнях – від шкільного до університетського, пошуку форм і методів інтеграції різних галузей економіки і права посилилась.

Сучасна економічна концепція розвитку суспільства вимагає активного і практично безперервного навчання теорії і практиці ринкової економіки. Сфера економічної і фінансової діяльності, з погляду правового регулювання, є дуже рухомою. Чому і як вчити фахівця для комерційних організацій – це питання, які вимагають постійної особливої уваги викладачів. Сьогодні майбутній економіст повинен володіти інтегрованими знаннями і загальними методами дослідження в галузях, раніше далеких одна від однієї – юриспруденції та бухгалтерського обліку. З предмета професійної діяльності юристів правові знання, вміння, навички перетворилися на інструмент, який використовується широким колом

фахівців [30, с. 3].

Усе вищевикладене зумовило необхідність виокремлення *п'ятої групи досліджень*, які стосуються економічної освіти, її особливостей, якості підготовки студентів економічних спеціальностей, вивченням яких займалися як українські (Н. Бабкова-Пилипенко [14], Н. Баловсяк [15], Н. Бенькович [21], Р. Бужикова [37], В. Вишпольська [43], І. Власюк [44], Є. Іванченко [93], Р. Корнєв [113], Т. Крутоус [119], Л. Максимова [139], О. Максимова [140], Л. Максимчук [141], О. Набока [148; 149], В. Орел [166], В. Пархомець [174], Т. Сілічова [242], О. Яковенко [294]) так і зарубіжні науковці Р. Барлет (R. Bartlett) [297], А. Ендешоу (A. Endeshaw) [302], М. Джозеф (M. Joseph) [306], Ф. Мошен (F. Mohsen) [308] та ін.).

У «Концепції розвитку економічної освіти в Україні» визначено її мету – підготовку фахівців-економістів із сучасним світоглядом, професійними знаннями інноваційного характеру, вміннями їх практично застосовувати при розв'язанні соціально-економічних проблем на базі постійної самоосвіти [211, с. 4].

Головну мету економічної освіти О. Данильчук позначає через формування сучасного економічного мислення та готовності особистості до економічної діяльності як таких, що створюють потенційні можливості для випускників вищих навчальних закладів щодо активної участі в економічному житті держави [68, с. 111].

Формуванню професійної компетентності майбутніх економістів присвячені дослідження О. Бабаян «Формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами імітаційно-рольового моделювання» [13], І. Демури «Формування професійної компетентності студентів економічних спеціальностей у процесі фахової підготовки» [70], Л. Дибкової «Індивідуальний підхід у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів» [72], Н. Уйсімбаєвої «Формування професійної компетентності майбутніх економістів у ході науково-дослідної діяльності у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації» [263].

Дослідженню проблем професійної підготовки майбутніх економістів у присвячено роботи В. Автономова «Теоретико-методичні засади системи

інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів» [3], Т. Коваль «Теоретичні та методичні основи професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів» [106], Н. Кошелевої «Формування готовності майбутніх економістів до проектування фахової діяльності» [116], І. Носач «Формування професійних умінь і навичок майбутніх економістів у процесі вивчення інтегративних фахових дисциплін» [157].

У статті Т. Юртаєвої «Педагогічні можливості економічних дисциплін у розвитку морально-правової культури студента» виявлено вплив цих дисциплін на формування морально-правової культури студента. Автор вважає, що такими можливостями виступають: міждисциплінарність (включення змістовних аспектів морально-правової культури в освітні програми дисциплін професійного циклу); інтегративність (взаємозбагачення моральних і правових норм суб'єкта, закріплених в законодавстві); гуманітарність (використання гуманітарних технологій професійної освіти, ініціювання рефлексії діяльності суб'єктів освітнього процесу) [292, с. 153].

Науковці досліджували проблеми формування творчого ставлення до професійних знань студентів економічних спеціальностей, інформаційної компетентності майбутнього економіста у ході професійної підготовки, їх професійної мобільності та фахової компетентності тощо. Проте, як зазначає А. Грушева, в цих працях висвітлюється методика формування і розвитку окремих особистісних і професійних якостей економістів у системі вищої освіти, але ще не досліджена проблема приведення у відповідність якостей економістів до нових напрямів діяльності, які мають стійку тенденцію до постійних змін [64, с. 156].

Аналіз публікацій з проблем економічної освіти показав, що серед професійних якостей студента-економіста найбільш необхідними є законослухняність, правопорядність, совість, відповідальність за якість прийнятих рішень, прогнозування на цій основі ефективності економічних рішень. Тобто правова культура набуває особливої значущості і цінності.

Це знаходить відображення в характері й аспектах праці економіста, зокрема 1) економічній діяльності. Економіст задає «вектор» руху спільних зусиль усіх працівників, допомагає правильно розставити пріоритети і цілі, сприяє

побудові грамотної економічної політики підприємства, розробляє рекомендації щодо підвищення ефективності підприємства та вміння орієнтуватися в юридичних питаннях; 2) особисті ціннісні орієнтації економіста. Особливо акцентується на високій професійній відповідальності, справедливості, комунікабельності, здатності до саморозвитку, самостійності, вмінні працювати в різнорідної культурної середовищі, стійкості регуляції; 3) результатах, оскільки професія відноситься до класу «евристичних», безпосередньо пов'язана з аналізом альтернатив, прогнозуванням, плануванням, прийняттям відповідальних рішень, за які фахівець несе особисту відповідальність, безпосередньо впливає на економічні процеси в конкретних сферах виробництва, бізнесу, банківської справи [292, с. 154].

Розуміння сучасного законодавства в сфері економіки (антимонопольного, трудового, податкового, фінансового) є необхідною складовою підготовки грамотного фахівця. Усвідомлення морально-правових засад економіки сприяє зверненню особистості до власного унікального досвіду, його розвитку та збагаченню. Особисті морально-правові знання вже стають приналежністю, власністю кожного студента і особливістю його характеру, типом мислення, досвідом його професійної діяльності; ціннісні морально-правові орієнтації в економіці виступають як рушійні сили розвитку не тільки економічних відносин, а й особистості.

Слід зауважити, що в своєму розумінні інтеграції правової культури в економіку не можна заперечуємо той факт, що існує досить велика предметна сфера, що розділяє їх. Наприклад, неможливо знайти правовий зміст в об'єктивному законі взаємодії попиту і пропозиції, аналізі виробництва, розрахунку показників діяльності підприємства. Однак це не знижує значущості правового, а лише відокремлює предмет і методологію економічної науки, визначає її специфіку. Виявлена інтегративність розглядається нами як реальна можливість економічних дисциплін для розвитку правової культури студента.

Результати аналізу наукової літератури з проблеми формування правової культури майбутніх економістів дає можливість дійти таких висновків.

1. Правове суспільство життєздатне лише тоді, коли його члени мають високий рівень правової культури, соціального, інтелектуального розвитку,

вільні в своєму виборі і здатні самостійно відповідати за свої дії.

2. Правова культура служить каналом взаємодії особистості, суспільства і держави. Вона пов'язана з такими сутнісними рисами, як цілеспрямованість, здійснення владних функцій в суспільстві, впорядкує вплив на весь спектр соціально-політичних відносин.

3. Розвиток держави й технічний прогрес потребують у різних сферах виробництва добре підготовлених фахівців, які б мали достатні професійні знання та навички, а також були добре обізнаними з чинним законодавством.

4. Рівень юридичної грамотності студентів не відповідає потребам гармонійного розвитку особистості і вимогам суспільства. Серед причин низької культури виділено: недосконаліть правової системи; ейджизм, правову безграмотність населення, складний процес правотворчості, суперечливість нормативно-правових актів реальній дійсності, нерозвинуту ідеологію сильної правової держави та, як наслідок правовий нігілізм, індиферентність, інфантилізм, скептицизм, цинізм.

5. Студенти економічних факультетів мають демонструвати законослухняність, правопорядність, відповідальність за якість прийнятих рішень, прогнозування на цій основі ефективності економічних рішень. Тільки наявність таких моральних якостей уможливлює підвищення юридичної грамотності суспільства.

6. Формування правової культури майбутніх економістів розглядається як діяльний процес. Проте, незважаючи на існування різних поглядів на правову культуру та наявність значної кількості робіт з проблеми, сьогодні залишається практично не порушеним одне з ключових питань – науковий інтерес до становлення правової культури у студентів – бакалаврів з економіки.

1.2. Сутність та змістова характеристика ключових понять дослідження

Актуальність роботи полягає в тому, що в науковій літературі недостатньо розроблені методологічні принципи визначення правової культури. Ця тема міцно утвердилася в навчальних посібниках з теорії держави і права (А. Берлач [22], А. Венгеров [41], Н. Головко [53], О. Коломієць [208], В. Копєйчиков [83],

В. Лемак [128], М. Марченко [159], В. Молдаван [146], А. Олійник [163], В. Ортинський [171], О. Петришин [277], В. Піч [172], П. Рабінович [221], С. Тимченко [208], Скакун [244], В. Суботін [253], Н. Фоменко [272], М. Цвік [277]). Єдиного погляду на розуміння й тлумачення правової культури донині не існує. Одні автори виходять з позиції діяльності і в цьому плані розглядають правову культуру як елемент загальної, більш широкої системи. Інші розуміють як самостійну сферу, де правова культура є її частиною. Слід зазначити, що базові поняття «культура» і «право» також трактуються по-різному.

Численні дефініції пов'язані, на наш погляд, з двозначністю самого терміна «правова культура». З одного боку, правова культура постає як частина такої взагалі, де визначальним поняттям виступає термін «культура». З іншого, як детермінант виступає категорія «право», і правова культура в цьому контексті розглядається як елемент правової системи суспільства [206, с. 5].

З вищенаведеного випливає, що і поняття культури, і поняття права вимагають подальшого уточнення.

Термін «культура» на сьогоднішній день тлумачиться по-різному (В. Арутюнов [8], В. Велигон [40], Л. Ільїчов [268], О. Комарова [109], І. Осика [168], Н. Смєлова [248], О. Шубіна [288]).

Всі визначення культури О. Комарова поділяє на шість основних типів (від А до F), причому деякі з них в свою чергу поділяються на кілька груп:

А. Описові визначення, в яких акцент ставиться на перерахуванні всього того, що охоплює поняття культури – знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв та інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства.

В. Історичні визначення, в яких наголошується на процесах соціального наслідування, традиціях.

С. Нормативні визначення. Ці визначення діляться на дві групи. Перша з них – визначення, спроектовані на ідею способу життя.

Д. Психологічні визначення, в яких наголос робиться або на процес адаптації до середовища (Д1), або на процес навчання (Д2), або на формування звичок.

Е. Структурні визначення, в яких за основу взято структурну організацію культури.

F. Генетичні визначення, в яких культура розглядається з позиції її походження. Ці визначення поділяються на чотири групи: F1 – культура розуміється як продукт або артефакт, F2 – основна складова культури – ідеї, F3 – підкреслюється роль символів, F4 – культура визначається як щось, що відбувається з того, що не є культурою [109, с. 30].

Визначення терміна «культура» за різними джерелами подано у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Характеристика поняття «культура за різними джерелами»

Автори	Сутність
В. Арутюнов [8, с. 269]	Культура – це своєрідний механізм, який безперервно відбирає з наявних у минулому цінностей і норм життя те, що може служити сьогодні та в майбутньому і бути корисним.
В. Велигон [40, с. 13]	Культура у найширшому сенсі характеризує всю життєдіяльність людини: матеріальне виробництво, соціально-політичні відносини, сферу духовного розвитку, побут, людські взаємозв'язки.
Ю. Дороніна [77, с. 36]	Культура – категорія, що охоплює всі цінності, створені людством в процесі його розвитку.
О. Комарова [109, с. 31]	Культура – творча діяльність з перетворення природи і суспільства, результатами якої є постійне поповнення матеріальних і духовних цінностей, вдосконалення всіх людських сил.
І. Осика [169, с. 10]	Культура – багатогранне, поліфункціональне і, відповідно, досить складне явище.
Н. Смелова [248, с. 69]	Культура – якісна характеристика суспільства з погляду розвитку потенційних можливостей людини, ступеня її свободи по відношенню до умов природного і соціального буття.
В. Ткаченко [260, с. 87]	Культура є знаковою системою і визначається як безпосередня пам'ять колективу, яка виявляється у певній системі заборон і приписів.
М. Фабриков [265, с. 7]	Культура – це феномен, що презентує результати людської діяльності, вірувань, мистецтва, звичок людини як члена суспільства і його діяльність, зумовлену цими звичками.
Філософський енциклопедичний словник [268, с. 145]	Культура – це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, в системі відносин людей з природою, взаємин і ставлення до самих себе.
О. Шубіна [288, с.73]	Культура – рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений в типах і формах організації діяльності людей, у їхніх взаєминах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях.

Незважаючи на велику кількість трактувань поняття культури, простежуються загальні позиції: по-перше, головне джерело культури – трудова діяльність людини; по-друге, культура включає в себе способи і результати діяльності

людини; по-третє, сутність культури – гуманістична, людинотворча, що поєднує загальнолюдські цінності кожної людини, яка виступає її продуктом [156, с. 25].

Отже, категорія культури надзвичайно багатогранна. Культура охоплює найрізноманітніші сторони життя людей. Але, будучи досить складним цілим, вона містить низку взаємодіючих елементів, відносин і функцій. Неоднорідні компоненти і форми культури відображають багатогранність громадських зв'язків, властивостей і відносин особистості [265, с. 12].

Незалежно від підходу до проблеми культури практично всі дослідники відзначають, що вона характеризує життєдіяльність особистості, групи, суспільства в цілому; розкривається через умови життя, які відповідають потребам освіченої людини, особливості поведінки, свідомості і діяльності так само, як і через речі, предмети, твори мистецтва, знаряддя праці, мовні форми, символи і знаки.

Теоретичне дослідження поняття «культура» дозволило визначити, що вона розуміється як матеріальні та нематеріальні продукти людської діяльності, цінності, ідеї, думки, уявлення.

Ключову роль в правовій культурі відіграє право. Це, перш за все, тому, що воно є обов'язковим нормативним регулятором суспільних відносин. Разом з цим, з одного боку, право ввібрало і безперервно продовжує вбирати все позитивне, що накопичується правовою культурою в процесі її розвитку, з іншого боку, воно саме служить потужним важелем свідомості, поведінки і результатів діяльності учасників суспільних відносин, а також змін у всіх елементах правової культури. Особливість права полягає в тому, що воно, будучи елементом правової культури, відображає правову дійсність як нормативну систему і зумовлені ним правові явища [40, с. 22].

Для нас також важливий і той факт, що саме право є фундаментальною культурною цінністю.

Право є диференціальною структурою, що породжує систему відмінностей, які актуалізуються у вигляді суб'єктивних уявлень, об'єктивних відносин і репрезентативних предметних форм [77, с. 27].

Специфіка процесу формування правової культури насамперед залежить від об'єктивних особливостей і якості самого права та його норм. Властивості

права (вольовий і нормативний характер, формальна визначеність, примусовість тощо) накладають відбиток на процес формування цієї галузі культури, роблять його специфічно правовим, оскільки саме об'єктивне право є не тільки вихідною базою цього процесу, а й основним матеріалом, джерелом для нього [203, с. 60].

На думку О. Комарової, зростання ролі права, його якісні зміни спричиняють глибокі зміни всієї правової культури, зростання значення всієї системи нормативного регулювання, представленої взаємопов'язаними, реально діючими правовими принципами і настановами. При такому підході правові дії, правова активність розглядаються як компонент права, яке виступає не тільки як модель поведінки, а й самі ці дії, пов'язані з практичною реалізацією інтересів і потреб людей, колективів, країн у процесі проведених реформ [109, с. 145].

Отже, міжпредметна сфера вивчення співвідношення права і загальної культури розглядає правову культуру як інтегративне поняття, диференціюючи правову культуру суспільства і правову культуру окремої особистості. Такий поділ зумовлює необхідність змінити зміст освіти для ефективності процесу формування правової культури майбутніх фахівців.

Правова культура – надзвичайно ємне явище, оскільки, будучи складовою частиною загальнолюдської культури, саме правова прямо і побіжно впливає на формування свідомості і діяльності особистості в найрізноманітніших сферах життя суспільства.

Проте, правова культура – це також не менш складний, багатогранний феномен за своєю природою, має повне право на досить відокремлене, самостійне існування (в певних межах, як вид загальної культури), оскільки має свої відмінні специфічні риси, функції тощо [109, с. 35].

На визначення основних функцій правової культури в науковій літературі немає єдиного погляду внаслідок того, що одні автори аналізують соціальне призначення правової культури, а інші розглядають її вплив на суспільні відносини. Але, на нашу думку, немає сенсу протиставляти ці підходи, оскільки функції культури розкривають одночасно роль правової культури в житті суспільства, впливають на суспільні відносини і є механізмом реалізації, втілення права в життя.

Аналіз функцій правової культури та їх сутність подано у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Функції правової культури

Джерела	Функції	Сутність
К. Лінейцева [131]	Праворегулятивна	безперервний процес приведення реальної поведінки особистостей, колективів, державних і громадських інститутів у відповідність з чинними нормами права, які утверджують справедливість, служать на благо суспільства і громадян;
	Пізнавально-перетворювальна	спрямована на отримання юридичних знань, норм, законів, процесів, кодексів тощо і правильне застосування їх на практиці;
	Правосоціалізаційна	покликана контролювати і консолідувати соціально неоднорідне суспільство, допоки в певній мірі закони відповідають загальним інтересам, суспільство сприймає їх позитивно.
М. Осипов [170, с. 78]	Пізнавальна	проявляється в процесі відображення об'єктивної правової діяльності, існуючих правових явищ. У правовій культурі фіксуються досягнуті, набуті правові знання, правовий досвід, правові цінності, ідеали;
	Регулятивна	спрямована на створення стійкого правопорядку;
	Нормативно-аксіологічна	полягає в оцінці поведінки особистості відповідно до норм закону, правопорядку і чинного законодавства.
В. Потомахін [203, с. 25]	Пізнавально-перетворювальна	за допомогою правової культури відбувається вироблення теорії та організація діяльності з формування правової держави, громадянського суспільства, узгодження суспільних, групових і особистісних інтересів і постановці людини і її прав в центр суспільного розвитку;
	Праворегулятивна	правова культура обмежує діяльність людей певними правилами, дозволяє регулювати їх взаємовідносини в правовій сфері, може сприяти соціальному згуртуванню суспільства, забезпечуючи тим самим стійкість, динамічність і ефективність функціонування правової системи в цілому;
	Ціннісно-нормативна	будь-які людські вчинки, відбиваючись у свідомості особистості, можуть бути оцінені нею шляхом зіставлення з реальними правовими цінностями, на основі чого відбувається їх оцінка і в кінцевому підсумку – схвалення або неприйняття;
	Правосоціалізаційна	формування правової культури особистості сприяє її соціалізації;
	Комунікативна	забезпечує спілкування громадян у правовій сфері, правова культура реалізується через це спілкування і впливає на нього;
	Прогностична	правотворчість, проблеми зміцнення законності і правопорядку, забезпечення правомірної діяльності громадян, формування їх правової активності, аналіз тенденцій розвитку правової системи в цілому.

Проаналізовані функції правової культури дають можливість розглянути різні підходи до її розуміння. У науковій літературі немає єдиної думки щодо поняття «правова культура», тому у результаті всебічного аналізу цього правового явища необхідно виокремити суттєві обставини.

Варто зазначити, що складність правової культури, багато в чому детермінована тією обставиною, що в теорії правової культури існує чимало дискусійних питань і невирішених проблем. До них слід віднести, перш за все, проблематику дослідження природи, структури й об'єктивності оцінки правової культури. У цьому масиві правова культура розуміється по-різному, що робить необхідним короткий виклад авторської позиції.

У першому наближенні правову культуру можна охарактеризувати як осмислення ролі права в житті людини і суспільства, виробництві і реалізації соціальних норм, що забезпечують саме існування людей в їх взаємодії. Інакше кажучи, правова культура – це ступінь розвитку людини як суб'єкта правової діяльності та об'єкта права. У більш вузькому сенсі під правовою культурою О. Євграфова розуміє інтенцію, що втілює ставлення до Закону як до культурної цінності [79, с. 106].

Поняття правової культури характеризується великою ємністю, багатозначністю, розгалуженістю поглядів, концепцій, тому сформувати повне уявлення про це явище можна тільки у результаті узагальнення різних підходів до даного феномену. В сучасних дослідженнях склалося кілька наукових підходів до вивчення і тлумачення правової культури, які нами об'єднано у 4 блоки.

Здійснений аналіз джерел (Н. Годун [52], О. Комарова [109], В. Ситянін [241], А. Халтурін [206]) дозволяє визначити, що у *першому блокові* знаходять відображення такі сучасні концепції правової культури, як: антропологічна, соціологічна, філософська.

Так, Н. Годун вважає, що згідно з антропологічним підходом культура – це сукупність усіх благ, створених людиною; соціологічним – сукупність усіх духовних цінностей; філософським – певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей особистості [52, с. 11].

Правову культуру О. Комарова також розглядає в трьох аспектах: при

антропологічному аналізі правова культура розуміється як сукупність усього, що створено людиною в правовій сфері; соціологічному – визначається як система властивих конкретному суспільству правових норм, цінностей, ідеалів; філософському – усвідомлюється як спосіб буття індивіда в правовій реальності [109].

Антропологічна концепція передбачає дослідження правової культури як сукупності всіх благ, створених людством у процесі розвитку, прогресивних досягнень, накопичених людством у сфері правосвідомості, законності, джерел права, юридичної практики, що сприяє розвитку суспільства і особистості. Прихильниками цієї концепції є М. Марченко [159], Л. Ніколаєва [156], В. Шишкін [286], Е. Шевердіна [285].

Перевагою антропологічної концепції є широта аналізу, оскільки культура розглядається як вияв найрізноманітніших сфер суспільного життя. Згідно з нею правова культура є процесом і результатом творчості людини в сфері права, що характеризується створенням і затвердженням в житті правових цінностей.

Соціологічної концепції в розумінні правової культури дотримуються А. Семітко [238] (зумовлена соціально-економічним і політичним ладом якісний стан правового життя суспільства), Е. Пєвцова [175] (характеризує правовий стан суспільства і особистості, і є цілісною системою взаємопов'язаних елементів), Е. Аграновська [4] (не тільки високий рівень юридичного мислення, а і якість всієї юридичної діяльності), Е. Шевердіна [285] (не просто правомірна поведінка, а соціально активна), В. Шишкін [286] (впорядковує та систематизує практику відносин, що отримують суспільне визнання), Л. Ніколаєва [156] (полягає у повсякденному житті і службовій діяльності, заснованих на знанні законодавства і внутрішньої потреби неухильного виконання законів, їх правильному розумінні і застосуванні).

У контексті соціологічного розуміння автори розглядають правову культуру в двох площинах: по-перше, як характеристику рівня розвитку правових явищ на певному етапі розвитку суспільства, по-друге, як якісну характеристику сприйняття права і правової поведінки окремої особистості.

Представниками *філософської концепції правової культури* є Е. Ільєнков

[90], Т. Кумеда [120], Р. Сербин [240], С. Третяк [261], А. Шеременда [120] та ін.

У трактуванні правової культуриа Р. Сербин враховує по-перше, визначальна роль природного права; по-друге, верховенство міжнародного права щодо функціонування окремої держави; по-третє, провідна роль прав людини у визначенні змісту законів, законодавства, розбудови правової системи; по-четверте, утвердження правовою культурою принципів гуманізму, справедливості, свободи, загальнолюдських цінностей в цілому [240, с. 25].

Аналіз сучасних концепцій правової культури показав, що згідно з антропологічним поглядом – культура розуміється як сукупність всіх благ, створених людиною, на відміну від природних. Відповідно до соціологічної концепції культура розуміється як сукупність духовних цінностей, де вона виступає як компонент суспільного життя; філософської – розглядається як історично сформований певний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини.

Наведені концепції визначення правової культури відображають основний зміст даного феномена. Разом з тим, на наш погляд, вони непозбавлені і низки недоліків. У них, наприклад, недостатньо уваги приділяється змістовій стороні правової культури, не всі її прояви виявляються в полі зору дослідників, зокрема, проблеми шанобливого ставлення до права, переконаності в справедливості права отримали при викладі вищеназваних аспектів до вивчення правової культури лише фрагментарне, оглядове висвітлення.

Другий блок (О. Ганзенко [51], Н. Годун [52], Ю. Дороніна [77], А. Кармін [98], В. Копєйчиков [83], В. Лемак [128], В. Потомахін [203], А. Семітко [238], А. Сухарєв [28], Н. Фоменко [272], І. Шаравара [284], Ю. Шемшученко [291], Т. Ярошевська [295]) досліджень правової культури побудований на основі структури правової культури суспільства.

На цій основі виокремлено аксіологічний, компетентнісний, діяльнісний та комплексний підходи.

До прихильників аксіологічного підходу у визначенні правової культури, які розглядають її через призму правових цінностей, можна віднести І. Кравченко [117], В. Лемака [128], К. Лінейцеву [131], А. Халтуріна [206] та ін. Трактування правової культури деякими науковцями показано у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Характеристика поняття «правова культура»
за аксіологічним підходом

Автор	Сутність
Великий юридичний словник [28, с. 465]	Правова культура – система цінностей, правових ідей, переконань, навичок і стереотипів поведінки, правових традицій, прийнятих членами певної спільноти (державної, релігійної, етнічної), що використовуються для врегулювання їх діяльності.
О. Комарова [109, с. 143]	Правова культура – це система правових цінностей, які створюються в ході розвитку суспільства, і концентрує в собі досягнення юридичної культури.
В. Лемак [128, с. 217–218]	Правова культура за своїм змістом є певним юридичним багатством, яке виражається в досягнутому рівні регулятивних властивостей права, нагромаджених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, котрі належать до духовної культури, до правового прогресу.
К. Лінейцева [131]	Правова культура – це, перш за все, система цінностей і норм, закорінених у свідомості і мотивації, що зумовлюють поведінку індивіда і виражаються в традиціях, стилі взаємин між особистістю і правом. Правова культура включає такі елементи, як культура правової свідомості, культура правових відносин, культура правової діяльності, тобто законність, правопорядок, законотворчу, правозастосовчу і інші види діяльності в сфері функціонування права.
А. Семітко [238, с. 330–331]	Правова культура передбачає оцінку «якості» правового життя того чи іншого суспільства та порівняння її з найрозвинутішими правовими зразками, ідеалами та цінностями.
Юридична енциклопедія [291, с. 37]	Правова культура – це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права; є складовою загальної культури, охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку (право, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворча, правозастосовча та інша правова діяльність), виступає однією з категорій загальнолюдських цінностей, є невід'ємним компонентом правової держави.

Отже, з позицій аксіологічного підходу науковці розглядають правову культуру як якісний рівень правової дійсності на конкретному етапі розвитку суспільства. Під правовою культурою вчені розуміють якісний стан правового життя суспільства, який проявляється в досягнутому рівні досконалості правових актів, правової і правозастосовчої діяльності, правосвідомості і правового розвитку особистості, а також ступеня свободи її поведінки і взаємної відповідальності держави й особистості, позитивно впливають на суспільний розвиток і підтримку самих умов існування суспільства. Цей погляд найбільш точно виражає аксіологічну сутність правової культури суспільства.

У межах компетентнісного підходу науковці (Є. Аграновська [4], Р. Андрусишин [7], І. Галущак [49], Н. Ржевська [228], Н. Розіна [229], І. Огороднійчук [160]) розглядають правову культуру через правову компетентність, визначення якої подано у таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Характеристика поняття «правова культура» за компетентнісним підходом

Автор	Сутність
Є. Аграновська [4]	Правова компетентність виникає, розвивається і перетворюється за допомогою діяльності, розуміється як синонім діяльності, специфічний спосіб людської активності.
Р. Андрусишин [7, с. 158]	Професійна компетентність майбутнього економіста – сформована система професійних знань, умінь, навичок, способів діяльності, здібностей, ціннісних орієнтацій, стилю спілкування, необхідних для його якісної діяльності в галузі економіки та фінансів.
І. Галущак [49, с. 104–105]	Правова компетентність – це система правових знань, переконань, навичок, досвіду, механізму дії права і правових технологій, що дозволяють особистості орієнтуватись у правовому полі, юридично грамотно знаходити в ньому вирішення завдань, які виникають. Правова компетентність майбутнього економіста розуміється як особистісно-професійна якість, що виявляється у здатності до пізнання соціально-правової дійсності, усвідомленні ціннісного впливу права на клієнтів, спроможності відповідально здійснювати правозахисну і право реалізаційну діяльність.
Н. Ржевська [228, с. 83]	Правова компетентність виступає в ролі фундатора при формуванні інших компетентностей, правового мислення, правової свідомості, правової культури, правової поведінки, правового менталітету і в певній мірі здатна визначати професійний і життєвий успіх.
Н. Розіна [229, с. 40]	Соціально-правова компетентність – інтегративна якість особистості майбутніх кваліфікованих робітників, що охоплює систему соціально-правових знань і вмінь, конструктивні соціальні установки, досвід правової соціалізації, професійно важливі якості, необхідні для здійснення професійної діяльності та соціальної взаємодії.

Аналіз правової культури через призму правової компетентності репрезентує її складову. Компетентна людина – це особистість високого рівня правової культури з почуттями, переживаннями, емоціями, намаганнями, спрямованими на утвердження правопорядку, звільнення, усунення із суспільного життя протизаконних фактів, досягнення грамотності і кваліфікованості як цінності. Слід зазначити, що між правовою культурою та

правовою компетентністю існує діалектичний зв'язок, оскільки відсутність правової культури робить неможливим розвиток правової компетентності; а правова культура є основою для правової компетентності.

Прихильниками діяльнісного підходу до визначення правової культури є Н. Годун [52], О. Комарова [109], А. Курносенко [121], С. Нефедов [154], А. Халтурін [206], С. Циганій [278], С. Чернета [280]. Науковці правову культуру розуміють як специфічний спосіб людського буття у сфері права.

Правова діяльність спрямована на підпорядкування вчинків, дій, поведінки громадських суб'єктів нормам, які відображають соціальну природу права, закономірності його структура, існування. Правова діяльність, що є сутністю правовідносин, як структурного елементу правової культури суспільства, як і вся людська діяльність, не тільки стимулюється і координується, а й відтворюється через накопичення правового досвіду шляхом прояву його у відповідних групових стереотипах діяльності і передачі їх з покоління в покоління [109, с. 147].

Характеристика поняття «правова культура» за діяльнісним підходом подана у таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

Характеристика поняття «правова культура» за діяльнісним підходом

Автор	Сутність
Н. Годун [52, с. 13]	Правова культура – це зумовлений усім соціальним, духовним, політичним та економічним розвитком якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних законів, правосвідомості, правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством прав і свобод людини.
А. Курносенко [121, с. 63]	Правова культура є складним комплексом явищ суспільного життя, що включає правові норми, принципи, правосвідомість, правовідносини, правову поведінку в процесі реалізації життєвих установок.
А. Халтурін [206, с. 24]	Правова культура – це правова інформація, яка накопичується, зберігається і передається в суспільстві за допомогою створюваних людьми знакових систем. У правовій культурі автори виділяють «культуру поведінки» і «культуру законодавства».
С. Циганій [278, с. 22]	Правова культура є сукупністю знань, умінь і навичок застосування їх на практиці, сприяє забезпеченню законності в суспільстві.

Аналіз літератури показує, що представники діяльнісного підходу дотримуються погляду, згідно з яким правова культура визначається як вид і спосіб діяльності, спосіб мислення, норми і стандарти поведінки, специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності в сфері правових відносин, якісний стан правового життя суспільства, виражений у рівні правосвідомості, вдосконаленні правових актів та юридичної практики і в інших правових цінностях.

Комплексний підхід робить можливим розгляд правової культури через призму загальної культури (В. Велигон [40], С. Мальона [142], В. Потомахін [203], Р. Сербин [240], О. Скакун [244], І. Шаравара [284]).

Загальне розуміння поняття правової культури здійснене на основі комплексного підходу С. Мальоною, інтегровано через поняття «правова культура особистості» [142, с. 86].

Характеристика поняття «правова культура» за комплексним підходом подана у таблиці 1.6.

Таблиця 1.6

Характеристика поняття «правова культура» за комплексним підходом

Автор	Сутність
В. Велигон [40, с. 21]	Правова культура – частина культури суспільства, що належить до сфери дії права і відображена в свідомості, поведінці і в результатах діяльності людей.
А. Кармін [98, с. 527]	Правова культура – це комплекс цінностей і регулятивів, на основі яких у всіх сферах життя, які підпадають під норми права, будується практика взаємин і дій людей, а також різного роду організацій.
В. Потомахін [203, с. 21]	Правова культура – складова частина загальної культури.
Р. Сербин [240, с. 26]	Правова культура є не лише знанням, а й станом волі, правосвідомості та поведінки громадян, що формується в демократичному суспільстві під впливом розвитку ринкових відносин, має гуманістичний характер і ґрунтується на природному праві, визначальній ролі прав людини.

Згідно з комплексним підходом правова культура пов’язана з політичною, моральною, естетичною, економічної культурою та іншими її різновидами. Політична культура є носієм політичних переконань особистості. Простежується взаємозв’язок правової культури і культури моральної. Це зумовлено підвищенням

ролі окремої особистості в процесі становлення правової держави і громадянського суспільства. Будь-яка участь людини у правоохоронній або правотворчій діяльності має моральний аспект, і моральні якості особистості впливають на правове життя суспільства й ефективність виконання правових норм. Естетична культура свідчить про естетичний і емоційний прояв у правовому житті суспільства. Естетична культура базується на міжособистісних відносинах, даючи ціннісну орієнтацію життєдіяльності людини в соціумі. Існує взаємозв'язок правової та економічної культури, оскільки регулятивна функція правової культури має велике значення для вдосконалення економічних відносин в суспільстві.

Третій блок (В. Велигон [40], А. Венгеров [41], Н. Годун [52], В. Ігнатов [89], О. Комарова [109], І. Кравченко [117], В. Носков [158], М. Подберезський [196], В. Потомахін [203], Н. Смєлова [248], І. Шаравара [284], Ю. Шемшученко [291], О. Шубіна [288]) досліджень правової культури розкривається через правосвідомість, правову освіту і правове виховання.

Правова культура, на думку А. Семітко, має практичну спрямованість поряд з культурою управління і складається з взаємозумовлених елементів,до яких належать ступені правосвідомості в суспільстві, законності, законодавства, практичної роботи в галузі права [238].

Ступінь правосвідомості в суспільстві передбачає правильне розуміння права. Правова культура пов'язана як з оцінкою рівня знань і права, так і з розвиненістю почуття законності. Один з найважливіших проявів культури суспільства – це законність. Стан законодавства не тільки характеризує втілені в праві загальнолюдські початки, а й передбачає наукову побудову законодавства, знаходження оптимальних методів регулювання створених відносин, чітке дотримання правотворчої процедури [288].

І. Шаравара вважає, що формування правової свідомості і правової культури в нашому суспільстві не відбувалося і не може відбуватися у майбутньому стихійно. Воно має бути результатом активної діяльності усіх громадян суспільства [284, с. 11].

Характеристика поняття «правова культура» через поняття «правосвідомість» подано у таблиці 1.7.

Таблиця 1.7

Характеристика поняття «правова культура» через поняття «правосвідомість»

Автор	Сутність
В. Велигон [40, с. 23]	Правова культура визначає існуючу практику взаємовідносин людей і організацій, проявляється в поведінці людей, їхніх взаєминах і діях. Правова культура фіксується не тільки в юридичних документах (законах, кодексах, указах), а й в практиці поведінки людей, діяльності правоохоронних органів. Це актуально, оскільки правосвідомість, на відміну від правових норм, в значній частині залишається документально неоформленою, навіть «інтуїтивною».
А. Венгеров [41, с. 412]	Правова культура – більш висока і об'ємна форма правосвідомості.
Н. Годун [52, с. 12]	Правосвідомість – це лише один із елементів правової культури, одна з її характеристик.
В. Ігнатов [89, с. 42]	Правосвідомість є сферою громадської або індивідуальної свідомості, яка відображає розуміння, пояснення, ставлення та емоційні реакції людини, соціальної групи або суспільства з приводу загальних і особливих явищ правової дійсності і правової міфології, на основі яких вибудовуються цілі, типи, форми, методи, результати правової дійсності і активності людини в ній.
О. Комарова [109, с. 129]	Правосвідомість володіє рисами нормативності (має інформаційне та ціннісно-орієнтаційне значення в суспільному житті), але нормативність правосвідомості інша, адже це не загальні, загальнообов'язкові зразки моделі поведінки (що характерно для права), а лише усвідомлення обов'язковості юридичних норм, ідея законності і разом з тим критерії правильності, соціальної виправданості поведінки чи фактів.
І. Кравченко [117, с. 131]	Правова культура – рівень правосвідомості, тобто сукупність поглядів, ідей, почуттів і уявлень, що виражають ставлення людей, соціальних спільнот до реального або допустимого права й інших правових явищ. Доцільніше співвідносити правосвідомість і правову культуру як частину і ціле відповідно, оскільки поняття правової культури набагато ширше, ніж поняття правосвідомості.
Л. Ніколаєва [156, с. 59]	Правосвідомість – це, з одного боку, знання права, а з іншого – певне ставлення до нього.
В. Потомахін [203, с. 35]	Правова культура може бути представлена як позитивна правосвідомість, що реалізуються в активній правовій діяльності.
Н. Смелова [248, с. 109]	Правова культура – якісна характеристика правової сфери, яку можна звести до системи: 1) природне право і пов'язана з ним реальна правосвідомість; 2) позитивне право або система чинних законів; 3) система установ і організацій, що забезпечують виконання законів; 4) державний режим.
А. Халтурін [206, с. 30]	Правосвідомість є сукупністю поглядів, ідей, уявлень, почуттів, людей, їх об'єднань, всього суспільства в цілому щодо права і правових явищ. Це пізнавально-оцінне ставлення людей до колишнього і чинного законодавства, ідеї про його подальше вдосконалення, про законність, правосуддя.
Ю. Шемшученко [291, с. 49]	Правосвідомість виступає як форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних правових явищ.
О. Шубіна [288]	Правова культура – це певне ставлення кожної людини до прав інших людей, повага їх прав, що вказує на певний взаємозв'язок правової культури і правосвідомості.

У наведених прикладах не виділяється специфіка правової культури. В одному випадку визначення збігається за змістом з моральною самосвідомістю, в іншому – з частиною правосвідомості, в третьому – з частиною правової системи.

Правосвідомість і правова культура – ті категорії, які тісно пов'язані між собою і належать до важливих культурно-правових цінностей суспільства. Отже, правова культура тісно пов'язана з правосвідомістю, спирається на неї, проте вона ширше за змістом, оскільки включає, крім знань і оцінки права (духовного елемента), юридично значущу поведінку, дії людей і матеріалізовані юридичні цінності. Відбиваючи рівень розвитку правової реальності, вона проявляється в ідеологічних, діяльнісних і предметних формах. Її розвиток, як і розвиток культури взагалі, багато в чому залежить від характеру національної ідеології. Прогресивна ідея захоплює людей, пробуджує їх творчий потенціал і соціальну активність. До правової культури слід відносити не будь-яку юридичну діяльність і її результати, а лише ту, яка є благом, соціальною цінністю для людини і її об'єднань, побудованих між собою певним способом життя. Правова культура є індикатором якості стану правового життя, сукупного юридичного досвіду, спрямованого на прогрес як суспільства в цілому, так і окремих особистостей.

Зіставлення визначень, наведених в таблиці 1.7, дозволяє дійти висновку, що правова культура розуміється або як результат, вищий ступінь розвитку правосвідомості, або як середовище, яке впливає на особливості правосвідомості конкретної людини.

На нашу думку, правова культура – це характер і ступінь розвитку юридичної грамотності окремого індивіда, що зумовлюють його правомірну діяльність.

Перетворення, що відбуваються в правовій системі нашої країни, актуалізували вивчення таких понять, як *«правове виховання», «правова освіта»*. Зв'язок між правовою освітою та правовою культурою не тільки існує, але й має бути зміцнений для потреб громадян, які прагнуть жити в правовій державі, у розвинутому громадянському суспільстві [264, с. 153].

Характеризуючи окреслені поняття, слід зауважити, що вони не належать до суто юридичних термінів і несуть в собі первісний зміст, закладений іншими

науками, зокрема педагогікою, методикою, соціологією, культурологією. Для з'ясування їх сутності необхідном видається звернення до тих галузей знань, приналежністю яких вони є.

Характеристика поняття «правова культура» через поняття «правове виховання», «правова освіта» подана у таблиці 1.8.

Таблиця 1.8

Характеристика поняття «правова культура» через поняття «правове виховання», «правова освіта»

Автор	Сутність
Р. Андрусишин [7, с. 46]	Правове виховання – це процес формування уявлень людей про право, розвиток суб'єктивного ставлення до суті права, його цінностей за допомогою правової психології з урахуванням індивідуальної або масової емоційної реакції на право. Правове виховання – це цілеспрямовано організована, систематична діяльність уповноважених суб'єктів щодо нормативно-правового, ціннісного та інформаційно-орієнтованого впливу на учасників суспільних відносин з метою формування у них належного рівня правової свідомості, правової поведінки та правової культури.
А. Бондар [31], М. Фабриков [265, с. 47]	Правова культура визначається правовим вихованням особистості, яке складається із засвоєних правових знань і створення таких умов, при яких ці знання знаходять своє практичне застосування. Результатом даного процесу є формування правових переконань, умінь, навичок і звичок, які стають мотивами правомірної поведінки.
Н. Головко [53, с. 101]	Правова освіта – це поширення юридично-педагогічних і правових знань у системі освіти, що має характер систематичності, фундаментальності, ґрунтовності.
В. Ігнатов [89, с. 66]	Правове виховання – це ідеологічна діяльність, що відрізняється організованістю і цілеспрямованістю, яка здійснює вплив на розвиток правової свідомості особистості і формує свідому основу її правомірної поведінки. Метою правового виховання є досягнення певного рівня правосвідомості, обсягу правових знань, правових переконань, почуття поваги до норм права і переконання в необхідності їх виконання, що, по суті, є профілактикою правопорушень.
А. Курносенко [121, с. 90]	Метою правового виховання, є вдосконалення правової культури і правосвідомості громадян. Основним завданням такого виховання є прищеплювання індивіду усвідомленого прагнення до правомірної поведінки. Його конкретні цілі зводяться до правового інформування, навчання, а також до залучення особистості в діяльність держави – тобто фактично до застосування отриманих знань на практиці. Правове виховання нерозривно пов'язане і реалізується через правову освіту – безпосереднє отримання знань.
Л. Ніколаєва [156, с. 70]	Зміст правового виховання полягає у заохоченні людей до опанування знаннями про державу і право, законність, права і свободи особистості, вироблення у громадян стійкої орієнтації на законослухняну поведінку.

Продовження таблиці 1.8

В. Потомахін [203, с. 57]	Правове виховання – цілеспрямований, організований педагогічний процес впливу на правосвідомість індивідів, соціальних груп, що здійснюється за допомогою системи спеціально створених правовиховних форм і засобів. По-перше, правосвідомість є складовою частиною правової культури, а тому мету правового виховання можна сформулювати коректніше – становлення правової культури, а по-друге, правове виховання є або діяльністю, спрямованою на формування правової культури, або управлінням цією діяльністю.
Р. Сербин [240, с. 52]	Правове виховання є провідним засобом підвищення правової культури громадян, складовою частиною загальної системи виховання, визначальним чинником забезпечення законності і правопорядку в суспільстві. Провідними рисами такого виховання мають бути не лише світоглядні загальнолюдські цінності, а й ідеал демократичного державотворення, що відповідає потребам нашої держави як демократичної, правової, соціальної, забезпечує безконфліктну реалізацію прав і свобод людини, відповідає вимогам міжнародного права, загальнолюдським цінностям, світовим стандартам в умовах поглибленої інтеграції нашої держави у сучасний глобалізований світ.

Аналіз поняття «правова культура» через призму понять «правове виховання», «правова освіта» показав, що одні автори під правовим вихованням розуміють цілеспрямовану систематичну діяльність держави, її інститутів і службовців, громадських об’єднань і трудових колективів з питань становлення та підвищення правової свідомості та правової культури. Інші розглядають його більш широко і тлумачать як багатогранний процес формування правової культури та правосвідомості під впливом різних факторів, або у вужчому сенсі розуміють як цілеспрямований, керований, навмисний процес впливу на свідомість людей з метою формування високого рівня правосвідомості і правової культури. Серед визначень правового виховання існують і ті, які декларують тільки формування правосвідомості особистості. Проте окреслення правового виховання лише з урахуванням свідомості особистості, без заявлення мети впливу на її правову діяльність, спричиняє неглибоке розуміння правового виховання.

Отже, правове виховання можна розглядати і як становлення правової культури особистості, і як управління діяльністю з її формування. Усе вищесказане зводиться до усвідомлення побудови правового виховання як процесу неоднозначного.

З одного боку, це цілеспрямований систематичний педагогічний вплив на окрему особистість (вузький погляд) або на всіх членів суспільства за допомогою великого інструментального комплексу (широкий погляд); з іншого – це

внутрішній психічний стан окремого індивіда, який передбачає формування в останнього стійких правових принципів, які в подальшому стимулюватимуть його до активної діяльності.

Єдність правової освіти та правового виховання знаходить вираз в активній правовій діяльності особистості.

Оскільки основою культури є володіння знаннями, формування правової культури неможливе без розуміння основ законодавства, правової політики держави, усвідомлення юридичних подій, які відбуваються всередині країни та поза її межами, а також без осмислення принципів правового і державного розвитку.

Ґрунтовні і систематизовані правові знання принесуть користь особистості тільки в тому випадку, якщо у неї сформовано правильне ставлення до права, тобто за умови оцінювання особою правових вимог як єдино можливого демократичного і гуманного способу регулювання множинних суспільних зв'язків.

Отже, завдання процесу формування правової культури буде вирішене лише в тому випадку, якщо в особистості буде сформовано комплекс правових знань, переконань, правових потреб, цінностей, правових звичок й активної діяльності, спрямованої на дотримання правової поведінки.

Четвертий блок досліджень (Н. Годун [52], І. Кравченко [117], І. Шаравара [284], R. Frager [304]) містить наукові розвідки, інтерес авторів яких обертається навколо переконань, що формування правової культури залежить виключно від її носія: певної особи, окремої соціальної (професійної групи) цілого суспільства. З огляду на проблематику нашої роботи саме цей блок досліджень становить найбільший інтерес, зокрема з погляду виникнення й організації правової культури у студентів-економістів.

Спрямованість дослідників на вивчення сутності поняття «правова культура особистості» дозволяє зрозуміти, що співвідношення понять «правова культура суспільства» і «правова культура особистості» має семантичну єдність в основі освітнього процесу.

Л. Ніколаєва розглядає правову культуру в широкому значенні як якісний стан правового життя суспільства, зумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним розвитком суспільства, до якого входить право як

система норм, правовідносини (система суспільних відносин, регульованих правом), правові установи. Правова культура в особистісному значенні – складна, комплексна властивість людини, яка визначає позитивну спрямованість її дій і вчинків у ситуаціях, що мають правовий зміст, це тісна єдність правових знань, ставлення до права і правової поведінки [156, с. 6].

Отже, правова культура особистості, з одного боку – необхідна передумова правового стану суспільства, з іншого – ступінь і характер правового розвитку самої особистості.

Розвиток правової культури суспільства опирається на рівень правової культури індивіда, оскільки лише за умови наявності такого можливий діалог культур, взаєморозуміння законодавця і громадянина як на рівні суб'єктно-об'єктних, так і на щаблі суб'єктно-суб'єктних відносин, бо цей природний діалог виключає перетворення громадянина в об'єкт маніпулювання з боку авторитету влади.

Характеристика поняття «правова культура суспільства» подана у таблиці 1.9.

Таблиця 1.9

Характеристика поняття «правова культура суспільства»

Автор	Сутність
Г. Абсаттаров [131, с. 163]	Правова культура суспільства – особлива форма мислення, що являє собою змістовий, предметний образ, який відтворює у мисленні сутність одних або інших правових і морально-політичних явищ і процесів.
О. Євграфова [79, с. 106]	Правова культура – це іпостась загальної культури, що втілює ставлення людини до всієї сукупності правових аспектів свого життя, характеризує її як суб'єкт правової діяльності.
Є. Пєвцова [175, с. 33]	Правова культура – це продукт цілеспрямованої діяльності людей, що сприяє розвиненій потребі відстоювати правопорядок, свободу особистості, правову захищеність громадян у державі. Правова культура суспільства визначається рівнем правосвідомості, правової активності індивідів, що співіснують в межах певного колективу, ступенем прогресивності юридичних норм і юридичної діяльності (правотворчої, правозастосовчої, правоохоронної).
В. Потомахін [203, с. 29]	Правова культура суспільства – це вид загальної культури, що відображає певний рівень правосвідомості, законності, досконалості законодавства, що є результатом і способом творчої діяльності громадян зі створення та реалізації своїх правових цінностей. Це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності в сфері правових відносин, поданий у формі правових інститутів, норм і принципів, правотворчої і правореалізуючої діяльності в суспільстві.

Продовження таблиці 1.9

Н. Смєлова [248, с. 66]	Правова культура є якісною характеристикою суспільної життєдіяльності людей з погляду розвитку сутнісних сил людини, її природних прав і реальної свободи. Як суб'єкт – об'єктне відношення правова культура в конкретних історичних умовах знаходить вираз у відношенні людини, громадянина і держави і містить правосвідомість, систему позитивного права, механізм його реалізації і характер державної влади.
Р. Шагієва [282]	Правова культура – зумовлений економічним, політичним, соціальним і духовним рівнем розвитку суспільства різновид загальної культури, що являє собою міру освоєння і використання накопичених людством правових цінностей, переданих в порядку наступності від покоління до покоління.

Аналіз теоретичного осмислення поняття, що розглядалося, показав, що правова культура суспільства передбачає аналіз правового життя суспільства, всієї правової дійсності з точки зору правосвідомості і відповідної активності суспільства, ступеня прогресивності правових норм і юридичної діяльності.

Правова культура суспільства є частиною його загальної культури і характеризується такими рисами: реальною потребою в праві; ступенем розвиненості в суспільстві юридичної науки і юридичної освіти; рівнем укладу законодавства і станом правосвідомості населення і посадових осіб; співвідношенням загальнолюдського і національного в праві; ефективністю діяльності правозастосовчих органів і захищеністю прав особистості тощо.

Правова культура суспільства характеризує якісний стан правового життя соціуму: рівень розвитку законодавчої бази; наявність системи законодавчих, виконавчих і правоохоронних органів; ставлення суспільства до законів, їх дотримання, підтримання правопорядку тощо.

Отже, правова культура суспільства спирається на панівні в ньому моральні норми, уявлення про добро і зло, свободу і справедливість, що також свідчить про приналежність правової культури до загальнолюдської. Чим вище рівень культури і моральності особистості і суспільства, тим сприйнятливіші вони до свободи і права. Чим більшою моральністю і інтелектуальною незалежністю володіє особистість, тим більше готова вона до засвоєння правових норм, до розуміння обов'язку і відповідальності перед суспільством і людьми, до усвідомленого ставлення до законів. Самостійність і самобутність особистості, чітка вираженість в ній вольових ознак можливі завдяки виробленим твердим

принципам. Така особистість здатна до утвердження і реалізації правового закону.

Правову культуру особистості досліджували В. Велигон [40], О. Ганзенко [51], С. Мальона [142], В. Потомахін [203], Н. Ржевська [228], М. Фабриков [265], О. Шубіна [288]. Вони вважають, що *індивідуальна правова культура* є показником ступеня і характеру розвитку окремої особистості, яка і передбачає її правові ідеологічні установки, правову свідомість, добровільне виконання правових приписів протягом життя.

При визначенні рівня правової культури особистості слід покладатися на низку загальнотеоретичних положень, які підкреслюють найбільш сутнісні ціннісні ознаки як самого явища правової культури суспільства, в цілому, так і культури особистості зокрема. Необхідно враховувати певні принципово важливі елементи структури правової культури. До таких можна віднести.

1. Правова культура особистості передбачає наявність творчого та особистісного компонентів.

2. Правова культура окремого індивіда є залежною складовою такої культури всього суспільства.

3. Рівень сформованості правової культури особистості демонструє ступінь і характер її юридичного розвитку.

4. Позитивна правова свідомість людини зумовлює виникнення і розвиток у неї правової культури, яка реалізується в активній діяльності.

Характеристика поняття «правова культура особистості» подана у таблиці 1.10.

Таблиця 1.10

Характеристика поняття «правова культура особистості»

Автор	Сутність
В. Велигон [40, с. 23]	Правова культура індивіда передбачає правову освіченість, перенесення зовнішньої необхідності приймати норми права в потребу дотримуватися законності і правопорядку, формувати правову установку, зберігаючи свідоме ставлення до чинного законодавства.
В. Потомахін [203, с. 29]	Правова культура особистості характеризується не тільки досягнутим рівнем, а й внутрішнім потенціалом. З цієї точки зору правова культура особистості – це показник певного характеру і рівня творчої діяльності. Щабель правової культури відображає ступінь зрілості, цивілізованості людини, її способу мислення і стандартів поведінки.

Продовження таблиці 1.10

Н. Ржевська [228, с. 62]	Індивідуальну правову культуру можна розглядати як суб'єктивно вироблений індивідом рівень оволодіння правом у професійній та повсякденній діяльності.
М. Фабріков [265, с. 24]	Правова культура особистості свідчить про рівень розвитку її правосвідомості та передбачає уміння застосовувати юридичні знання в життєвих ситуаціях. Вона об'єднує такі поняття, як право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правомірну поведінку, правові установи, рівень визнання суспільством всього різноманіття правових цінностей.

З огляду на визначення цих характеристик, можна стверджувати, що правова культура особистості – це певний ступінь і характер її правового розвитку в суспільній правовій культурі, яка реалізується в активній творчій правозастосовчій діяльності. Правова культура особистості містить правову освіченість людини, з урахуванням правосвідомості, вироблені навички користуватися правом, підпорядкування своєї поведінки вимогам юридичних норм. Основними складовими такої культури є: знання і розуміння права; ставлення до права, як до обов'язкового орієнтира поведінки; уміння ефективно використовувати правові засоби для досягнення своїх цілей, реалізації суб'єктивних прав і свобод.

Не кожного індивіда, який знає і розуміє норми права, можна вважати людиною високої правової культури. Такою є тільки така, у кого знання юридичних норм поєднується з внутрішньою потребою чіткого дотримання їх приписів, хто у своїй практичній діяльності неухильно їм слідує. У свою чергу, правова культура особистості виражається в уявленнях громадян про правові явища, які втілюються на практиці як стиль їх діяльності. При цьому правова культура як детермінує форми життєдіяльності людини, так і є способом реалізації творчих можливостей особистості.

Отже, досліджувана категорія, на наш погляд, – це усвідомлення і прийняття норм права, як бездоганної правової поведінки, детермінованої не тільки зовнішніми механізмами правового регулювання, а й внутрішніми етичними мотивами, духовними установками людини.

Безумовно, поняття правової культури особистості і правової культури суспільства взаємопов'язані, але не тотожні. На нашу думку, правова культура

суспільства продемонстрована насамперед у Конституції країни через призму правових норм, що діють на території держави. Правова культура особистості складається не тільки зі знання законодавчих актів і юридичних норм та їх виконання, а й також з індивідуальних характеристик особистості, її правових та ціннісних орієнтацій, загального рівня культури. Все це необхідно враховувати у ході формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки.

Певною специфікою характеризується правова культура *професійної (соціальної) групи* (молоді, студентів, фахівців), яку досліджували Ю. Дороніна [77], А. Гусенко [66], Н. Коваленко [103], С. Нефедов [154], Н. Подберезський [195], В. Потомахін [203], Н. Росенко [231], М. Фабріков [265].

Під правовою культурою групи соціальної групи науковці розуміють динамічний мисленнєво-автономний внутрішній процес, що відбувається в молодіжному середовищі у ході засвоєння знань, цінностей, відносин і правової їх реалізації в правопорядку. Групова правова культура – це рівень і ступінь правової освіченості, правового виховання того чи іншого соціального прошарку, особливих соціальних груп. Дослідники, які свої роботи присвячували аналізу чинників правової культури студентів різних напрямів освіти, наголошували на особливостях комплексу складових юридичної грамотності.

Характеристика поняття «правова культура професійної (соціальної) групи» подана у таблиці 1.11.

Таблиця 1.11

Характеристика поняття «правова культура професійної (соціальної) групи»

Автор	Сутність
Ю. Дороніна [77, с. 41]	Правова культура фахівця – це професійна якість виконавця, яка реалізується в професійній трудовій діяльності. Це сукупність знань, умінь використання, застосування норм трудового права, яка є обов'язковою умовою визнання тарифікаційною або атестаційною комісіями рівня професійної компетентності фахівця у формі надання йому відповідного розряду категорії, або вищої посади.

Продовження таблиці 1.11

Н. Коваленко [103, с. 11], А. Гусенко [66, с. 30]	Під правовою культурою студентів розуміється поєднання інтелектуально-вольових і морально-психологічних інтегрованих складових, які узгоджено взаємодіють та проявляються у правосвідомості, розумінні та почуттях, навичках та звичках, що регулюють власну поведінку у визначенні правомірної мети, шляхів та засобів її досягнення, справедливості, нетерплячості до правопорушень, відповідальності, усвідомленій потребі у правовій самоосвіті.
С. Нефедов [154]	Правова культура майбутніх фахівців поєднує в собі правові знання, погляди й установки особистості, а також правову активність, уміння та навички оцінювати свої та чужі дії з точки зору чинних законів, обирати і використовувати для досягнення поставлених цілей законні засоби.
Н. Подберезський [195]	Правова культура фахівця – відносно стійке структурне поєднання інтелектуально-вольових і морально-психологічних, інтегрованих між собою, складових, які, злагоджено і гармонійно взаємодіючи, проявляються у концептуальній, професійній діяльності і в особистому житті.
В. Потомахін [203, с. 31]	Правова культура фахівця характеризується рівнем засвоєння правових знань людини; ставленням її до права і правових явищ, усвідомленням соціальної значимості права і правопорядку, структури свідомості, розуміння та осмислення; фактичною правовою поведінкою особистості, способами і засобами вирішення життєвих проблем і завдань; цивільно-правовою активністю.
Н. Росенко [231, с. 267]	Правова культура випускника вищого закладу неюридичного профілю підготовки – це ціннісне ядро його громадської правової культури; ступінь і характер його правового розвитку, заснованого на певному рівні позитивної правосвідомості, який реалізується в активній творчій правозастосовчій повсякденній і професійній діяльності.
М. Фабріков [265]	Правова культура фахівця відображає ступінь розуміння правової соціальної ролі, яка визначає сукупність характеристик правової свідомості та поведінки: правових знань, умінь, поваги до закону, свідомості, відповідальності, здатності долати проблеми і труднощі.

Формування професійної культури в демократичному суспільстві передбачає виховання сумлінного, законослухняного фахівця, який не тільки знає складові своєї професійної майстерності, а й те коло правових, етичних, корпоративних вимог, які висуваються до нього державою, суспільством, професійною спільнотою. У професійній культурі фахівця наявні два боки – об’єктивний, сутність якого зумовлюється, в основному, вимогами роботодавця до працівника, що випливають зі змісту технологічного процесу його організації; і суб’єктивний – це рівень знань, умінь, навичок найманого працівника, необхідних йому для виконання договірної трудової функції. Їх органічне поєднання у ході виконання своїх обов’язків становить зміст професійної культури фахівця.

Так, можна говорити про правову і професійну культуру суспільства в

цілому, різних соціальних груп, працівників однієї професії, конкретного фахівця, оскільки кожному з названих суб'єктів правової культури притаманні свої правокультурні цінності, їх певний рівень, окремі шляхи формування та способи прояву.

Отже, є достатні передумови вважати важливим підґрунтям у ході підготовки фахівця – економіста формування правової професійної культури.

У даному дослідженні правову культуру студентів необхідно розуміти як особистісне утворення, що детермінує рівень освоєння і професіоналізму виконання правомірної соціальної ролі, змістом якої виступають правові знання, правомірна поведінка і готовність особистості керуватися правовими переконаннями в різних видах майбутньої професійної діяльності.

Аналіз попередніх визначень доводить, що правова культура студента, майбутнього фахівця, є складним явищем з великою кількістю соціальних зв'язків і своєю внутрішньою структурою.

Характеристика правової культури фахівців відповідних галузей, зокрема й майбутніх економістів, подана у таблиці 1.12.

Таблиця 1.12

Характеристика понять правової культури фахівців відповідних галузей

Автор	Сутність
В. Велигон [40, с. 36]	Правова культура підприємницької діяльності визначається як складова частина загальної культури суспільства, що належить до сфери дії економіки і права та відображена в свідомості, поведінці і результатах діяльності людей
О. Довгий [73, с. 80]	Під правовою культурою фахівця розуміється інтегративна особистісна якість, що характеризується ціннісним ставленням до права, усвідомленим застосуванням правових знань у професійній діяльності, що ґрунтується на інтелектуальних, рефлексивних та комунікативних якостях особистості.
Ю. Дороніна [77, с. 45]	Правова культура фахівця економічної сфери – це складова професійної культури, яка визначає правову орієнтацію особистості в контексті професійної діяльності і відображає всі її компоненти: сукупність знань, умінь застосовувати їх в практичних діях; сформована на засадах права особиста і професійна позиція, що визначає активне, творче ставлення до економічної діяльності; сукупність особистісних і професійно важливих якостей індивіда, які визначають успішність професійної діяльності фахівця, його самореалізацію.

Продовження таблиці 1.12

О. Євграфова [79, с. 109]	Професійну культуру фахівців розуміють як змістовне осмислення ціннісних потенцій їх людського капіталу, перш за все, – для «балансування» економічних і правових елементів в практиці роботи людини як суб'єкта діяльності.
А. Максименко [137, с. 63]	Під правовою культурою менеджера розуміється інтегральна професійно-особистісна характеристика, що відображає високий рівень правових знань, умінь і навичок і включає комунікативні здібності та особистісні якості менеджера, спрямовані на створення умов для правового регулювання управлінської діяльності. Правова культура менеджера розглядається як сукупність готовності і здібностей, пов'язаних зі здійсненням комплексу заходів щодо правової підтримки та захисту підприємства.

Формування правової культури майбутніх економістів є динамічним процесом, в якому людина не тільки створює і споживає матеріальні і духовні цінності, але й саморозвивається, вдосконалюється особистісно й професійно.

Отже, правову культуру майбутніх бакалаврів з економіки визначатимемо як освоєний і матеріалізований досвід їх професійної діяльності, заснований на єдності правових і економічних знань, умінь, правомірної поведінки і готовності особистості керуватися правовими переконаннями в різних видах економічної діяльності.

У дослідженні основною дефініцією стосовно поняття «формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки» є термін «формування». Для досягнення заявленої мети дисертаційної роботи необхідно чітко визначити межі терміну «формування». Аналіз визначень поняття «формування» показує, що трактується воно неоднозначно.

У контексті нашого дослідження, з урахуванням тлумачення С. Ожегова і Н. Шведової, «формування» розуміється як процес створення, складання, організації [162]. Філософський енциклопедичний словник визначає «формування» через вплив суспільства на людину [269]. У довідковій літературі орієнтуються на дію зі значенням «формувати», тобто – надавати чому-небудь певну форму, вид; організовувати, складати, створювати» [27].

Психологи поняття «формування» щодо особистості вживають в двох сенсах: перший: формування – розвиток, тобто процес і результат цього розвитку; в цьому значенні поняття «формування» є предметом психологічного

вивчення [224]; другий сенс – формування – цілеспрямоване виховання, «формування», «ліплення», «конструювання» [218].

Так, І. Подласий, орієнтуючись на підходи, суттєві для суспільних наук, називає формуванням певну завершеність людської особистості, досягнення рівня зрілості, стійкості. Таке співвідношення між педагогічними категоріями виражається їх ієрархічною послідовністю: навчання – освіта – виховання – розвиток – формування. Формування – процес становлення людини як соціальної істоти. Розвиток – це процес кількісних і якісних змін в організмі людини. Виховання – цілеспрямований і організований процес формування особистості. Освіта – результат навчання. Навчання – це двобічний процес діяльності вчителя і учнів, спрямований на свідоме і міцне оволодіння системою знань, умінь і навичок, в ході якого здійснюється розвиток розумових здібностей і пізнавальних здібностей [198, с. 27–30].

У понятті формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки, на наш погляд, необхідно окреслити три компоненти.

По-перше, установлення високої правосвідомості, коли суб’єкт не тільки відображає правову дійсність, а й здійснює на неї зворотний позитивний вплив. Це особливо важливо для майбутніх економістів, у яких ще не вироблені стійкі правові традиції. У разі відсутності високої правосвідомості, замість вирішення проблем законним шляхом, молоді люди найчастіше віддають перевагу протиправним діям.

По-друге, цілі формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки досягаються насамперед педагогічними засобами. Їх призначення полягає в тому, щоб здійснювати вплив на свідомість, засвоєння певних понять, уявлень, суджень, створювати систему поглядів в галузі права і правових явищ.

По-третє, формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки – це особливий спосіб впливу на свідомість студентів, який спроможні здійснити лише юридично грамотні викладачі, що послуговуються беззаперечним авторитетом у молоді.

Термін «формування правової культури» включає процес масових, часто некерованих, неорганізованих впливів на правосвідомість людей всією

сукупністю наявних об’єктивних соціальних чинників [203, с. 57].

Ефективність формування правової культури особистості передбачає її активну діяльність в даному процесі. Людина, як істота активна, має не тільки механічно сприймати пропоновані їй правові знання, а й трансформувати накопичену інформацію в особисті переконання, спрямовувати, розвивати себе, забезпечувати постійне самовдосконалення [203, с. 59].

Під формуванням правової культури майбутніх бакалаврів з економіки розумітимемо планомірно керований, цілеспрямовано організований процес систематичного впливу на особистість всією сукупністю форм, методів, засобів наявних в арсеналі сучасної освітньої діяльності, для засвоєння правових знань, переконань, потреб, цінностей, звичок активної правомірної поведінки, імунітету до скоєння правопорушень.

Здійснений аналіз філософської, історико-педагогічної, юридичної літератури, дозволяє дійти висновків: що правова культура – це явище багатоаспектне, що розглядається в межах сучасних концепцій правової культури (антропологічної, соціологічної, філософської), основних підходів (аксіологічного, компетентнісного, діяльнісного, комплексного), розкривається через правосвідомість, правову освіту і правове виховання та залежить від носія правової культури: суспільства; окремої особи; соціальної або професійної групи, зокрема майбутніх економістів.

1.3. Особливості фахової підготовки майбутніх бакалаврів з економіки в контексті формування у них правової культури

Сучасні економічна та юридична науки розвиваються та вдосконалюються, відповідно до об’єктивних закономірностей політичного та соціально-економічного розвитку суспільства, що, в свою чергу, відображається на професійній підготовці спеціалістів. Цей процес складний і діалектично протилежний. В його основі лежить необхідність корекції змісту та методів навчання, реорганізації освітнього процесу студентів залежно від соціального замовлення суспільства.

Професійну підготовку майбутніх бакалаврів з товарознавства і торгівельного підприємництва Н. Ржевська вважає багатогранною системою, складовими якої є: стандарт вищої освіти, освітньо-професійна програма, навчальний план, методи та педагогічні технології організації навчального процесу. Зміст їх професійної підготовки має орієнтуватись на ринок праці, а результати навчання мають бути співвіднесені із потребами європейських та світових роботодавців, що забезпечить високу конкурентоспроможність українських спеціалістів [228, с. 83].

Йдеться про підготовку широкоосвічених, творчих спеціалістів, здатних критично мислити та комплексно аналізувати складні проблеми життя суспільства та природи, а отже, спроможних до пошуку нових рішень нагальних проблем [145, с. 19].

Г. Тимощук розглядає професійну діяльність економіста як цілеспрямований процес якісного перетворення оточуючої дійсності, що полягає у реалізації набутих знань, умінь, навичок, компетентностей та цінностей, постійному самовдосконаленні, досягненні високого рівня професійної майстерності, раціональній економічній поведінці [256, с. 6].

Економіко-господарська і фінансова діяльність потребують від економіста знання основ комерційної та фінансово-господарської діяльності підприємств різного профілю, товарознавства, механізму ціноутворення та оподаткування, а також уміння робити фінансово-господарські розрахунки, платіжно-кредитні операції, вести облік матеріальних цінностей, проводити аналіз фінансової діяльності тощо. Цей перелік знань та вмінь тісно пов’язаний з аналітичною діяльністю, її інформаційним забезпеченням та нормативно-правовою грамотністю. Інформація й уміння користуватися нею також є невід’ємним чинником розвитку професійної грамотності економіста [220, с. 155].

На наш погляд, важливою характеристикою випускника бакалаврату за напрямом «економіка» є його конкурентоспроможність.

У зв’язку з тим, що у сучасних соціально-економічних умовах ринкового господарювання в Україні, за дослідженням Т. Распопової, панують жорсткість, динамізм, відповідальність, ризик, конкуренція, ускладнення відносин усередині

організації та інформаційних систем, невпинно оновлюються функції професійної діяльності економістів, для яких характерне виконання організаційно-управлінських, фінансово-господарських, інформаційно-дослідницьких та проектних, планово-економічних, фінансово-економічних, інноваційних, маркетингових, діагностичних, консультаційних [222, с. 76], соціально-психологічних видів діяльності, вирішення правових, інформаційно-аналітичних, соціально-психологічних професійних, науково-дослідних, організаційно-управлінських завдань, формування динамічної національної економічної системи, що зумовлює посилення вимог до професійної підготовки майбутніх фахівців-економістів.

Майбутній економіст має бути підготовленим до виконання професійних функцій за одним із видів економічної діяльності за затвердженим Держспоживстандартом (наказ від 11 жовтня 2010 р. № 457 із змінами від 29 листопада 2010 року № 530) національним класифікатором України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності»: діяльність у сфері інформатизації; дослідження та розробки; послуги, що надаються переважно юридичним особам; здавання під найм без обслуговуючого персоналу; державне управління загального характеру в економічній та соціальній галузі; діяльність, віднесена до компетенції держави; оптова торгівля і посередництво у торгівлі; спеціалізована роздрібна торгівля комп’ютерами, стандартним програмним забезпеченням та пристроями для зняття інформації із каналів зв’язку; громадська, фінансова діяльність тощо.

З наведеного переліку видно, що вища школа повинна готувати майбутніх економістів до складної аналітичної роботи, прогнозування, бачення проблем в їх розвитку при високому рівні дотримання закону в різних, часто неоднозначних ситуаціях.

Конкретні вимоги до співробітників економічної сфери визначаються функціональними обов’язками фахівця на певному робочому місці. Їх відмінності визначаються різними цілями і умовами праці. Цілі залежать від рівня складності, відповідальності і самостійності співробітника при вирішенні професійних завдань. У кваліфікаційних вимогах ці відмінності відображені в трьох рівнях професійної підготовки економістів у закладах вищої освіти.

Перший рівень передбачає формування знань для вирішення службових завдань відповідно до чинних нормативних актів, інструкцій, правил, настанов. Фахівець має застосовувати у своїй професійній діяльності знання, отримані у ході фахової підготовки. Такі вимоги висуваються до більшості спеціалістів у фінансових структурах.

Другий щабель професійної підготовки грамотного економіста визначає виховання та становлення у нього практичних навичок застосовувати нетрадиційні засоби у методиці розв'язання професійних задач з урахуванням творчого підходу. Такі вимоги висуваються насамперед до фахівців-аналітиків та аудиторів.

Третій рівень вимог містить такі, які спрямовано на формування знань, умінь і навичок творчо підходити до розв'язання професійних проблем, знаходити оригінальні шляхи їх вирішення. Такі вимоги висувають для фінансистів, аналітиків, аудиторів, які обіймають відповідальні посади, керівників фінансових і ревізійних структур.

Економіст повинен мати грунтовні математичні знання. Сучасна економіка має відмінність від учорашньої ще однією значною рисою [294, с. 140].

Невід'ємною складовою професійної діяльності економістів є спеціальні програми, робота з якими потребує не просто комп'ютерної грамотності, а сформованості інформатичної та інформаційної компетентностей. Результати аналізу сайтів рекрутингових компаній свідчать про те, що від претендента на вакансію економіста вимагається латеральне мислення, яке дає змогу «вписувати конкретні події економічного життя в більш широкий суспільний контекст і давати їм правильну оцінку» [97, с. 489], що потребує багатої загальної культури, сформованої гуманітарними дисциплінами (філософія, політологія, соціологія) у ході підготовки в системі університетської освіти.

Дипломований фахівець повинен мати системне уявлення про структури і тенденції розвитку національної та світової економік; розуміти різноманіття економічних процесів в сучасному світі, їх зв'язок з іншими процесами, що відбуваються в суспільстві; вміти використовувати знання з теорії фінансів, грошей, кредиту в своїй практичній діяльності; знати основи організації грошово-кредитного регулювання, взаємозв'язку між різними частинами

грошового обороту, грошового і торгового обороту, основи банківської і біржової справи, основи організації оподаткування та страхування, державних і муніципальних фінансів; бути підготовленим до професійної діяльності в установах фінансової і кредитної системи, враховуючи зовнішньоекономічну сферу, здатним самостійно працювати на посадах, що вимагають аналітичного підходу у нестандартних ситуаціях; вирішувати нестандартні завдання, прогнозувати економічні процеси в сфері грошових, фінансових і кредитних відносин; бачити перспективи розвитку фінансово-кредитних відносин і перспективи своєї професійної діяльності; бути конкурентоспроможним, володіти знаннями за суміжною спеціалізацією; вміти на науковій основі організувати свою працю, володіти комп'ютерними методами збору, зберігання і обробки інформації, що використовується в сфері його професійної діяльності, послуговуватись сучасною інформаційною технологією.

Важливим для професійної діяльності економіста є аналітичний та практичний аспекти. Перший з них пов'язаний з дослідженням, осмисленням та оцінкою певних ситуацій, другий – з прийняттям раціональних рішень та їхньою реалізацією. Проте не слід забувати про гуманістичну складову як системоутворювальну, основу професійного світорозуміння фахівців даної галузі. У сукупності виокремлені елементи гарантують налагодженість виконання професійних завдань.

У той же час професійній діяльності економіста притаманний динамізм, що пояснюється змінами в економічній, соціальній та політичній сферах, які зумовлені значним пришвидшенням наукового прогресу та розвитком продуктивних сил і необхідністю швидкої реакції на їх дію. На основі вищевикладеного матеріалу можна зробити висновок про те, що професійна діяльність як поняття є продуктом соціогенезу та інституціоналізації; відображає певну інтелектуальну константу особистості та наданий їй статус, що втілюється у виконання відповідних функцій та завдань [256, с. 8].

Спеціаліст економічної сфери – це певною мірою психолог, соціолог, правознавець, педагог, який вміє викликати бажання у своїх колег і партнерів досягнути хороших результатів, формулювати головні цілі і завдання, найбільш

актуальні на даний момент і юридично обґрунтовані, є прикладом в діяльності, вміло створює індивідуальний імідж. Головним напрямом творчості фахівця є постійне вдосконалення професійної технології, а також співпраці з людьми, заснованої на володінні правовою культурою. Особливу увагу Ю. Дороніна звертає на необхідність постійного вивчення цих питань з метою вдосконалення стилю роботи, пошуку раціональних форм і методів керівництва колективом [77, с. 83].

В. Ігнатов виділяє особливі вимоги до предмету, мети, засобів та умов праці економістів. Ці вимоги систематизовані автором за трьома групами.

1. Загальні для всіх фахівців економічного профілю. Оскільки предметом праці всіх економістів є знакові системи, то від кожного економіста, незалежно від місця роботи, вимагається наявність інтересу до роботи з абстрактними цифрами, таблицями, схемами; здатності сприймати, систематизувати і аналізувати знакову інформацію. Мета економічної освіти визначає її основні завдання: у сфері навчання – засвоєння студентами основ знань про сучасну економіку, принципи і закономірності її функціонування і розвитку; з боку самосвідомості – осмислення свого індивідуального економічного і соціального потенціалу, формування усвідомленої громадянської економічної поведінки; в аспекті мотивації – розвиток інтересу до проблем економіки, постійної потреби до цивілізованого підприємництва, вміння проектувати діяльність, що має стати засобом соціального захисту, професійного самовизначення, становлення та адаптації.

Загальним змістом роботи всіх економістів є вивчення, переробка та аналіз інформації, представленої в абстрактно-формалізованому вигляді: цифрах, схемах, документах з використанням жорстко регламентованих правил і програм. До основних засобів професійної діяльності фахівця з економіки (освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр) Я. Кавторєв [74], Г. Тимощук [256] відносять постанови, розпорядження, накази, нормативні та методичні матеріали з організації, нормування та оплати праці; технологічну документацію; нормативні та методичні матеріали з розробки перспективних і річних планів виробничої, господарської та соціальної діяльності підприємства; нормативні та методичні матеріали з техніко-економічного аналізу показників роботи підприємства та його підрозділів; нормативні та методичні матеріали з

визначення економічної ефективності впровадження нової техніки та технології, раціоналізаторських пропозицій та винаходів; форми обліку та звітності; законодавство про працю тощо [256, с. 7].

2. Вимоги, що висуваються до всіх економістів і пов'язані з поглибленим знанням і виконанням правових норм, нормативних актів, інструкцій, правил. Змістом роботи є профілактика економічних правопорушень і злочинів. Регламентують її нормативні документи, що визначають службову і фінансову діяльність підприємств. Особливі вимоги пов'язані зі службовою ієрархією і службовою підготовкою.

3. Вимоги, що ставляться економістам специфічних організацій, наприклад спеціальних підрозділів збройних сил, визначаються необхідністю аналізу і переробки інтегрованих економіко-юридичних проблем.

Важливі нестандартні підходи, творче вирішення професійних завдань, формулювання нових проблем, знаходження оригінальних шляхів їх вирішення. Характерним є вміння пристосовуватись до експертних висновків, обов'язковим елементом є посадова відповідальність, нерідко наявні небезпечні умови праці та екстремальні умови служби [89, с. 25].

У результаті аналізу досвіду реалізації стандартів економічної освіти нами систематизовані причини, які актуалізують необхідність змін у підготовці бакалаврів. Серед них слід окреслити такі: встановлення необхідності зміни стратегії і тактики побудови основних освітніх програм та індивідуальних освітніх маршрутів бакалаврів в сучасному закладі вищої освіти; нове розуміння методичної значимості базових дисциплін у галузі професійної діяльності та предметної ділянки знань; обгрунтування необхідності розробки нових навчальних модулів, дисциплін і курсів (варіативний компонент змісту освітніх програм) на основі інтеграційних знань; обгрунтування розробки нових методик з оцінювання (нових критеріїв, діагностичних засобів) і процедур для системного моніторингу ходу освітнього процесу підготовки бакалаврів; мотивація створення нового навчально-методичного супроводу (навчально-методичні комплекси з навчальних дисциплін, курсів і практик), в якому враховуються різний ступінь підготовленості учнів і способи «доставки і переробки»

навчальної інформації [281, с. 47].

Аналіз особливостей професійної діяльності майбутніх економістів у конкретних структурах економічного профілю свідчить про те, що поряд з комплексом знань, умінь, здібностей і професійних якостей, важливих для економіста, майбутній фахівець повинен володіти певною системою знань, умінь і якостей, пов'язаних із розв'язанням правових питань. Майбутні економісти повинні вміти поєднати обговорення економічної теорії з численними і різноманітними правовими питаннями.

Особливості прояву правової культури фахівців – економістів пов'язані з якістю економічної діяльності в умовах ринку. Сучасний ринок – це досить складний і неоднозначний процес, у ході якого керівники, комерційні та фінансові директори, головні бухгалтери фірм стикаються з безліччю проблем, пов'язаних з розробкою проектів договорів, порядком їх укладання, а також з вирішенням спорів, що випливають з цих договорів у ході їх виконання.

Керівники та представники юридичних осіб укладають між собою типові договори, тексти яких вони беруть зі спеціальної і юридичної літератури, особливо не вдаючись у подробиці змісту їх статей.

Підприємці досить спокійно підписують такі договори, вбачаючи, що для виконання зобов'язань важливіше сумлінність контрагентів, а не юридичні формальності. Вважається, що у сторін договору дві різні мети: в однієї – отримання прибутку, в іншої – отримання якісної роботи або послуги, придбання необхідного товару. Інші цілі просто не розглядаються [77, с. 57].

Проте на українському ринку існують компанії, які використовують таку ситуацію задля своєї однобічної вигоди. Слабке знання договірного права, невміння самостійно розробити конкретний договір, надмірна довірливість підприємців, – все це дозволяє подібним організаціям не тільки не виконувати свої зобов'язання за договором, а й часто стягувати з іншої сторони договору значні кошти.

Це призводить до значних матеріальних втрат для підприємців і організацій різних форм власності, до виникнення проблем для подальшого проведення підприємницької діяльності, а іноді і до фінансового краху

юридичних осіб. Подібна ситуація є досить поширеною для компаній, що виконують свою діяльність в різних галузях. З нею часто стикаються як початківці – фахівці, так і їхні колеги, які давно працюють на ринку.

Як самостійно грамотно скласти договір, уникнути помилок при його укладанні, передбачити найменші втрати для свого бізнесу і з максимальну вигоду, можливість виникнення економічного спору у ході господарської діяльності – ці питання з розряду непрофесійних перейшли в категорію професійно важливих [77, с. 58].

У наш швидкоплинний час іноді людина стоїть перед вибором: судитися чи ні. Найчастіше такі питання постають перед керівниками, комерційними і фінансовими директорами, фахівцями підприємств або організацій. Як правило, керівники та представники юридичних осіб вирішують ці проблеми мирним шляхом, проте далеко не завжди це можливо. У такому випадку залишається тільки звернення до суду (арбітражного або загальної юрисдикції). Проте у сторін спору (позивача і відповідача) дві різні мети: в однієї – відновлення порушеного права, відшкодування збитків (матеріальних і (або) моральних), в іншого – не дати процесуальному супротивнику виграти справу.

Незважаючи на підвищення правової культури суспільства, кількість порушених зобов'язань не зменшується. Якщо до цього додати неухильне зростання зобов'язань, що випливають із заподіяння шкоди, в тому числі для підприємств і організацій, які не є винуватцями (наприклад, власників джерел підвищеної небезпеки), то стає очевидним, що кожна фірма рано чи пізно змушена представляти свої інтереси в суді як позивача, відповідача або третьої особи.

Слабкі знання керівниками всіх ступенів арбітражного або громадянського процесу, невміння самостійно представляти свої інтереси в арбітражному суді або суді загальної юрисдикції, – все це заважає юридичним особам відстоювати свої законні інтереси.

Надзвичайно характерна для бізнесу ситуація, коли відсутність уявлення про можливості вирішення проблем юридичним шляхом, незнання поточних змін в законодавстві призводять до значних матеріальних втрат для підприємців і організацій різних форм власності, моральних проблем для людей, а іноді і до

фінансового краху юридичних осіб.

Саме тому формування правової культури майбутніх фахівців – економістів стає найважливішою складовою частиною їх підготовки. Зміст їх підготовки на основі проведеного аналізу розкриває ряд напрямів, які в даний час стають досить актуальними та показані у таблиці 1.13.

Таблиця 1.13

Зміст підготовки майбутніх бакалаврів з економіки

Напрями діяльності	Зміст
Представлення інтересів в арбітражних судах та судах загальної юрисдикції. Досудове та позасудове вирішення проблемних ситуацій. Підготовка, укладання та супроводження угод. Міжнародне приватне право, питання зовнішньоекономічної діяльності. Проблеми міжнародних і внутрішніх повітряних перевезень. Неспроможність (банкрутство) підприємств. Земельні правовідносини. Угоди з нерухомістю. Захист авторських прав. Експертиза документів. Психотерапевтична допомога.	*Усе про договора* Укладання договорів. Договір поставки. Практика вирішення спорів. Договір аренди. Практика вирішення спорів. Договір купівлі-продажу. Практика вирішення суперечок. Договір підряду. Практика вирішення суперечок. Способи забезпечення зобов'язань. *Вирішення суперечок.* Вирішення економічних суперечок. Практика застосування арбітражно-процесуального законодавства. Практика застосування цивільно-процесуального законодавства. Практика застосування трудового законодавства. Земельні правовідносини. Питання податкового права. Перетворення державних унітарних підприємств в інші організаційно-правові форми.
Формування команди: дві сторони однієї медалі. Вічний двигун – успішні продажі. Договір – справа тонка. Процес арбітражний і процес цивільний. Бухгалтерська диверсія. Позов.	*Зразки документів* Договір купівлі-продажу. Договір поставки. Договір оренди будівлі. Договір оренди будівлі, що перебуває у власності орендодавця. Договір на оренду приміщень під офіс. Договір про передачу обладнання у безоплатне користування. Договір безоплатного користування. Договір безоплатного користування майном. Договір типовий видавничий. Договір дослідження ринку і збуту-придбання товарів. Договір на випуск художнього твору за рахунок коштів автора. Договір найму житлового приміщення. Договір про спільну діяльність підприємств.

Продовження таблиці 1.13

	Договір про майнові та правові відносини. Договір про спільну діяльність. Договір про співробітництво та спільну діяльність. Договір будівельного підряду. Типовий договір оренди нерухомості продовольчої корпорації. Типовий позов в арбітражний суд. Типовий позов до суду загальної юрисдикції. Апеляційна скарга до арбітражного суду. Касаційна скарга до державного арбітражного суду. Касаційна скарга до обласного суду загальної юрисдикції. Заява нагляду.

Теперішній час висуває до фахівців високі вимоги, акцентуючи увагу на вмінні співробітника адекватно оцінювати себе і конкретну ситуацію з правового погляду, робити правильний вибір, бути підприємливим. Іншими словами, необхідні фахівці в галузі економіки з певними «ринковими» якостями, спеціалісти, які володіють основами правової культури.

З огляду на призначення діяльності економістів у суспільстві можна стверджувати, що від рівня сформованості їхньої правової культури, особистих переконань залежить прояв/непрояв корисливих, корпоративних, а в ряді випадків і національних інтересів, що допомагає економістам професійно активно впливати на історичну перспективу розвитку своєї ділової структури і всього суспільства.

Поєднання особливостей характеру особистості з умовами професійної правової діяльності дозволяє сформулювати бажані особисті якості студента-економіста. На думку Г. Чубриної, ці якості мають диференціюватися на об'єктивні особистісні і суб'єктивні особистісні риси [281, с. 40].

Науковці також акцентують увагу на важливих професійних якостях економістів, серед яких чільне місце посідають уміння працювати в колективі, будувати корпоративні правила поведінки в самій організації, адекватно оцінювати моральні якості людей та мотиви, що спонукають їх до дій, бути лідером, брати на себе відповідальність та приймати нестандартні рішення, будувати стосунки з різними людьми, досягати максимальної ефективності ділових контактів, знати особливості тих чи інших ролей, враховувати, що кожна

з них тісно пов’язана з іншими, комунікабельність та доброзичливість, бути спроможним до переконань та здатним до компромісів [220, с. 155].

Проведений аналіз науково-педагогічної і методичної літератури продемонстрував гостру необхідність формування низки закономірних якостей у майбутнього молодшого спеціаліста економічного профілю, які зумовлюють в подальшому належне виконання професійної діяльності: професійні, комунікативні, економіко-мисленнєва, мотиваційна, економіко-компетентнісна, аналітична, само розвивальна, комп’ютерна якості [47, с. 59].

Реалізація цих якостей у напрямі формування готовності до професійної діяльності майбутніх економістів дає змогу визначити чинники, які впливатимуть на цей процес.

До об’єктивних особистісних факторів Г. Чубрина відносить професійну майстерність, досвід, стать, національність, рівень освіти, кваліфікацію, ерудицію, ціннісні орієнтації, соціальне походження, здібності і вік. До суб’єктивних – стійкі особистісні риси (тривожність, товариськість, нейротизм, агресивність, емоційну стійкість тощо) [281, с. 41].

Виділяючи особистісну складову моделі фахівців, автор наголошує, що до її складу входить конкретна сукупність професійних, соціальних, моральних, політичних, психологічних, фізичних та інших рис особистості, комплекс характеристик людини, без яких вона не зможе реалізуватись у тій чи іншій ролі. До цих характеристик належать такі: професійна спрямованість, структура професійних мотивів, рівень професійної активності особистості на різних стадіях професіоналізації, опис основних показників, що характеризують продуктивність, якість, надійність функціонування особистості на різних стадіях професіоналізації [281, с. 38].

І. Горностаєва [58] пропонує розглядати комплекс професійно значущих якостей майбутнього менеджера, який містить: професійні, соціальні, самосвідомість, індивідуальні, навички групової роботи, креативні якості лідера.

Слід зазначити, що за своєю природою психологічні якості, необхідні гарному бухгалтеру, економісту-аналітику, аудитору знаходяться в протиріччі, а іноді і несумісні з якостями, важливими для захисника правопорядку і законності

в суспільстві [89, с. 24].

Психологічна характеристика діяльності фахівця економічної сфери зумовлена такими специфічними особливостями: великою розгалуженістю змісту професійної активності, в той час як можливості щодо оволодіння однією людиною різними видами діяльності у сфері економіки – обмежені; підвищеною відповідальністю за стан ресурсів і результати діяльності (за себе, інших, за справу в цілому, стан фінансів, за прийняті рішення); творчим характером діяльності з урахуванням дефіциту інформації, часу та коштів; особливою роллю комунікативних функцій, оскільки управлінська діяльність економіста протікає за допомогою спілкування, роботи з людьми; високою загальною нервово-психічною напруженістю [86, с. 13].

В умовах ринкової системи економіки виникла нагальна потреба перегляду пріоритетів при підготовці фахівців економіко-правової сфери. Система освіти економістів і управлінських кадрів має забезпечити глибоке розуміння суті розглянутих проблем, широту погляду і, як результат, грамотність і компетентність у прийнятті рішень. Від економіста вимагаються знання правових основ, оскільки йому доводиться діяти в умовах реального господарського життя, яке підпорядковане жорстким правовим нормам та юридичним законам [64, с. 155].

У формуванні правової культури студентів економічних спеціальностей вбачаються такі особливості: переконання в необхідності для особистості і суспільства існування системи правових цінностей; усвідомлення студентами ідеї єдності правового простору, що знаходить вираз у тісному взаємозв’язку всіх держав, незважаючи на самостійність їх економічних, політичних і військових устремлінь; розвиток здатності вирішувати протиріччя між суспільством, економікою та юриспруденцією шляхом їх гармонізації; глибоке вивчення правового регулювання економічних відносин з використанням комп’ютерних правових систем; виховання особливого інтересу до регіональних і місцевих економічних і правових проблем.

Висновки до першого розділу

Основою для дослідження проблеми формування правової культури студентів є праці багатьох відомих вчених, які можуть бути класифіковані на кілька груп. До першої групи належать праці, в яких досліджувалися питання побудови правової свідомості особистості. Науковцями визначено, що через правосвідомість відбувається пізнання навколишнього середовища, організовується система знань, розуміння й усвідомлення права та його вимог, ставлення до права в цілому й вироблення напряму і характеру поведінки у його сфері. До другої групи – праці, в яких розкриваються історико-теоретичні питання правової освіти та виховання дітей і дорослих, а також подано дослідження їх прикладного характеру з акцентом на вивченні їх ефективності через механізм правової компетентності учнів та студентської молоді. До третьої групи – праці, в яких були порушені різні аспекти правової культури суспільства й індивідів: філософський, соціокультурний, педагогічний та юридичний тощо. Фахівці вказують на труднощі, які виникають при формуванні правової культури студентів, серед яких – недостатня правова інформованість, різний рівень почуття правової відповідальності, пасивність окремої частини студентів при аналізі та оцінці правових ситуацій тощо. Четверта група досліджень стосується проблеми узгодження економічної діяльності та правової культури. У наукових студіях цієї групи акцентовано увагу на тому, що зв’язок правової культури з економікою необхідно розглядати насамперед на рівні тих суб’єктів, без яких неможливе існування економічних відносин у державі. Ставлення особистості до її юридичних прав та обов’язків, її розуміння законності, справедливості, відбиває дію праворегулятивної функції правової культури на поведінку суб’єктів економічних відносин. Особливого значення формування правової культури фахівців набуває в контексті економічних відносин, в які на сьогодні вступають практично всі випускники вищих навчальних закладів. Дослідження п’ятої групи стосуються розкриття професійних якостей студентів економічних спеціальностей, серед яких виокремлюються законослухняність, правопорядність,

совість, відповідальність за якість прийнятих рішень, прогнозування на цій основі ефективності економічних рішень. Тобто правова культура набуває особливої значущості і цінності.

Встановлено, що поняття правової культури характеризується великою ємністю, багатозначністю, розгалуженістю поглядів, концепцій, тому сформувати повне уявлення про це явище можна тільки у результаті узагальнення різних підходів до даного феномену. В сучасних дослідженнях склалося кілька наукових підходів до вивчення і тлумачення правової культури, які нами об'єднано у 4 блоки: у першому блокові знаходять відображення такі сучасні концепції правової культури, як: антропологічна, соціологічна, філософська, другий – побудований на основі структури правової культури суспільства через аксіологічний, компетентнісний, діяльнісний та комплексний підходи, третій – розкривається через правосвідомість, правову освіту і правове виховання, четвертий – містить наукові розвідки, інтерес авторів яких обертається навколо переконань, що формування правової культури залежить виключно від її носія: певної особи, окремої соціальної (професійної групи) цілого суспільства.

Правову культуру майбутніх бакалаврів з економіки визначатимемо як освоєний і матеріалізований досвід їх професійної діяльності, заснований на єдності правових і економічних знань, умінь, правомірної поведінки і готовності особистості керуватися правовими переконаннями в різних видах економічної діяльності.

Під формуванням правової культури майбутніх бакалаврів з економіки розумітимемо планомірно керований, цілеспрямовано організований процес систематичного впливу на особистість всією сукупністю форм, методів, засобів наявних в арсеналі сучасної освітньої діяльності, для засвоєння правових знань, переконань, потреб, цінностей, звичок активної правомірної поведінки, імунітету до скоєння правопорушень.

У формуванні правової культури студентів економічних спеціальностей вбачаються такі особливості: переконання в необхідності для особистості і

суспільства існування системи правових цінностей; усвідомлення ідеї єдності правового простору, що знаходить вираз у тісному взаємозв'язку всіх держав, незважаючи на самостійність їх економічних, політичних і військових устремлінь; розвиток здатності вирішувати протиріччя між суспільством, економікою та юриспруденцією шляхом їх гармонізації; глибоке вивчення правового регулювання економічних відносин з використанням комп'ютерних правових систем; виховання особливого інтересу до регіональних і місцевих економічних і правових проблем.

Результати першого розділу дослідження висвітлено в публікаціях автора [184; 185; 188; 191; 192; 197].

РОЗДІЛ 2
ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНОСТІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Моніторинг процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки

Розкриттю сутності процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки сприятиме розгляд стану їх професійної підготовки, яка включає цикл загальної підготовки (гуманітарна, фундаментальна), професійної підготовки, дисциплін вільного вибору студента, науково-дослідницьку роботу і практику.

Аналіз дисциплін циклу загальної підготовки («Політекономія», «Національна економіка», «Основи економічної теорії», «Математика для економістів», «Інформатика», «Господарське законодавство», «Психологія управління», «Міжнародна економіка», «Ціноутворення») показав, що тільки дві дисципліни за метою і завданням у змісті містять елементи правових знань. Так, серед основних завдань дисципліни «Міжнародна економіка» вказано на виявлення особливостей практики механізмів здійснення і регулювання економічних процесів з використанням світового досвіду; вивчення сутності міжнародної економічної системи та закономірностей її розвитку, методів аналізу політико-правового, економічного, соціально-культурного середовища та інфраструктури міжнародної економічної діяльності; набуття знань щодо регулювання міжнародних економічних відносин тощо. Завданням дисципліни «Господарське законодавство» є ознайомлення студентів з необхідними джерелами господарського законодавства, сприяння глибокого засвоєння ними нормативних актів, ознайомлення з принципами права, виховання вміння дотримуватись норм права при вирішенні конкретних практичних питань, застосовувати теоретичні положення на практиці. У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати: суть, предмет, метод правового регулювання господарського права; систему та специфіку чинного господарського законодавства України; правове

становище суб'єктів господарських правовідносин.

З наведеного переліку видно, що уможливлюють формування правової культури майбутніх економістів мають навчальні дисципліни, в яких до розгляду пропонуються питання свободи особистості, волі і соціальних регуляторів взаємовідносин в суспільстві, відносини особистості і держави, правове регулювання відносин з громадянами тощо.

Цикл дисциплін професійної підготовки є теоретичною базою для успішної професійної практичної діяльності майбутніх бакалаврів економіки, посідає особливе місце в системі професійної освіти. Особливістю дисциплін є специфіка їх змісту, що включає як фундаментальні інтегровані знання прикладного характеру з різних галузей, так і систему прикладних умінь. Їх аналіз («Фінанси», «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Гроші і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Економіка праці і соціально-трудові відносини», «Економікс», «Підприємство і бізнес-культура», «Статистика», «Страхування», «Фінансовий ринок», «Інфраструктура ринку», «Податкова система», «Потенціал і розвиток підприємства», «Організація виробництва», «Інвестування», «Економічна теорія», «Бізнес-планування») показав, що 50 % дисциплін цього циклу завдяки змісту спрямованому на формування правової культури у майбутніх бакалаврів з економіки. Серед таких дисциплін виокремлено таку, як «Бухгалтерський облік», основними завданнями якої є: вивчення методів раціональної організації та ведення бухгалтерського обліку на підприємствах завдяки використанню прогресивних форм і національних стандартів тощо.

Серед основних завдань викладання дисципліни «Економіка підприємства» визначено: вивчення господарського механізму, принципів і направлень вдосконалення планування і управління на основі ринкових відносин тощо. У результаті вивчення дисципліни студенти зобов'язані знати: форми прояву економічних законів в галузях народного господарства і на підприємствах, економічний механізм господарського керівництва організацією тощо.

Основною метою дисципліни «Підприємництво і бізнес-культура» є формування системи знань у сфері підприємницької діяльності згідно з чинним

законодавством в умовах розвитку ринкової економіки з організації та функціонування підприємств тощо. Після її вивчення студенти повинні знати: законодавчу базу, що регулює розвиток підприємництва в Україні, тощо.

Завдання дисципліни «Економічна теорія» – глибоке розуміння студентами закономірностей функціонування і розвитку економічних систем, способів і методів ефективного використання обмежених економічних ресурсів і проблем, пов'язаних з переходом українського суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки. Студенти повинні знати економічний та юридичний зміст власності, економічну теорію прав власності; основи функціонування ринкової економіки тощо.

Серед основних цілей вивчення дисципліни «Маркетинг» – дослідження основних законів, закономірностей, принципів і концепцій, функцій і задач, явищ і тенденцій розвитку попиту і пропозиції тощо.

Метою викладання дисципліни «Страхування» є оволодіння студентами теоретико-методичними та практичними навичками забезпечення потреб юридичних осіб і громадян у страховому захисті, а також формування знань щодо змісту та організації роботи страховиків. Основними завданями вивчення дисципліни визначено: ознайомлення з джерелами та особливостями надання страхових послуг підприємствам різних галузей, сфер діяльності та форм власності, знання законодавчої бази, що забезпечує страхову діяльність підприємств тощо. Студент повинен знати: сутність страхових послуг, що надаються юридичним особам, порядок укладання та ведення страхової угоди, види страхування майна, відповідальності підприємств тощо. У результаті вивчення курсу студенти повинні вміти приймати управлінські рішення щодо уникнення ризиків за допомогою укладання відповідних договорів.

Головна мета вивчення дисципліни «Фінансовий ринок» – отримання студентами поглиблених знань та практичних навичок щодо вміння визначати відповідні ринки з метою їх використання для здійснення розрахунків і інших фінансових операцій, оволодіння фінансовими інструментами і методами здійснення фінансових операцій з кредитування, випуску фінансових інструментів в обіг, з хеджування ризиків, страхування, лізингу, інвестиційних та

інших послуг з метою забезпечення ефективного функціонування фірм, компаній, підприємств і їх оцінювання стосовно ефективності. У результаті вивчення курсу студенти повинні знати механізми і способи здійснення фінансових операцій і забезпечення їх надійності; основні законодавчі акти, що регулюють функціонування фінансових ринків і взагалі всієї фінансової системи в Україні, міжнародні ринки, фінансові ринки і основні інструменти, що застосовуються на даних ринках тощо.

Мета дисципліни «Інфраструктура ринку» – формування глибоких фахових знань та практичних навичок щодо організації та забезпечення діяльності суб'єктів інфраструктури, пов'язаної обслуговуванням руху грошових фондів на фінансовому ринку. У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати нормативно-правову базу функціонування інститутів інфраструктури фінансового ринку, механізм функціонування основних комплексів, що формують інфраструктуру фінансового ринку тощо.

Метою вивчення дисципліни «Податкова система» визначено формування системи теоретичних знань і практичних навичок щодо фінансових відносин, пов'язаних з примусовим відчуженням і перерозподілом частини вартості валового внутрішнього продукту з метою формування загальнодержавного фонду грошових ресурсів. У результаті вивчення дисципліни студенти мають знати порядок нарахування та сплати податків і обов'язкових зборів та платежів до бюджету та державних цільових фондів, що здійснюються як фізичними, так і юридичними особами; принципи оподаткування зовнішньоекономічної діяльності, форми відповідальності платників податку за порушення податкового законодавства.

Згідно із метою курсу «Інвестування» основними його завданнями є визначення правового поля інвестиційної діяльності в Україні. Предметом дисципліни визначено систему економічних, організаційних та правових відношень у процесі інвестування, яка базується на чинних законодавчих та нормативних актах, що регулюють управління різними об'єктами інвестицій та здійснення з ними цивільно-правових угод з метою отримання бажаного комерційного або соціального результату. Навчальна дисципліна передбачає отримання студентами знань про правовий статус учасників інвестиційної діяльності; ознаки, види

інвестиційних договорів та порядок їх укладення; правовий режим іноземного інвестування тощо, вимагає від студента уміння аналітично оцінювати нормативно-правові акти, що регулюють інвестиційні правовідносини.

Предметом вивчення дисципліни «Бізнес-планування» є вивчення конкретних форм і методів прояву економічних законів, їх використання з метою найкращого кількісного і якісного поєднання основних елементів виробничого процесу в просторі і часі. Засвоєння курсу дає можливість майбутнім спеціалістам ефективно послуговуватись національними законодавчими і нормативними документами щодо планування на підприємстві; визначати доцільність впровадження нововведень.

Блок економічних дисциплін дає великі можливості для формування правової культури майбутніх фахівців за умови усвідомлення і цілеспрямованого систематичного підкреслення значущості нормативно-правової документації в професійній діяльності економістів.

Структура більшості навчальних дисциплін побудована таким чином, що вона розкриває теоретичні та практичні питання діяльності і меншою мірою звертається до її суб’єкта, якому доводиться вирішувати в повсякденній практиці протиріччя між вимогами законодавства та реальними умовами вирішення різноманітних економічних проблем.

Наші дослідження дозволяють стверджувати, що в умовах підготовки студентів економічних спеціальностей означені дисципліни виступають як фундаментальні, що мають спрямувальне, методологічне значення. Вони узагальнюють, синтезують і систематизують знання і вміння тлумачити і застосовувати правові норми, уводячи їх до арсеналу професійної компетентності економіста. Діяльність економіста безпосередньо пов’язана з правом, оскільки він не тільки здійснює уніфіковані посадові обов’язки, а й виступає радником керівника з питань податкового законодавства, економічних проблем, є юридичною особою у відносинах з фінансовими та іншими державними контролюючими органами.

Опанування дисциплінами професійної підготовки покликано формувати у студентів систему наукових основ комплексу економічних знань, необхідних для

досягнення професійної майстерності. Випускники, що володіють такою системою знань і прикладними вміннями, здатні до ефективного вирішення практичних завдань у процесі своєї діяльності за обраною спеціальністю. Навчальна діяльність студентів у ході вивчення дисциплін професійного циклу передбачає ознайомлення з теоретичними основами виробничих процесів і оволодіння прикладними вміннями при виконанні виробничих завдань, серед яких моделюючі вправи, множинний контроль, проектна діяльність тощо.

Навчальні програми дисциплін можна вважати збалансованими. Наприклад, зміст курсу «Економічна теорія» («мейнстрім»), синтезований в тих чи інших видах західного курсу «Економікс», вимагає співвіднесення з особливостями та специфічними тенденціями розвитку вітчизняної економіки. Більшість викладачів не замислюються про цілісність структури навчального плану. Учасники освітнього процесу (викладачі та студенти) найчастіше бачать лише фрагменти задуманої цілісної системи навчального плану, і тому в межах пропонованих освітніх програм, як правило, не готові переглянути зміст і методику викладання дисциплін з позицій компетентнісного підходу.

Теоретичний аналіз і досвід практичної діяльності дозволили нам дійти висновку, що економічні дисципліни мають значний педагогічний потенціал для виховання такої особистості бакалавра, який володіє правовою культурою.

Подальше дослідження показує, що правовий потенціал економічних дисциплін використовується не повною мірою. Це знижує роль правової культури у формуванні ціннісних установок студента, в осягненні майбутнім фахівцем її ролі у професійній діяльності.

Аналіз навчальних планів спеціальності 051 «Економіка» показав, що на вивчення правових питань відводиться одна дисципліна «Господарське право», змістом якої є вивчення тільки загальних понять та історії права без спрямування на практичний аспект. Таким чином, студент, який прослухав цей курс, не має чітких правових знань, необхідних в його реальному житті. Йому необхідно більш детально вивчати цивільне, адміністративне і кримінальне право.

На сьогоді існує тотальна правова неграмотність студентів, які не тільки не знають законів України, але навіть не мають уявлення про правила заповнення

документів, договорів, що часто призводить до негативних наслідків. В останні роки активно практикується стажування студентів за кордоном. Молоді люди підписують трудові контракти, не маючи жодного уявлення про свої права і про ті закони, які діють на території держав, до яких вони їдуть стажуватись.

Безумовно, потенціал уведення правового матеріалу у зміст фахових дисциплін має співвідноситися з реаліями нашого сучасного життя. З метою формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки необхідне, на думку В. Потомахіна, уведення системи правових варіативних курсів, які супроводжували б їх навчання протягом усього періоду підготовки і виконували б базову функцію при розкритті спеціальних правових тем в дисциплінах циклу фахової підготовки [203, с. 5].

Потенціал Ж. Жумагазіна розглядає як «резерв (сукупність джерел, засобів, можливостей), який може бути використаний для досягнення певної мети» як «резерв реально існуючих можливостей системи в аспекті приведення в дію її внутрішніх рушійних сил» [82, с. 49].

Отже, під педагогічним потенціалом економічних дисциплін слід розуміти сукупність можливостей, засобів, які можуть бути використані для досягнення освітньої мети, зокрема, формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки.

Педагогічний правовий потенціал економічних дисциплін в межах нашого дослідження виявляється в створенні позитивних установок на суб’єкт-суб’єктну взаємодію.

Слушною видається думка Ж. Жумагазіної про те, що вивчення економічних дисциплін спрямоване, перш за все, не на вирішення окремих завдань і вивчення готових економічних методик, а на розвиток економічного мислення – вміння регулярно застосовувати своєрідний апарат теоретичної економіки для аналізу конкретних явищ [82, с. 50].

Відтак, пропонується у дисциплінах загальної та фахової підготовки оновити теми, які мають правову спрямованість. По-перше, на відміну від змісту фахових дисциплін, що докладно займаються вивченням лише окремих нормативно-правових актів, правові теми торкаються усієї системи законодавства. По-друге,

правові теми на відміну від тих фахових дисциплін, що займаються розробкою свого понятєвого апарату і формуванням професійних умінь, виробляють загальні для всіх дисциплін правові категорії, поняття, вміння роботи з нормативно-правовими актами. Як приклад можна послатися на загальне поняття відповідальності, яке може вивчатися в темі «Основи права», а стосовно окремих видів юридичної відповідальності, конкретизується і деталізується у фахових дисциплінах. У курсі «Бухгалтерського обліку» вивчається організація матеріальної відповідальності працівників підприємства з метою збереження його майна, а у «Податковій системі» – податкові правопорушення та види відповідальності за них. По-третє, опанування правових тем вимагають загальних для всіх дисциплін методів роботи з нормативно-правовими актами, таким чином, вони служать методологічною базою формування умінь і навичок, тлумачення і застосування правових норм. На цій основі в межах кожної дисципліни виробляються свої методи пізнання і реалізації нормативних приписів.

У зв’язку з цим, як показує наш досвід, правова підготовка повинна враховувати сучасні тенденції розвитку освітнього процесу:

– перехід від жорсткої навчальної системи зі стабільним змістом навчального матеріалу до гнучкої структури з мінливим змістом;

– інтеграцію навчальних дисциплін, як один з перспективних інноваційних прийомів, що сприяють усуненню предметної роз’єднаності і фрагментарності правової культури студентів;

– інтеграцію педагогічних технологій.

Перша тенденція відображається в схемі: зміст освіти – зміст навчання – навчальна дисципліна – розділ – тема – навчально-пізнавальна задача. Проектування змісту застосовується до вивчення кожної правової теми. В основу формування змісту покладено об’єктивні і суб’єктивні умови, які впливають на прогностичний відбір змісту дисциплін і розподіл навчального матеріалу за рівнями засвоєння правових знань, умінь і навичок. При розробці навчальних програм враховуються міжпредметні зв’язки, дидактична доцільність навчального матеріалу і фундаментальність правових знань і умінь в діяльності економіста.

При формуванні змісту навчання з уведенням правових тем слід

враховувати перспективи професійної діяльності, передбачати можливість економічних перетворень. Суть правових тем має виступати органічною частиною цілісного змісту професійної підготовки фахівця, нести функцію правового фундаменту, що дає студенту орієнтування в подальшій пізнавальній і професійній діяльності, яка вимагає від майбутніх фахівців уміння комплексного інтегрального застосування правових знань на практиці.

У зв’язку з цим в межах дисциплінарної структури забезпечуватиметься комплексність, системність у вивченні предметно-специфічних структур і явищ, науково-обгрунтована інтеграція змісту всіх навчальних дисциплін в органічно цілісну систему підготовки майбутніх бакалаврів економіки.

Професійна спрямованість суті правових тем дає можливість розглядати зміст кожної дисципліни як методологічний засіб в подальшій освітній та професійній діяльності студента, реалізувати педагогічну інтеграцію змісту всіх навчальних дисциплін, що беруть участь у формуванні професійної грамотності фахівця, створити умови для побудови органічно цілісної системи фахової підготовки, спрямованої на кінцеві результати навчання.

З огляду на те, що сьогодні обсяг необхідних для людини знань швидко зростає, при прогнозуванні змісту правової підготовки необхідним видається робити ставку не на засвоєння певної сукупності знань, а на прищеплення умінь самостійно поглиблювати свої знання, орієнтуватися в стрімкому полі економічної та правової інформації.

Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є впровадження в освітній процес теми «Основи регіонального законодавства». Її уведення зумовлено такими основними завданнями: дати основи правових знань про конкретний регіон, виробити навички та вміння роботи з різними нормативними правовими актами регіонального законодавства. Цю тему можна розглядати через призму теоретичного і практичного компонентів. Теоретичний матеріал поглиблює знання в галузі конституційного права, теорії права і дає уявлення про структуру правової інформації, способи її поширення. Практична частина реалізується у вигляді роботи з пошуку нормативного обґрунтування відповідей на поставлені практичні питання.

Сьогодні посилюються роль суб'єктів малого та середнього бізнесу в економіці. Держава, в свою чергу, встановлює контроль (нагляд) за діяльністю комерційних організацій, визначає повноваження контролюючих органів та застосовує заходи відповідальності за правопорушення. Це зумовило необхідність розробки і проведення спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки», який використовує такі інновації, як концепцію синтезу знань студентів, які отримані в ході вивчення навчальних дисциплін «Статистика», «Бухгалтерський облік», «Фінанси», «Гроші і кредит», «Податкова система» тощо.

У дисципліну «Інформатика», яка є базою, що забезпечує впровадження ІКТ в систему вищої освіти уведено тему «Інформатизація правової діяльності» (вивчення правової інформації, структура і види правової інформації, комп'ютерні технології у правовій діяльності, головна мета і основні напрями правової інформатизації).

Отримані студентом знання в ході вивчення всіх цих блоків, взаємопов'язаних і взаємозумовлених у ході навчання, використовуються при написанні і захисті випускної кваліфікаційної роботи. Найважливішим етапом з погляду формування правової культури та економічного мислення майбутніх економістів у ході фахової підготовки є організація практики (навчальної, виробничої). Практика має проходити на другому, третьому та четвертому курсах. Практиканти, як правило, направляються у відповідні організації, їх діяльність спрямовують наставники. Чимала частина студентів знаходить для себе майбутній професійний колектив. Проте, як зазначає В. Ігнатов, нерідкі випадки закріплення малодосвідчених співробітників-наставників бухгалтерій і, як наслідок, негативні оцінки про роботу підрозділу [89, с. 103].

У ході підготовки до практики особливу роль відіграє індивідуальна робота з кожним студентом (в тому числі і розподіл відповідно до умов, в яких практикант буде виконувати свої обов'язки). Якщо професійна підготовка передбачає розгляд способів адаптації людини до незнайомих умов, прогнозування ситуацій, які можуть виникнути, то у процес фахової підготовки в важливо включити аналіз дисциплінарних та інших порушень, з якими можуть зіштовхнутися студенти в реальній практичній роботі.

Необхідно зазначити, що лише сукупність дисциплін, які викладаються у вищій школі дають змогу вирішити комплекс завдань для формування правової культури. Проте це положення, як показало дослідження, не завжди враховується окремими викладачами.

Вони не тільки не використовують зв'язки дисципліни з основами правової науки, але й не розкривають в змісті своїх дисциплін правовий аспект науки.

Для розкриття потенціалу дисциплін у напрямі формування правової культури студентів проведене опитування 68 викладачів.

Так, на запитання анкети: «Чи використовуєте Ви правовий потенціал дисципліни для формування правової культури студентів?» отримано такі відповіді: використовують науку з метою формування правової культури студентів 45,6 % викладачів гуманітарних дисциплін; 22,1 % – природничо-наукових дисциплін; 19,1 % – фахових дисциплін і 13,2 % – дисциплін за вибором. Активно використовують тільки 14,7 % викладачів гуманітарних дисциплін; використовують рідко – 54,4 % викладачів природничо-наукових дисциплін; 55,9 % викладачів фахових дисциплін; 70,5 % викладачів дисциплін за вибором. Проведене нами анкетування викладачів гуманітарних, природничо-наукових, фахових та дисциплін за вибором дозволило дійти такого висновку: потенціал формування правової культури студентів, наявний у змісті гуманітарних, природно-наукових, фахових та дисциплін за вибором, використовується неефективно. Задум нашої роботи будувався на оптимізації міжпредметних і внутрішньопредметних зв'язків з метою формування правової культури студентів.

У межах вивчення проблеми формування правової культури у майбутніх бакалаврів з економіки проведено соціологічне дослідження, в якому взяли участь 106 студентів. Як інструмент була розроблена анкета, що містить 20 питань. Респондентам запропоновано питання, пов'язані з професіями: «Які професії ви вважаєте найпрестижнішими, прибутковішими та яку професію ви побажали б для своїх дітей?». Найбільший відсоток отримала юридична галузь: 32,6 % опитаних вважають цю роботу найпрестижнішою, 21,3 % – найбільш прибутковою, а 8,9 % опитаних побажали б цю професію своїм дітям. Дещо менше відсотків набрали фінансисти та економісти: 23,5 % опитаних вважають

таку роботу найпрестижнішою, 10,5 % – найбільш прибутковою, 6,1 % хотіли б дати таку професію своїм дітям.

На питання: «Як Ви оцінюєте в цілому рівень правового виховання в Україні?» 49,8 % визнали незадовільним, 25,2 % частково задоволені ситуацією, що склалася, і лише 9,9 % вважають рівень розвитку суспільства з правової вихованості цілком задовільним.

У відповідь на запитання «Як Ви оцінюєте рівень Ваших правових знань?» відповіді респондентів розподілилися так: швидше низький – 39,8 %, протилежної думки дотримуються («швидше високий») 11,3 % учасників дослідження. Рівень власних правових знань як високий оцінюють 13,8 % респондентів. У той же час вважають подібний рівень низьким 21,6 % учасників дослідження; не змогли оцінити – 13,5 %. З наведених даних видно, що у більшості респондентів, за їх власним визнанням, дуже невисокий рівень правової культури (який може виявитися ще нижче внаслідок того, що це суб'єктивна оцінка). Отримані результати демонструють суть проблеми, яка полягає в тому, що недостатній рівень правових знань виступає першопричиною деформації правової культури.

Для виявлення сформованості правової культури необхідно насамперед визначити рівень правосвідомості як складової правової культури. На питання: «Чи знаєте Ви закони, що захищають ваші права і свободи?» отримано такі відповіді: 70,5 % респондентів не в повному обсязі знають свої права і свободи, 19,8 % – абсолютно впевнені в своїх знаннях, 9,7 % – не змогли відповісти. Незважаючи на це, більше половини респондентів (79,7 %) визначають свій рівень правової культури як «швидше низький», а 9,5 % – як «швидше високий». Лише 10,8 % опитаних вважають, що у них високий рівень правової культури.

Не можна визначити рівень правової культури молодих людей, не враховуючи ступінь поваги до норм права. На запитання: «Для чого потрібні закони?» більшість респондентів (44,8 %) відповіли так: «для дотримання справедливості», а 39,6 % вважають, що місце закону – формальне, 15,6 % не змогли визначитися із відповіддю, що свідчить про пасивну позицію молодих людей. Значний відсоток опитаних (63,8 %) вважають, що «більша частина прав

людей в Україні порушується», 18,6 % упевнені, що Україна – правова держава, 17,6 % взагалі не відповіли на це запитання.

У результаті аналізу відповідей на запитання «Яке Ваше загальне ставлення до права?» можна дійти висновку, що більшість респондентів вибірково ставляться до права – 56,2 %. Крім того, у своїх вчинках завжди орієнтуються на право 25,7,9 % респондентів, скептично ставляться до права – 18,1 %. Отримані дані відповідають в цілому тій інформаційній картині, яка була отримана нами в попередніх розподілах думок учасників дослідження.

Студентам запропоновано перелік прав людини: право на освіту, економічні права, права особистості тощо, респондентам необхідно було визначити відомі їм права. В цілому результати опитування показують, що студенти досить добре знають свої права. Більшою мірою їм відомо право на освіту 83,1 %, і права особистості 89,4 %, що пояснюється сферою їх діяльності. У меншій мірі студенти обізнані про економічні права 20,4 % і права участі у науковому прогресі 14,5 %. Поодинокі відповіді респондентів містили інформацію про такі права, як право на допомогу – 4,3 %, право на медичне обслуговування – 6,8 %, право на життя – 4,1 %, право на недоторканність житла – 1,2 %, право на самореалізацію – 1,4 %, право на захист – 4,2 %.

На питання: «Чи часто Вам доводиться потрапляти у ситуації, в яких порушуються Ваші права?» більшість опитаних (84,1 %) дали позитивну відповідь. Вирішують ці проблеми респонденти по-різному, що показано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Відповіді на питання: «Як ви поводитесь у ситуаціях, коли порушуються Ваші права?»

Відповіді	%
Розбиралися самі	40,5
Нічого не робили	6,4
Шукали сильніших захисників	20,7
Зверталися за допомогою до правоохоронних органів	2,8
Зверталися по допомогу друзів	20,6
Зверталися по допомогу батьків	8,7

Розподіл відповідей свідчить про недовіру до правоохоронних органів і пасивність молоді при виникненні несправедливих для них ситуацій.

Про підвищення рівня правового нігілізму можна судити і за результатами відповідей на питання: «Чи здатні Ви вчинити будь-який злочин?». Близько 65,3 % опитаних нездатні на правопорушення, проте 34,7 % дали позитивну відповідь. Частина респондентів зізналися, що від порушення законів їх утримує лише побоювання примусових заходів з боку держави і правоохоронних органів. Варто зазначити, що соціально-стереотипні судження про неминучість порушення законів висловлювали більшість респондентів, що, безумовно, викликає занепокоєння.

У відповідь на запитання «Чи дотримуються в Україні закони?» думки респондентів виявилися різними: дотримуються – 34,1 %, не дотримуються – 39,6 %, не визначилися – 26,3 %. Разом з тим, більшість учасників дослідження висловили скептичне ставлення до дотримання законів в Україні, наприклад, «ніхто нічого не дотримується, оскільки знає, що все вирішують гроші!».

На запитання «Чи часто Вам доводиться спілкуватися з тими, хто регулярно порушує закони, негативно ставиться до законів?» більшість респондентів відповіли, что не спілкуються з людьми, які регулярно порушують закони, негативно ставляться до права – 31,6 %. Разом з тим, практично така ж за чисельністю група респондентів кілька разів на місяць з такими людьми спілкуються (30,2 % опитаних). Крім того, кілька разів на рік здійснюють подібне спілкування – 17,2 %, кілька разів на тиждень – 14,6 %, а практично щодня – 6,4 %.

З отриманих відповідей на запитання «Як саме Ви спілкуєтеся з цими людьми?» можна зробити висновок, що більшість респондентів з людьми, які переступають закон, спілкуються за допомогою Інтернету – 39,7 %, варіант «інше» відзначили – 30,6 % респондентів. Крім того, 10,4 % респондентів спілкуються з такими людьми особисто, через телефонний зв’язок – 11,8 %, а всіма перерахованими способами – 7,5 %. Таким чином, саме мережа Інтернет надає можливість налагодити дистанційну комунікацію з таким «ризикованим контингентом» для соціалізації та соціального розвитку молоді.

Варто також звернути увагу на те, що соціальні мережі Інтернету і блоги як популярні ресурси надають можливості здійснювати трансляцію повідомлень різних антисоціальних і асоціальних елементів (представників криміналітету, рецидивістів, психічно хворих людей, нігілістів, потенційних екстремістів і терористів). Коментарі до матеріалів інтернет-ЗМІ, а також популярні дискусійні майданчики Інтернету (форуми) несуть в собі потужний ефект деморалізації інтернет-спільноти, аморального, антиправового впливу на свідомість і поведінку найбільш довірливої частини суспільства – молоді.

Аналіз відповідей на запитання «Чи є у Вас досвід участі в судових засіданнях, подання позовних заяв, відстоювання своїх прав у різних інстанціях?» демонструє, що більшість респондентів відповіли негативно на запропоноване запитання (86,4 %), лише 10,4 % респондентів відповіли «так», не змогли дати відповідь 3,2 % учасників дослідження. Отже, реального правового досвіду у переважної більшості респондентів немає, саме тому вони легко потрапляють під вплив кримінальних комунікаторів.

На запитання «Чи є Ваша поведінка в житті правомірною чи ні?» отримано такі відповіді: правомірна поведінка проявляється у 39,6 %, неправомірна поведінка має місце у 19,1 % учасників дослідження. Вагалися з відповіддю 41,3 %. Неоднозначна оцінка власної поведінки (як правомірної, так і неправомірної) з високою часткою ймовірності свідчить про серйозні проблеми в цій сфері.

Людина з високим рівнем правової культури повиннна мати хоча б теоретичні знання в галузі права. З огляду на це, до анкети було введено питання, що вимагають конкретної відповіді. На запитання «Що таке, на вашу думку, правова культура?» погляди учасників дослідження істотно розділилися. Для більшої частини респондентів правова культура є невід'ємним елементом загальної людської культури. Деякі учасники дослідження висловлювали впевненість у тому, що правова культура ідентична правовим знанням. Для ряду учасників дослідження правова культура виступає деструктивним елементом, «обмежувачем людської свободи».

Аналізуючи отримані дані, можна зробити висновок, що більшість молодих людей ставляться нейтрально до правової культури – 45,6 %,

позитивно – 37,2 % учасників дослідження, а негативно – 18,3 % респондентів; вагалися з відповіддю 1,1 %.

На запитання «Які цінності характеризують правову культуру?» студенти чільні місця в ієрархії термінальних цінностей віддали здоров'ю, щасливому сімейному життю і любові. Значимість інструментальних цінностей змінюється залежно від віку та статі опитаних. Так, студенти 2 курсу цінують вихованість, освіченість, життєрадісність і чесність. У юнаків 2 курсу, поряд з названими, високий рейтинг має. Четвертокурсники віддають перевагу життєрадісності, чесності і терпимості.

Термінальний аспект передбачає ставлення до права як самостійної цінності. При інструментальному підході право оцінюється як засіб реалізації інших цілей. Аналіз показав, що 44,2 % студентів ставляться до права як до термінальної цінності і 55,8 % – як до інструментальної цінності. У свідомості юнаків термінальна цінність права пов'язується більшою мірою із забезпеченням порядку і справедливості, а, отже, свободи самореалізації, а в свідомості дівчат – з регульованим обмеженням поведінки. В цілому ж, в даній сфері висока частка інструментальних цінностей.

Дані відповідей на запитання «Звідки Ви отримуєте правову інформацію?» свідчать про те, що більшість респондентів отримує правову інформацію через Інтернет – 69,1 %, із ЗМІ – 19,6 %, інше – відзначили 7,9 %, від друзів, родичів і знайомих отримують інформацію 3,4 % опитаних. З огляду на отримані дані, можна стверджувати, що основні проблеми деформації правової культури пов'язані із впливом Інтернет-комунікації.

Як показало проведене дослідження, Інтернет виступає для більшості респондентів значущим джерелом отримання правової інформації. Лише для розгляду окремих складних правових питань респонденти готові вийти за межі Інтернет-комунікації.

З отриманих відповідей на запитання «Як знання, інформація про право впливає на Вашу поведінку?» можна зробити висновок, що в цілому знання і інформація про право впливають індиферентно – 63,2 %, істотно діють лише на 14,7 % респондентів, а здійснюють незначний вплив на 22,1 % учасників

дослідження. Проте власні переконання молодого покоління в аспекті досліджуваної проблеми не завжди відповідають реальній картині, що продемонстрували результати опрацювання анкет.

У відповідь на запитання «Чи готові Ви діяти, керуючись правовими знаннями і переконаннями, відповідно до закону?» респонденти визначилися: більшість готові діяти, керуючись правовими знаннями і переконаннями – 54,2 %. Проте майже така ж за чисельністю група учасників дослідження не готова до подібних дій – 45,8 %. Отже, думки учасників дослідження розділилися практично порівну. Також варто звернути увагу на існування значного за розміром сегмента в молодіжному середовищі, для якого характерною є неготовність дотримуватись вимог законів, потенційна і/або реальна мотивація до порушення законів.

Одне з питань анкети стосувалося чинників, що впливають на формування правової культури. Серед ключових факторів, що сприяють становленню правової культури, респонденти виділили державу – 16,4 %, освіту – 11,8 %, ЗМІ – 8,3 %, сім'ю – 4,0 %, Інтернет – 59,5 %.

Вплив цих факторів оцінювався шляхом аналізу відповідей на запитання: «Що з перерахованого і якою мірою заважає студентам реалізовувати свої права?». Більшість респондентів пов'язують порушення своїх прав, в першу чергу, з існуючим в країні ставленням до молоді, з байдужістю з боку керівників різного рівня. Вплив даного чинника відзначає кожен другий студент (51,1 %). Звідси, на їхню думку, і бездіяльність правоохоронних органів (45,8 %), і неувага з боку громадських організацій (44,9 %).

Серед чинників, що перешкоджають реалізації своїх прав, студенти поставили на третє місце невміння постояти за себе. Такої думки дотримуються 47,8 % респондентів. Це свідчить про усвідомлення студентами стану власної безпорадності перед офіційними органами, марності чинити які б то не було дії. Отже, майже половина студентів не вважають себе активним суб'єктом правових відносин. Характерно, що причину такого становища вони вбачають не в недоліках чинного законодавства, віддавши йому останнє місце в низці чинників, а у відсутності ефективних правових механізмів його виконання – бездіяльності

правоохоронних органів та громадських організацій.

Фактори, що перешкоджають підвищенню рівня правової культури, та ставлення до них студентів показані у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Фактори, що перешкоджають підвищенню рівня правової культури молоді

Фактори	%
Гострі соціально-економічні проблеми країни, майнове розшарування суспільства, злидні	18,4
Дискримінація і систематичні порушення прав людини	14,7
Падіння моралі, духовна деградація, девальвація цінності життя людини	13,0
Високий рівень корупції на всіх рівнях і в усіх структурах влади	12,8
Незатребуваність суспільством знань про права і свободи, правові методи захисту прав людини	10,5
Відсутність у суспільстві єдиної національної ідеї	9,3
Криміналізація суспільства і влади	8,2
Подвійна мораль викладачів прав людини (вони самі не поважають права студентів і не слідують тому, чого навчають)	4,1
Нетерпимість до приватної власності, підприємництва, особистого успіху	3,0
Консерватизм керівників освітніх установ	2,9
Прояви нетерпимості між політичними рухами й ідеологіями	2,1
Відсутність хороших підручників, посібників	2,0

Проведений аналіз дозволяє сформулювати гіпотетичне твердження про те, що збереження кризових тенденцій в соціокультурній сфері суспільства призводить до подальшого поширення дезорганізації в соціумі, порушення процесу наступності і зміни поколінь, посиленням позицій кримінальної культури в молодіжному середовищі, внаслідок заперечення соціального досвіду і культурної спадщини старших поколінь з боку молоді. Відповідні проблемні ситуації показані у додатку Е2.

Теоретичний аналіз проблеми продемонстрував відносну юридичну грамотність студентів, оскільки в переважній більшості на всіх етапах навчання вони високо оцінюють значимість дотримання правових норм, як для життя суспільства, так і для власної професійної діяльності, держава та її інститути для студентів як в політичній, так і правовій сфері відіграють провідну роль. Майбутні фахівці високо оцінюють власну правову обізнаність (особливо

студенти старших курсів), що цілком відповідає дійсній ситуації. Але при цьому значна кількість студентів, особливо на четвертому році навчання, вважають реальну правослухняну поведінку маломожливою або складною в конкретних соціальних умовах.

Отже, проведений моніторинг стану формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки показав, що існують суттєві прогалини в їхній професійній підготовці, а саме: невикористання правового потенціалу фахових дисциплін; неврахування інтеграції правових знань у фахових дисциплінах, що передбачає взаємозв'язок економічного і правового напрямів фахової підготовки майбутніх бакалаврів з економіки; обмежене звернення до суб'єкта підготовки, якому доводиться долати в повсякденній практиці протиріччя між вимогами законодавства та реальними умовами розв'язання економіко-правових питань, невикористання можливостей самостійної роботи студентів у напрямі формування їхньої правової культури в аспекті майбутньої економічної професійної діяльності.

2.2. Критерії, показники та рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки

Важливою складовою дослідження є розгляд структури правової культури, її внутрішньої організації, що передбачає виділення ієрархічно розташованих основних елементів, кожен з яких є відносно самостійним системним утворенням, висвітлення істотних внутрішніх зв'язків цих елементів, специфічної природи цілісності правової культури.

На думку А. Гусенко, правова культура студентів має характеризуватися: їх постійним прагненням до розширення правових знань, які є для соціально значимою цінністю; переконанням в необхідності ведення професійної діяльності у чіткій відповідності із законом; проявом усталених почуттів відповідальності і причетності до суб'єктів права, впевненості і самодостатності при відстоюванні і використанні суб'єктивних прав; потребою у правовому удосконаленні, прагненням до сприйняття правових установок і їх практичному втіленню в конкретних вчинках [66, с. 30].

Критеріями оцінки рівнів сформованості правової культури студентів Н. Коваленко вважає ступінь правової інформованості, готовності застосовувати правові знання на практиці; рівень ціннісно-правової спрямованості особи, готовності до соціально корисної поведінки; щабель сприйняття суті закону як морально значимої для себе цінності; ступінь сформованості правових навиків і вмінь, правомірної поведінки, соціально-правової активності студента [103, с. 12].

Правову культуру особистості у роботі Н. Матузова, А. Малько становлять такі елементи, як: знання і розуміння права, здатність особи тлумачити зміст норм права, вміння визначати мету видання певного нормативно-правового акта, сферу його дії; повага особистості до права, заснована на власному переконанні в його ефективності як засобу регулювання суспільних відносин; норма вчиняти свої дії відповідно до приписів правових засад; вміння особистості використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати і захищати свої суб'єктивні права і законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки; висока правова активність особистості у сприянні реалізації правових приписів, розуміння нею необхідності протидіяти правопорушенням [256, с. 229].

Як вважає Р. Клунко, правова підготовка майбутніх фахівців не вичерпується формальними юридичними знаннями, а зорієнтована на формування гуманітарного світогляду (зацікавленість й активність у професійно-правовій підготовці, інтеріоризація загальнолюдських цінностей тощо); правове інформування студентів; формування переконань у значущості законів і правозастосувальної практики, особистих обов'язків та відповідальності за прийняті рішення і власні вчинки; розвиток стереотипів правомірної поведінки; засвоєння принципів і особливостей правовідносин у суспільстві; формування готовності активно брати участь в охороні правопорядку й протидіяти правопорушенням [101, с. 150].

Виходячи з того, що правову культуру науковці характеризують через ставлення особистості і суспільства до права як системи соціальних інститутів і відносин, що охороняються силою держави, можна говорити про три механізми формування правової культури особистості: професійні знання (знання предметної галузі та комунікативні здібності); рівень правової культури (мислення, світогляд),

прагнення до професійного зростання (рівень навчальної та професійної мотивації, здатність до саморозвитку, самоосвіти); здатність до рефлексії (рівень відтворення теоретичного навчального матеріалу, практичних умінь і навичок).

Для підтвердження цього положення необхідним видається проаналізувати погляди науковців на структуру правової культури: майбутніх економістів (Л. Максимова [139], Н. Самарук [236], Г. Тимощук [258]), майбутніх бакалаврів економіки (Т. Крутоус [119]), майбутніх кваліфікованих робітників (Н. Розіна [229]), учнів ПТНЗ (С. Василина [39]), майбутніх бакалаврів з товарознавства і торговельного підприємництва (Н. Ржевська [228]), менеджера туризму (С. Мальона [143]), фахівців з міжнародної економіки (Г. Копил [112]), студентів вищих навчальних закладів (А. Гусенко [66], Є. Пєвцова [176], О. Попадич [201]), що відображено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Погляди науковців на структуру правової культури студентів (фахівців)

Автор	Критерій	Показник критерію
С. Василина [39, с. 191]	мотиваційно-цільовий	характеризує ціннісні орієнтації – усвідомлення мети, вмотивованість правової підготовки, формування професійно-правових цінностей, потреб, інтересів
	когнітивно-змістовий	відображає досягнутий рівень правових знань, уявлень, сформованість професійно-правового мислення
	діяльнісно-поведінковий	грунтується на взаємозв'язку та взаємозумовленості психіки людини та її діяльності, засвоєнні знань одночасно з опануванням способів дій і відображає правові вміння та навички, професійно-правові вчинки, реалізацію професійно-правової взаємодії майбутнього фахівця
	особистісно спрямований	характеризує рівень правової свідомості, професійно-правових переконань, професійно-правової відповідальності
	компетентнісно-результативний	охоплює професійно-правову готовність, здатність до професійно-правових дій, правову позицію, сформовані у процесі навчання у ПТНЗ
Н. Ржевська [228, с. 118]	мотиваційно-ціннісний	відтворює емоційно-чуттєві прояви особистості стосовно правових норм, фактів, явищ; дозволяє виявляти мотивацію до отримання правових знань і правомірної поведінки
	когнітивний	характеризує рівні засвоєння правових знань
	психомоторний	відображає вміння застосовувати отримані правові знання на практиці, здійснювати соціально-активну правомірну поведінку, володіти правовою термінологією

Продовження таблиці 2.3

А. Гусенко [66, с. 29]	інтелектуальний (когнітивний)	рівень знання й розуміння студентами основних правових понять і норм, оскільки без визначеного мінімуму правових знань, вмінь та навиків стає неможливим формування високої загальної культури особи фахівця
	оцінний	адекватність оцінки явищ правової дійсності з позиції законності, справедливості, доцільності
	емоційний	уміння виявляти позитивні або негативні емоції з приводу явищ правової дійсності
	мотиваційно-ціннісний	формування гуманістичних життєвих установок, потреби у правовому удосконаленні і морально-ціннісної мотивації у процесі засвоєння правових знань
	вольовий	прагнення і внутрішня готовність студентів до розвитку правової культури і здатності проявити духовний імунітет до вчинення правопорушень
	поведінковий (регулятивний)	спрямовує діяльність індивіда на творчий розвиток стимулювання його професійної активності; законність, активність, результативність, діяльність щодо застосування правових норм
Г. Копил [112]	Мотиваційно-ціннісний	наявність інтересу до поглибленого вивчення фахових дисциплін; усвідомлення значущості компетенцій, безпосередньо пов’язаних з економічною діяльністю, для майбутньої професійної діяльності; прагнення до набуття конкурентоспроможних умінь та навичок
	інформаційно-перцептивний	здатність до грамотного сприйняття й аналізу професійно важливої інформації; кращих зразків підприємницької культури у вітчизняній і зарубіжній економіці
	операційно-дієвий	виявляється в умінні застосовувати набуті професійно важливі знання у професійній діяльності з оптимальною користю; реалізовувати пріоритетні компетенції, властиві галузі міжнародної економіки; повноправно спілкуватись з іноземними діловими партнерами тощо
Г. Тимощук [258, с. 8]	емоційний	виявляється в усвідомленні на емоційному рівні значущості професійної діяльності, прояву фундаментальних емоцій (інтересу, радості, подиву, страху, сорому, гніву тощо) стосовно її результатів, способів і методів оволодіння, перевазі у всьому комплексі виявлених емоцій позитивних (інтерес, радість), забезпеченні емоційної домінанти особистісного розвитку у професійній діяльності та фаховій підготовці; вияву професійної та морально-духовної саморегуляції
	когнітивний	передбачає наявність сукупності знань про цінності професійної діяльності, морально-етичні норми, усвідомлення їхньої значущості у процесі виконання професійних завдань
	діяльнісний	містить комплекс аналітичних, комунікативних, конструктивних, рефлексивних умінь, що дозволяють оцінити, обрати, перетворити професійні цінності в особистісно значущі та засвоїти їх, продукувати на основі існуючих уявлень про процес професійного функціонування ціннісне ставлення до майбутньої професійної діяльності

Продовження таблиці 2.3

Н. Коваленко [103, с. 11]	інтелектуальний	забезпечення правовими знаннями і вміннями, які зумовлюють успішну життєдіяльність у нових соціально-економічних умовах
	мотиваційно-ннісний	формування гуманістичних життєвих установок, потреба у правовому вдосконаленні, розуміння цінності права і його установок, а відповідно необхідності поваги і дотримання законів держави, прав особи
	регулятивний	прояв правової культури у поведінці, спілкуванні, переконанні, активна правова діяльність
Н. Розіна [229, с. 103]	ціннісно-мотиваційний	потреба в набутті соціально-равових знань і вмінь; мотиви самореалізації
	когнітивний	відображає готовність до отримання соціально-равових знань і вмінь та технологій їх застосування
	комунікативно-суб'єктний	характеризує комунікативні вміння, адекватну самооцінку, націленість на успіх
	діяльнісно-поведінковий	проявляється у відповідальних діях, уміннях розв'язувати конфлікти, співпраці в команді

У структурі правової культури особистості студента науковці виділили три блоки: когнітивний (знаннєво-прикладний, когнітивно-змістовий, інформаційний, інтелектуальний, інформаційно-перцептивний, компетентнісно-результативний), мотиваційно-ціннісний (мотиваційно-цільовий, вольовий, особистісний, особистісно-професійний, особистісно спрямований, психомоторний, емоційний, особистісно-рефлексивний, комунікативно-суб'єктний), регулятивний (операційно-дієвий, діяльнісний, організаційний, оціночний, практичний, поведінковий).

Перші два компоненти, на думку О. Тітомир, пов'язані з правосвідомістю, третій – з правовою поведінкою [259, с. 80].

Л. Ніколаєва слушно зауважує, що основу правової культури особистості становлять правові знання, які у свою чергу, виступають базисним елементом правових поглядів. Накопичені знання слід активно використовувати в повсякденній діяльності [156, с. 58].

Опанувати дисципліни «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Гроші і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Підприємство і бізнес-культура», «Страхування», «Фінансовий ринок», «Інфраструктура ринку», «Податкова система» неможливо без ознайомлення із загальними питаннями, які стосуються сфери дії права. Правові аспекти характерні для всіх сфер діяльності людини, а тому кожному викладачеві необхідно забезпечити осмислення

студентами закономірностей ровитку економічної науки за принципами інтердисциплінарності, що активізує розвиток правової культури молоді. У нашій роботі чітко окреслено послідовність у забезпеченні задоволення пізнавальних потреб студентства в аспекті формування правової культури.

Розуміння суті чинних законів, їх суспільної, економічної та особистісної значущості формують основи економічних знань, які дає повсякденне життя. Прикладні економічні науки – галузеві, регіональні, функціональні – завершують економічну освіту, забезпечують професійними знаннями майбутніх економістів, менеджерів, бухгалтерів.

Велика увага у ході опанування економічних дисциплін приділяється нормативному регулюванню кожної конкретної галузі економіки. Розуміння сучасного законодавства в сфері економіки (антимонопольного, трудового, податкового, фінансового тощо) виступає запорукою формування глибоких ґрунтовних знань. У зв’язку з цим той факт, що економіка має морально-правові аспекти, дозволяє розглядати міждисциплінарність як ще одну можливість економічних дисциплін у розвитку правової культури. Проте в наше завдання входить не просто забезпечити студента набором прагматичних знань за фахом, але виховати у студента цінності, вміння в них орієнтуватися і визначатися. Досягти мети – розвинути правову культуру студента – можливо тільки в тому випадку, якщо допомогти студенту сформувати ціннісно-смислове ядро, що служить основою вироблення мотивів, цілей та ідеалів. Т. Юртаєва вважає, що розвинути мотиваційно-ціннісний критерій (прагнення студента до оволодіння правовою культурою; усвідомлення її як цінності у професійній діяльності) можливо, якщо у послідовність опанування економічних дисциплін умістити правовий матеріал, який має безпосереднє відношення до якісного виконання майбутнім фахівцем професійної діяльності [292, с. 155].

Названі компоненти можуть бути певною мірою розглянуті як рівні послідовного процесу формування правової культури: знання лежать в основі вироблення умінь. Без знань і умінь не може бути сформоване адекватне ставлення до діяльності, моральні орієнтири, особистісні якості. Засновані знання і вміння при позитивному ставленні стають передумовою продуктивної

діяльності, правомірної поведінки. У той же час існує і зворотний зв'язок. Процес засвоєння знань залежить від мотивів пізнавальної діяльності, і тільки в реальній практичній діяльності утворюється система знань і умінь, проявляється ставлення до неї, тобто, правова культура особистості розкривається в суб'єктивно засвоєних особистістю культурно-правових орієнтаціях, творчій діяльності і позитивних результатах юридично значущої поведінки. Це конкретний характер правового розвитку індивіда, що забезпечує його правомірну і активну діяльність.

Дослідження структури правової культури майбутнього бакалавра економіки розглянуто нами через призму «блочного» методу, на основі якого виділено три критерії – мотиваційно-ціннісний, когнітивно-інформаційний, діяльнісно-поведінковий.

Мотиваційно-ціннісний критерій (мотиваційний та ціннісний складники) відображає рівень сформованих у студента домінуючих мотивів поведінки при правовому вирішенні ситуацій та ціннісних орієнтацій: мотивація і стійкий інтерес до професійної діяльності, вибудована установка на постійну самоосвіту і самовиховання, мотивація до творчої самореалізації, незалежність цінностей і поведінки. Мотивація будь-якої діяльності значною мірою є наслідком попереднього шляху розвитку особистості і виступає як суб'єктивна реакція на зовнішні впливи, які стимулюють появу мотивів.

У ході формування правової культури, на думку А. Максименко, необхідним є такий вплив громадської думки та інших видів зовнішнього впливу, які викликали б зацікавленість задоволення правовою діяльністю, емоційного та інтелектуального напруження, прагнення до досягнення мети, гордості за обрану професію, спеціальність тощо [137, с. 65].

Рушійною силою у ході професійної підготовки економістів є позитивна навчальна мотивація (зокрема, за допомогою високого інтересу до навчання, збагачення знань шляхом активної взаємодії з викладачем, однокурсниками), яку має створити належним чином організована комунікативна діяльність засобами інформаційно-комунікативних технологій; прийняття майбутніми економістами взаємодії в електронному середовищі як особистісно значущої діяльності, що

формує усталений інтерес до неї і перетворює задані ззовні цілі на внутрішні потреби особистості. Г. Астляйтнер зазначає, що на мотивацію навчання й бажання використовувати мережу Інтернет для ефективної навчальної діяльності впливають частота спілкування з викладачем і задоволеність цими стосунками [9, с. 344].

О. Тахіна вважає, що механізмом реалізації потреби майбутнього економіста є його мотиваційне переключення – психологічний механізм формування мотивації (інтересу) до об'єкта або діяльності шляхом перенесення енергії, позитивної мотивації з чогось важливого і привабливого на об'єкт чи діяльність, до якого (якої) людина прагне сформувати інтерес (мотивацію) [220, с. 156].

На думку І. Власюк, мотивація містить потреби, наміри, інтереми і прагнення людини, які і зумовлюють її поведінку [44, с. 29].

Отже, мотиваційна складова мотиваційно-ціннісного критерію є певною системою потреб і пов'язаних з ними мотивів. При формуванні стимулу навчання беруть участь не тільки внутрішні, а й зовнішні мотиви. Наприклад, мотиви престижності обраної спеціальності, мотиви власного зростання тощо.

Ефективність правової підготовки студентів, наприклад майбутніх менеджерів, значною мірою залежить від сформованих позитивних мотивів, що визначають ставлення до професійної управлінської діяльності. В даному випадку в системі мотивів провідне значення мають такі засади, як усвідомлення соціальної та особистісної значущості набутих знань і умінь; інтерес до правових аспектів майбутньої професійної діяльності.

Нами проаналізовані спонукальні мотиви навчальної діяльності та умови організації викладання правових дисциплін, які можна показати у такій ієрархії: переведення мети навчання в потребу, виконання позааудиторних самостійних завдань, наявність навчальної літератури, опорних конспектів, структурно-логічних схем, організаційні, інформаційні, розвивальні, контрольні методи, проблемні ситуації, тестування, методичне забезпечення, дидактичні засоби, асоціації, стимули, доступність, посильність, педагогічна підтримка, оцінка і самооцінка результатів, «провокація» реалізації творчого потенціалу.

Мотиваційний складник мотиваційно-ціннісного критерію характеризується

також цільовими установками. Мета – це не просто передбачуваний результат діяльності, а бажаний її ефект, те, чого людина прагне досягнути. Усвідомлюючи мету, людина прогнозує образ бажаного майбутнього, а тому прагне до її досягнення і підпорядковує їй свої дії [137, с. 65].

Формування мотиваційно-ціннісного критерію майбутнього бакалавра економіки починається з розуміння цінності особистістю, тобто відбувається еволюція ціннісного ставлення до економічної діяльності [82, с. 37].

Як вважає Н. Розіна, цінності – це перевага певних смислів і побудованих на їх основі способів поведінки [229, с. 91]. Автор акцентує на ціннісному ставленні особистості майбутніх кваліфікованих спеціалістів до права [229, с. 21].

До цього критерію належать і особистісні якості фахівця, які, на думку А. Грушевої, містять високий рівень мотивації до навчання; відповідальність; комунікативність; демократичність; організованість; технологічну культуру; здатність до самоуправління; творчість; інноваційність; цілеспрямованість; готовність до ризику [64, с. 160].

Ціннісний складник досліджуваного критерію передбачає виховання у студентів соціальних, моральних і правових норм; визначає формування гуманістичних життєвих установок, громадянськості, знання законів і норм ділової етики, окреслену потребу у самовдосконаленні та морально-ціннісну мотивацію у ході засвоєння правових знань. На перше місце тут слід поставити, на нашу думку, повагу до закону, сприйняття його суті як морально-значущої для себе цінності.

Сформованість мотиваційно-ціннісного критерію правової культури майбутніх бакалаврів з економіки визначається на основі таких *показників:* сформованість ціннісних орієнтацій і правових установок, в тому числі шанобливе ставлення до системи чинних в суспільстві правових норм, розуміння морального змісту закону; сформованість ціннісно-правових мотивів готовності до соціально корисної поведінки; виховання моральних і прагматичних якостей особистості, що виявляються в інтегративній якості – соціальній і правовій активності в правотворчості, правозастосуванні, правоохоронній діяльності;

адекватна позитивна самооцінка; прагнення до самовиховання; активна негативна оцінка по відношенню до правопорушень і до осіб, що їх здійснюють.

Когнітивно-інформаційний критерій визначає базові професійні (економічні та правові) знання економістів, що відображено у їх обізнаності в суміжних галузях, широкий професійний кругозір.

Професійні знання економістів визначаються обсягом, глибиною, мобільністю і містять: знання сучасних економічних теорій, законів і категорій; економічних форм та закономірностей розвитку суспільства; фінансових методів стимулювання суспільного виробництва з урахуванням міжнародної практики; принципів і порядку фінансування підприємств, організацій і установ; статистичних методів збору та обробки економічної інформації; методичних основ обчислення мікроекономічних і макроекономічних показників та прогнозування їх макроекономічного розвитку; методики і механізмів фінансового обліку і звітності [64, с. 157].

Правова культура спеціаліста не може обмежуватися виключно спеціальним знаннями, а тому передбачає наявність у нього більш широкого кола загальних знань у галузі правових дисциплін.

Знання служать найважливішою основою впровадження правової ідеології в свідомість людей. Без певного мінімуму правових знань не можна вести мову про підвищення правової культури фахівця. Цей мінімум включає загальні основи права, господарське право, міжнародне право тощо, які охоплюють найважливіші сфери економічної діяльності фахівця.

Когнітивні парадигми передбачають знання нормативно-правових норм, які регулюють підприємницьку діяльність. А це виробнича, фінансова, маркетингова діяльність і управління персоналом [40, с. 35].

Правові знання розкривають зміст, сенс і призначення чинної нормативно-правової системи, допомагають усвідомити механізм регулювання ринкових відносин і раціонально використовувати його в період їх побудови. Правові знання, як вважає В. Велигон, стимулюють активність, правомірну поведінку лише при перетворенні в особисті переконання людини, в установку на діяльність, готовність за будь-яких обставин діяти відповідно до норм права [40, с. 35].

Правові знання допомагають краще орієнтуватися у складних процесах суспільного життя, брати активну участь у докорінних перетвореннях, що забезпечують успіх розбудови суверенної правової держави – України, бо право є певною ціннісною мірою для спілкування, упорядкування і формування в молоді правосвідомості, яка координує державні й особисті цілі, інтереси, мотиви та зумовлюється самою практикою перетворень суспільно-політичного життя [39, с. 40].

Без широкого кола загальних правових знань майбутньому фахівцеві вкрай важко орієнтуватися в оцінці економічних ситуацій і прийнятті правильних рішень [77, с. 54].

На думку В. Потомахіна, правове знання породжується не тільки власне пізнавальною діяльністю, а й усією людської практикою. За ступенем абстрагування можна виділити два рівні правового знання: емпіричне знання, що формулюється на основі чуттєвого досвіду і повсякденної практики, і теоретичне, яке формулюється не тільки на основі практики, але і самого знання, вивчення правознавства, нормативно-правових актів тощо [203, с. 26].

А. Максименко наголошує, що зміст когнітивного критерію становлять такі елементи, як зміст і структура правової діяльності; різні підходи до оцінки ефективності результатів правової діяльності; причини і характер трудових спорів, що виникають в економічній сфері [137, с. 64].

Когнітивно-інформаційний критерій сформованості правової культури забезпечує студентів, майбутніх фахівців, правовими знаннями, які сприяють успішній життєдіяльності в нових соціально-економічних умовах, створює основу для виховання сучасного правового способу мислення. Йдеться про знання правових норм, володіння інформацією, що стосується різних аспектів правової дійсності; вміння орієнтуватися в джерелах, з яких можна отримати доступну правову інформацію; здатність диференціювати життєві ситуації, впевнено виділяючи ті з них, які вимагають правового трактування, оцінки з позицій закону. Когнітивно-інформаційний критерій правової культури, що включає в себе ще й юридичну оцінку соціальних фактів, передбачає і розвиток правосвідомості і навичок правового мислення.

Когнітивно-інформаційний критерій правової культури студента проявляється в таких *показниках:* оволодіння економічними правовими знаннями, знаннями про необхідні прийоми і навички правової діяльності, використання отриманих знань на практиці, застосовування їх в постійно мінливих життєвих ситуаціях і в своїй професійній діяльності, виходячи з визнання соціальної цінності права, орієнтування в спеціальній літературі, вміння користуватися довідковими правовими системами; розвиток правосвідомості.

Діяльнісно-поведінковий критерій (діяльність, поведінка, активність) містить економічні вміння, здатність до практичного застосування знань у вирішенні економічних завдань, креативні вміння та здібності, рефлексивні вміння, науково-дослідницькі вміння в галузі економіки. Отже, як обов'язковий компонент формування правової культури особистості визначається правова діяльність.

Правова культура суспільства, яка характеризується правовою ідеологією як формою суспільної правосвідомості, виступає у вигляді правотворчої, правозастосовчої та правоохоронної діяльності державних органів. Правова культура особистості, на яку спрямована вся сукупність визначених в праві цінностей, полягає у виконанні окремою людиною правової діяльності (правовою поведінкою) [206, с. 28].

Отже, правова діяльність (правова поведінка) є проявом різних форм реалізації права. Правову діяльність можна визначити як систему дій і операцій у цілеспрямованій зміні і перетворенні правового життя суспільства, заснованому на свідомому виборі мети, що охоплює всю сферу правових відносин.

Такий структурний компонент, як діяльнісно-поведінковий, спрямовує майбутніх фахівців на відповідальні дії, уміння розв'язувати конфлікти, співпрацювати в команді [229, с. 91].

Поведінковий складник діяльнісно-поведінкового критерію правової культури містить відповідні норми, цінності, традиції. Серед багатьох чинників, що впливають на поведінку і формування особистості, особливу роль відіграють правові норми. Як різновид соціальних норм, правові визначають мету допустимої поведінки, як би програмують поведінку індивіда, надають їй певну

спрямованість. Правові норми діють у всіх сферах суспільства, у праці, політиці, особистих, сімейних, внутрішньогрупових, міжгрупових, міжнародних відносинах. За допомогою системи правових норм, як зазначає В. Потомахін, суспільство висуває певні вимоги до поведінки людини, одночасно правові норми служать і засобом соціального контролю [203, с. 26].

Соціальні та правові норми визначаються як загальноприйняті правила, взірець поведінки або дії [77, с. 55].

Проблема правової поведінки, попри її різнобічне вивчення з позицій соціології, філософії, кримінології, юридичної психології, багато в чому ще залишається недостатньо вивченою. Зростання кількості різних правопорушень, їх якісне оновлення у зв'язку з ринковими перетвореннями в українському суспільстві стають могутнім поштовхом до перегляду багатьох соціально-правових явищ, які раніше були відправною точкою у визначенні поняття правослухняної або правомірної поведінки [39, с. 39].

У формуванні правової культури студентів у ході навчання важливим є стимулювання власної активності студента і його творчих зусиль. Найважливішою умовою для становлення правових переконань є надання студентам можливості посильно і свідомо брати участь у практичній правовій діяльності, що найкращим чином сприятиме вихованню у них почуття відповідальності і громадянського обов'язку, свідомого ставлення до своїх власних обов'язків, нетерпимості до правопорушень, різних антигромадських явищ. Активна правова діяльність характеризується широким спектром наявних в особистості способів поведінки в правовій сфері, які нею використовуються і можуть бути успішно реалізовані. Особистість з пасивною правовою позицією не володіє достатнім досвідом ведення діяльності в правовій сфері.

Згідно з концепцією Д. Богоявленської [25] існує 3 рівні правової активності (якщо розглядати її як інтелектуальну активність особистості).

1. Якщо суб'єкт права при виконанні енергійної роботи залишається на рівні заданого або спочатку знайденого способу дії, його інтелектуальна активність належить до пасивного рівня, що підкреслює не відсутність розумової діяльності взагалі, а те, що ця практика щораз визначається дією якогось

зовнішнього стимулу.

2. Якщо суб'єкт права, маючи досить надійний спосіб розв'язання певної задачі, продовжує аналізувати склад, структуру своєї діяльності, зіставляє між собою цілі і завдання, що приводить його до відкриття нових, зовні більш дотепних способів вирішення, до формулювання закономірності, то такий рівень інтелектуальної активності називається евристичним (більш характерний для слідчих та інших подібних професій).

3. Найвищий рівень інтелектуальної активності носить назву творчого і відрізняється самостійною постановкою проблеми.

Критеріями розмежування правової активності з правомірною поведінкою можуть виступати мета, засоби досягнення такої активності і суспільно значущий результат діяльності в правовій сфері. Також слід відрізняти від правової активності просто ініціативне виконання своїх обов'язків посадовою особою, оскільки воно (виконання) є професійною необхідністю.

Соціально активна (правомірна) поведінка студентів може виявлятися в активній діяльності у громадських об'єднаннях (партіях, масових рухах, спілках та організаціях, добровільних спільнотах, фондах, асоціаціях тощо); у створенні та діяльності альтернативних громадських і самодіяльних структур (територіальних громад, комітетів чи рад місцевого самоврядування тощо); в активній участі у сфері правотворчості та правореалізації; у самостійній протидії порушенням закону тощо [103, с. 16].

Правова активність видається важливою характеристикою сучасного фахівця. В даний час важко уявити собі успішність в бізнесі, політиці чи будь-якій іншій сфері діяльності без ініціативи, самостійності та активності особистості. У результаті правової діяльності молодь домагається нових правових знань, відкриваються невідомі раніше закономірності правової дійсності. Завдяки практиці правові знання стають переконаннями, і на цій основі формуються ціннісні орієнтації, які визначають правову культуру особистості. Будучи найважливішим засобом формування правової культури, діяльність виступає одночасно показником і рівня і заключним етапом формування правової культури, яка є необхідною умовою для самовизначення і

самореалізації студента.

У результаті вивчення наукової літератури нами виокремлено низку правових умінь майбутніх економістів та відкориговано їх за принципами міждисциплінарності з економічними дисциплінами.

Професійні уміння економістів включають: аналіз, застосування і врахування норм чинного законодавства, основних економічних законів та правових засад; організацію інвестиційної діяльності підприємства, установи; прогноз, планування, координування та проведення фінансових операцій підприємств та установ; ведення ефективного ділового спілкування; виявлення економічних коливань, ефективне реагування на них; відбір, аналіз, обґрунтування економічної інформації; втілення інноваційних ідей і досягнень науково-технічного прогресу; зміну підходів до діяльності з урахуванням вимог ринку; розробку та вдосконалення організаційної структури і методів управління; забезпечення необхідного рівня індивідуальної безпеки в разі виконання типових небезпечних ситуацій; запобігання банкрутству підприємства.

Правові вміння студентів схарактеризовані за видами діяльності: обліково-аналітичною (демонструє знання законів, змін в податковому законодавстві, бере участь в підготовці вихідних даних, необхідних для розрахунку податкових зобов’язань, зведених фінансових балансів), інформаційно-аналітичною (здатність до рефлексії процесу організації економічної діяльності та вибору оптимальних варіантів правових рішень на основі креативного підходу з використанням інформаційних технологій) і організаційно-управлінською (здатність до організації команд з розробки інноваційних економічних проектів і управління ними на основі багатофакторних досліджень правових норм).

Відтак до правових умінь належать фінансово-економічні, професійно-правові, організаційно-управлінські, інформаційно-аналітичні.

Серед професійно-правових умінь виокремлюються: організаційні, інтелектуальні, інформаційні, комунікативні. Змістом організаційних умінь є: об’єктивна оцінка якості своєї правової підготовки, планування самостійної діяльності з метою поглиблення правових знань, проведення самоконтролю за правильним правовим обгрунтуванням прийнятого рішення; інтелектуальних:

виокремлювати головне, запам’ятовувати основні правові категорії, поняття, систематизувати правову інформацію, аналізувати норми права та усвідомлювати їх справжній сенс, самостійно формулювати правові завдання та визначати способи їх вирішення в межах професійної діяльності, оцінювати відповідність своїх правових знань змісту нормативно-правових актів, інформаційних: роботу з текстами нормативно-правових актів, самостійний пошук необхідних норм права для вирішення професійних завдань, отримання і надання правової інформації, яка регулює професійну діяльність, послуговування сучасними комп’ютерними довідково-правовими системами; комунікативних: юридично грамотне формулювання питань за умови виникнення економічної проблеми, виступи перед аудиторією з повідомленням на економіко-правову тему, ведення діалогу, відстоювання своєї позиції у вирішенні правових ситуацій, робота у професійному соціумі.

Діяльнісно-поведінковий критерій проявляється в здатності виконувати правову діяльність на оптимальному рівні активності; умінні навчатися розумінню норм і правил правової діяльності; умінні адекватно орієнтуватися в правовій сфері життя.

Показниками сформованості діяльнісно-поведінкового критерію правової культури студента є: заохочення особистості до практичної правової діяльності; навички та вміння адекватно застосовувати закон в реальній життєвій ситуації і в майбутній професійній діяльності; аргументовано переконувати у своїх поглядах; прагнення до самореалізації в правовій діяльності; вироблена звичка дотримуватись правових норм; правомірна поведінка; соціально-правова активність.

Оцінюючи ступінь правової культури майбутніх економістів, важливо звертати увагу на рівень їх обізнаності з правовими явищами, оволодіння ними. На підставі цього можна виділити такі рівні сформованості правової культури: високий, середній, низький.

Високий рівень характеризується стійкою орієнтацією на правові цінності професійної діяльності економіста, чіткою виразністю спрямованості на необхідність постійного професійного вдосконалення. Студент володіє розвиненою системою базових економічних та правових знань і необхідними вміннями в практичній

діяльності.

Середній рівень характеризується нестійкими орієнтаціями на цінності економіко-правової діяльності, слабким усвідомленням потреби застосовувати знання, вміння і навички в своїй діяльності. Відзначається наявність більшості умінь і навичок, необхідних у практичній економіко-правовій діяльності, систематично самоосвітою не займається.

Низький рівень характеризується нестійкими орієнтаціями на цінності економіко-правової діяльності. Вирізняється відносний інтерес до правових знань. Наявність окремих умінь і навичок не завжди є достатніми для моделювання різних економічних і правових ситуацій. Такий рівень виявляється в повсякденному житті при використанні суб'єктивних прав, дотриманні юридичних обов'язків.

Характеристика перерахованих вище критеріальних аспектів наведена в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Критерії та рівневі показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки

Рівень сформованості	**Критерії**		
	мотиваційно-ціннісний	**когнітивно-інформаційний**	**діяльнісно-поведінковий**
Низький	низький пізнавальний інтерес, прагнення до самореалізації, неусвідомлення ролі правових цінностей та цінності права, несформовані професійні мотиви до набуття правових знань	студент частково орієнтується у правовій реальності, володіє правовою термінологією поверхнево, знає про наявність нормативно-правового забезпечення майбутньої професійної діяльності, проте не може здійснити пошук необхідної правової інформації. Знання уривчасті, безсистемні, неусвідомлені, відсутнє ціннісне ставлення до правових питань	студент неспроможний виконувати професійний вид економічної та правової діяльності; не володіє методами пошуку, аналізу, передачі інформації, неправильно інтерпретує результати; уміння носять репродуктивний характер

Продовження таблиці 2.4

Середній	епізодичний прояв пізнавальної діяльності, прагнення до самореалізації, розуміє цінність права, професійні мотиви до набуття правових знань сформовані частково, мотиви глибокі, але проявляються ситуативно	студент володіє ключовими знаннями для здійснення професійної діяльності, відзначає необхідність підвищувати рівень правових знань, проте частково реалізує цю потребу в процесі самостійної роботи, знає правові аспекти розвитку професійної сфери, володіє достатнім запасом правової термінології, знання системні, глибокі, але не до кінця усвідомлені, до них невироблене ціннісне ставлення	студент здатний отримувати необхідну інформацію, припускається помилок в інтерпретації результатів, але може їх самостійно усунути при вказівці на них, розуміє необхідність дотримання правової поведінки, що зумовлена не тільки наявністю юридичної відповідальності, але й моральними принципами та установками, пошук необхідної правової інформації здійснює згідно з відомим алгоритмом
Високий	систематичний, стабільний прояв пізнавальної діяльності, прагнення до самореалізації, здатний обґрунтовано доводити власні аксіологічні та акмеологічні правові установки, переконувати інших відносно необхідності дотримуватись норм правової поведінки, чітко сформовані мотиви до набуття правових знань, мотиви глибокі, стають метою і стимулом до правової діяльності	студент має глибокі знання, володіє термінологією, здатний окреслювати перспективи правового реформування в професійній галузі, знає міжнародну правову термінологію. Знання глибокі, усвідомлені, системні, співвіднесені з ціннісною позицією студента, який усвідомлює необхідність підвищувати рівень правових знань, повсякчасно реалізує цю потребу через участь у семінарах, тренінгах, індивідуальних консультаціях тощо	студент здатний самостійно отримувати, обробляти необхідну інформацію, безпомилково інтерпретувати результати, спроможний аргументовано доводити власну думку стосовно принципів, етапів, перспектив гармонізації українського законодавства з законодавством ЄС, пошук необхідної правової інформації здійснює самостійно, швидко, за допомогою сучасних інформаційних систем; уміння усвідомлені, носять творчий характер

Проведений аналіз досліджень з проблеми обґрунтування критеріїв, показників та рівнів сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки сприяв виокремленню мотиваційно-ціннісного, когнітивно-інформаційного, діяльнісно-поведінкового критеріїв.

Показниками мотиваційно-ціннісного критерію є: сформованість ціннісних орієнтацій і правових установок, в тому числі шанобливе ставлення до системи чинних в суспільстві правових норм, розуміння морального змісту закону;

сформованість ціннісно-правових мотивів готовності до соціально корисної поведінки; виховання моральних і прагматичних якостей особистості, що виявляються в інтегративній якості – соціальній і правовій активності в правотворчості, правозастосуванні, правоохоронній діяльності; адекватна позитивна самооцінка; прагнення до самовиховання; активна негативна оцінка по відношенню до правопорушень і до осіб, що їх здійснюють; когнітивно-інформаційного: оволодіння економічними правовими знаннями, знаннями про необхідні прийоми і навички правової діяльності, використання отриманих знань на практиці, застосовування їх в постійно мінливих життєвих ситуаціях і в своїй професійній діяльності, виходячи з визнання соціальної цінності права, орієнтування в спеціальній літературі, вміння користуватися довідковими правовими системами; розвиток правосвідомості; діяльнісно-поведінкового: заохочення особистості до практичної правової діяльності; навички та вміння адекватно застосовувати закон в реальній життєвій ситуації і в майбутній професійній діяльності; аргументовано переконувати у своїх поглядах; прагнення до самореалізації в правовій діяльності; вироблена звичка дотримуватись правових норм; правомірна поведінка; соціально-правова активність та виокремлено рівні сформованості правової культури студентів: високий, середній, низький.

2.3. Організація дослідження та методика проведення констатувального експерименту

Для реалізації заявлених завдань дослідження організовано педагогічний експеримент, який використовувався як метод, що дозволяє забезпечити доказову і науково об’єктивну перевірку правильності висунутої гіпотези.

У педагогіці прийнято використовувати п’ять видів експериментів: констатувальний, при якому визначається вихідний рівень знань, умінь, навичок, особистісних якостей студентів або сам стан постановки вихідних якостей; навчальний, або основний, – здійснюється уведенням нового фактора або умови, які відповідно до гіпотези повинні підвищити ефективність освітнього процесу;

контрольний – проводиться через певний проміжок часу після навчального експерименту; порівняльний – в одній групі ведеться навчання на основі одних методів або на одному змісті матеріалу, а в решті – на основі інших, можливо, знову пропонованих методів; варіативний – видозмінюються нові експериментальні умови або методики, наприклад, до однієї уведеної умови через деякий час додається друга, третя тощо [40, с. 82].

Нами використано у дослідженні три етапи експериментальної роботи констатувальний (дії спрямовані на з'ясування об'єктивного рівня правової культури студентів), формувальний (передбачає створення педагогічних умов формування правової культури студентів та визначення ефективності їх застосування), порівняльний (вивчення динаміки сформованості правової культури студентів за результатами констатувального та формувального експериментів).

Організація та проведення дослідно-експериментальної роботи спиралися на принципи, що відображають загальні вимоги до здійснення педагогічного експерименту:

– принцип цілісного вивчення педагогічного явища, який забезпечується використанням системного підходу, виявленням місця досліджуваного явища в освітньому процесі, розкриттям його динаміки. Цим принципом керувалися при моделюванні етапів педагогічного експерименту;

– принцип об'єктивності, який передбачає перевірку кожної умови декількома методами, фіксацію всіх проявів змін досліджуваної якості особистості, зіставлення даних свого дослідження з результатами інших досліджень. Цим принципом керувалися в ході констатувального і формувального експериментів, при аналізі отриманих результатів;

– принцип ефективності. Це і принцип, і кінцева мета дослідження. Суть його полягає в тому, що отримані результати повинні бути вище результатів, отриманих в стандартних умовах. Цей принцип застосовувався при плануванні умов проведення експериментальної роботи та аналізу отриманих результатів.

Констатувальний експеримент дозволив з'ясувати реальний рівень правової культури молоді, наявність вимог до підготовки майбутніх бакалаврів економіки, щабель сформованості у них правові культури, відповідність

навчального плану та навчально-методичних комплексів з дисциплін в контексті досліджуваної проблеми.

Також на констатувальному етапі вивчено програму експерименту в аспекті його логічності і відповідності. Аналіз отриманих даних і виявлених протиріч зумовив необхідність здійснення перетворень в бакалавраті за спеціальністю «Економіка»; сформульовати гіпотезу; розробити модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки. Результати, отримані на констатувальному етапі, сприяли уточненню напрямів подальшого аналізу, прогнозу очікуваних наслідків.

Для досягнення поставленої мети використовувався комплекс апробованих у педагогіці, теорії та методиці професійної освіти науково-дослідних методів, що дозволило досить повно розкрити процес формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки:

– педагогічне спостереження (здійснювався завдяки відвідуванню дисертантом занять з фахових дисциплін, проведенню ним занять з правового навчання студентів, що дозволило виявити різні елементи правової культури студентів, налагодити зв’язки і встановити залежності цього освітнього процесу, осмислити їх і внести зміни в практику формування правової культури студентів);

– бесіда (уточнювалося розуміння студентами правової культури, її роль в суспільстві і безпосередньо в їх майбутній професійної діяльності, виявлялася готовність студентів до оволодіння необхідним для реалізації своїх професійних планів рівнем правової культури, самооцінка своїх правових знань, ставлення до права, правової активності, правомірності поведінки);

– інтерв’ю (індивідуальні інтерв’ю з викладачами, безпосередньо задіяними у ході формування правової культури студентів);

– анкетування (з’ясовувалося ставлення студентів до фахових дисциплін, якості їх викладання, форм проведення занять, вміння і навички в правовій сфері, у яких галузях права вони хотіли б отримати більше правової інформації);

– метод самоаналізу (студенти аналізували результати своєї навчальної діяльності з формування правової культури напередодні проміжного і

підсумкового контролю, визначали свої сильні і слабкі сторони, окреслювали самостійно або за допомогою викладача шляхи і способи підвищення рівня правової культури).

Одним з напрямів дослідницької діяльності стала робота з викладачами, які працюють в експериментальних групах: з'ясування їхнього ставлення до експерименту, рівня підготовленості; яким формам роботи в навчальній діяльності вони віддають перевагу. Для них проведено ряд семінарів і лекцій на предмет засвоєння і розуміння сутності правової культури і способів організації її формування.

Дослідно-пошукова робота з проблеми дослідження здійснювалася протягом 2016–2018 рр. в природних умовах освітнього процесу Рівненського державного гуманітарного університету, Центральноукраїнського національного технічного університету, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Об'єктивність результатів експерименту залежала від вирішення таких завдань: 1) розробки програми діагностики сформованості правової культури бакалавра; 2) визначення обсягу вибірок; 3) підбору статистичних критеріїв оцінки результатів експерименту.

В умовах проведення експерименту всі групи мають бути приблизно однаковими за рівнем початкової підготовки, які можуть вплинути на засвоєння знань. Зазвичай як показник рівня підготовленості для статистичної оцінки використовуються результати поточної успішності. У нашому дослідженні використовувався алгоритм оцінки рівнів підготовленості студентів при виборі контрольних і експериментальних груп, запропонований А. Киверялгом [123]:

$$n = \frac{t^2 p(1-p)}{a_o^2}, \text{ де} \qquad (2.1)$$

n – необхідне число студентів у групі;

t – коефіцієнт (1,96) з ймовірністю Р (0,95);

a_0 – похибка (5 %).

t – коефіцієнт, який залежить від рівня ймовірності, визначався так:

Рівень ймовірності (Р)	Коефіцієнт (t)
0,950	1,96
0,990	2,58
0,999	3,28

Згідно з підбрахунками мінімальна кількість у групі має становити 18 студентів. Отже, в загальному за весь період експериментальної роботи до контрольної групи залучено 171 студент, до експериментальної – 180 студентів спеціальності 051 «Економіка», всього 351 студент та 68 викладачів.

У контрольній групі вивчення фахових дисциплін за весь період відбувалося хоч і безперервно, проте тільки в межах основної підготовки та ізольовано за робочими програмами фахових дисциплін, з використанням традиційних форм і методик (лекції, практичні заняття), що не орієнтуються на систематичну роботу. Вирішення тестових завдань носило епізодичний характер, пропоновані тести не містили спеціалізованих навчальних завдань, в основному передбачали мету контролю. Для контрольної групи прочитано декілька лекцій з правових питань, їх сутності та змісту. Інших змін у діяльність контрольної групи не вводилося.

Експериментальна група студентів навчалася з використанням інноваційних форм і методів за розробленою дослідною програмою (див. п.3.3) вивчення фахових дисциплін з внесенням правового матеріалу.

Для діагностики сформованості правової культури студентів під час констатувального етапу за *мотиваційно-ціннісним критерієм* використано методики: К. Замфір в модифікації А. Реана [224, с. 189], діагностику мотивації вибору студентами сфери професійної діяльності (додаток Д1), «Мотивів навчальної діяльності студентів», модифікованих А. Реан [223] (додаток Д6), В. Якуніним (додаток Д4) та В. Каташева (додаток Д2); «Шкалу оцінки потреби в досягненні» (Ю. Орлов) (додаток Д5); «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, оцінка сформованості правової культури (додаток В).

Для з’ясування початкового рівня сформованості правової культури студентів за мотиваційно-ціннісним критерієм проаналізовано 98 аудиторних і позааудиторних занять: лекцій, семінарів, науково-практичних конференцій, засідань студентських

наукових товариств, виставок, матеріалів за результатами виробничих практик за такими параметрами: виявлення мотивів, які спонукають студентів до освітньої діяльності, задоволеність цією діяльністю, мотиви вибору професії, уявлення про свою майбутню професію, бачення і усвідомлення себе в економічній діяльності, наявність мети і прагнення прилучення до правової культури в економічній діяльності; мотиви оволодіння цінностями правової культури.

Вивчення мотиваційно-ціннісної сфери особистості бакалавра як системи смислів переконує, що вона пов'язана із зовнішніми чинниками (особливостями навчання, атмосферою в групі, характером взаємодії з викладачами), і внутрішніми (світорозумінням, структурою потреб, системою цінностей). На основі отриманих даних розраховано мотиваційні комплекси: оптимальний баланс мотивів ВМ > ЗПМ > ЗНМ і ВМ = ЗПМ > ЗНМ, в якому внутрішня мотивація (ВМ) висока; зовнішня позитивна мотивація (ЗПМ) – дорівнює внутрішній мотивації або нижче, але відносно висока; зовнішня негативна мотивація (ЗНМ) – дуже низька і близька до 1 (одиниці). Результати подано у додатку Д1.

Необхідно наголосити, що виділення рівнів мотивації є досить умовним, оскільки у бакалаврів спостерігається значно більше поєднання цілей, мотивів і потреб. Дослідження показали, що професію економіста студенти обрали через різні причини: громадська престижність професії (ЕГ – 27,6 %, КГ – 25,7 %), порада батьків (ЕГ – 10,2 %, КГ – 9,8 %), слідом за подругою (другом) (ЕГ – 5,8 %, КГ – 6,4 %), близькість навчального закладу до місця проживання (ЕГ – 19,6 %, КГ – 19,5 %), прийнятна ціна навчання (ЕГ – 10,5 %, КГ – 11,6 %), не пройшов по ЗНО в інші освітні заклади (ЕГ – 9,4 %, КГ – 8,6 %), бажання займатися бізнесом, що вимагає економічної освіти (ЕГ – 9,6 %, КГ – 10,7 %), потреба в опануванні економічними знаннями і реалізація себе в професії (ЕГ – 3,2 %, КГ – 4,3 %), прагнення самовдосконалюватися (ЕГ – 3,0 %, КГ – 2,5 %), інші причини (ЕГ – 1,1 %, КГ – 0,9 %).

Аналіз отриманих даних показав, що для більшої частини опитаних (ЕГ – 52,3 %, КГ – 54,7 %) мотивом до опанування економічної професії виявилася особиста вигода і певні вище перераховані переваги цього вибору. Досить

високий відсоток опитаних (ЕГ – 43,6 %, КГ – 41,9 %) обрали економічну діяльність випадково або під іншим впливом (громадська престижність професії, порада батьків, «слідом за подругою (другом)»). Безсумнівно, позитивним моментом дослідження є той факт, що частина бакалаврів пов'язують необхідність оволодіння економічними знаннями з майбутньою життєдіяльністю, зокрема розв'язання правових проблем у професійній діяльності. Мотив самовдосконалення і зацікавленості економікою вказали всього ЕГ – 3,0 %, КГ – 2,5 % бакалаврів. Серед інших мотивів обрання спеціальності (ЕГ – 1,1 %, КГ – 0,9 %) вказані: «треба було кудись вступати», «потрібна вища освіта».

З метою виявлення динаміки рівня мотивації студентів до освітньої діяльності застосовувалася методика вивчення її мотивів у модифікації А. Реана, В. Якуніна. Студентам пропонувався список мотивів, кожен з яких треба було оцінити за їх значимістю для студентів за 7 – бальною шкалою: 1 бал відповідав мінімальній значущості мотиву, 7 балів – максимальній.

За методикою К. Замфір визначалася ефективність таких типів мотивації: прагнення до кар'єрного зростання; бажання не наражатися на критику з боку керівника і колег; прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей; орієнтація на престиж і повагу з боку інших; суспільна корисність праці. Для аналізу відповідей використовувалася шкала: 1 бал – «в дуже незначній мірі», 2 бали – «в достатньо незначній мірі», 3 бали – «в невеликій, але й не в меншій мірі», 4 бали – в досить великій мірі» , 5 балів – «в дуже великій мірі».

Крім того, для визначення навчальної мотивації студентів використовувалася «Методика визначення мотивації навчання» В. Каташева (додаток Д2). Студентам пропонувався комплекс питань і серія можливих відповідей. Узагальнені результати використання вищезазначених методик подано у таблиці 2.5.

При обробці результатів підраховувалося середнє відсоткове значення мотиву з усієї вибірки студентів. Для студентів як експериментальної (92,3 %), так і контрольної (93,6 %) групи найбільш значущим мотивом освітньої діяльності є можливість стати в майбутньому висококласним фахівцем. Отримані дані лягли в основу проведення подальших досліджень із визначення сформованості мотивації до отримання правових знань.

Таблиця 2.5

Мотиви освітньої діяльності, %

№	Мотивація	ЕГ	КГ
1	Стати висококваліфікованим фахівцем	55,8	55,9
2	Оримати диплом	92,3	93,6
3	Успішно продовжити навчання на подальших курсах	56,4	54,2
4	Успішно вчитися, складати іспити на «добре» і «відмінно»	76,3	75,6
5	Отримувати стипендію	43,1	42,1
6	Набутих глибоких і міцних знань	53,6	54,8
7	Бути постійно готовим до чергових занять	41,9	40,4
8	Інтенсивно вивчати дисциплін	37,4	38,7
9	Вчитися на рівні з однокурсниками	20,5	19,3
10	Вчитися на перспективу	38,5	39,5
11	Виконувати вимоги освітнього процесу	23,5	24,2
12	Досягти поваги викладачів	39,6	41,5
13	Бути прикладом для однокурсників	36,8	37,3
14	Домогтися схвалення батьків та оточуючих	33,1	33,9
15	Уникнути осуду за погане навчання	22,0	22,9
16	Отримати задоволення від освітнього процесу	1,5	1,4

У процесі дослідження порівнювалися результати самооцінок сформованості мотиваційної сфери правової культури майбутнього бакалавра економіки. Кожному студенту пропонувалося оцінити рівень її сформованості.

Розподіл відповідей наведено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Результати аналізу самооцінок сформованості мотиваційної сфери правової культури студентів, %

Якість	Показники	Кількість відповідей	
		ЕГ	КГ
Мотивація на професію економіста з використанням правових знань	Бажання набути і збагатити теоретичний і практичний досвід використання правових знань в економічній діяльності	21,5	18,0
	Бажання отримати з меншими витратами престижну освіту, що дасть можливість влаштуватися на роботу, відкрити свій бізнес, враховуючи правові аспекти	38,6	33,4

Продовження таблиці 2.6

	Небажання зв’язати своє життя з професією економіста, тим більше поєднувати правові та економічні питання, а лише можливість мати вищу освіту	22,7	32,4
	Бажання проектування правозахисної діяльності процесі економічної освіти	9,8	8,7
	Орієнтація на гуманістичні цінності та ідеали бакалавра-професіонала	7,4	7,5

З метою оцінки організації освітнього процесу з фахових дисциплін і комфортності освітнього середовища студентам запропоновано анкети (додаток А1, А2, А3).

Результати анкетування студентів занесені в електронну базу даних, висновки подані у загальному вигляді в таблицях 2.7 і 2.8.

Таблиця 2.7

Оцінка якості викладання фахових дисциплін

Показник	**Результати анкетування, %**											
	Проявляється завжди		**Проявляється часто**		**Проявляється на 50%**		**Проявляється зрідка**		**Відсутнє**		**Не можу оцінити**	
	ЕГ	**КГ**	**ЕГ**	**КГ**	**ЕГ**	**КГ**	**ЕГ**	**КГ**	**ЕГ**	**КГ**	**ЕГ**	**КГ**
Чіткий і доступний виклад матеріалу	44,3	43,1	33,3	32,8	13,8	15,3	6,4	5,4	0,7	1,0	1,5	2,4
Уміння викликати і підтримати інтерес до дисципліни, використання активних форм	50,7	49,5	19,7	20,6	17,9	18,3	5,3	6,2	4,5	5,5	1,9	0,1
Об’єктивність в оцінці знань студентів	39,6	38,6	16,8	15,8	31,3	30,5	5,4	7,3	5,1	5,2	1,8	2,6
Доброзичливість і тактовність у взаєминах зі студентами	60,5	59,8	18,7	17,5	11,8	12,8	4,4	5,1	3,0	2,9	1,6	1,9
Орієнтація на використання досліджуваного матеріалу в майбутній професійній діяльності	47,1	47,8	29,4	30,7	9,4	10,5	7,0	7,6	4,2	5,3	2,9	1,9

Аналіз результатів анкетування показав, що переважна більшість студентів позитивно оцінюють якість викладання фахових дисциплін, перевагу вони віддають доброзичливості і тактовності (ЕГ – 60,5 %, КГ – 59,8 %), найменше – об'єктивності в оцінці знань (ЕГ – 39,6 %, КГ – 38,6 %).

Таблиця 2.8

Оцінка комфортності освітнього середовища, %

№	Показник	ЕГ	КГ
1	Рівень тривожності	62,9	63,1
2	Труднощі в зосередженні уваги	11,3	10,6
3	Турбує рівень знань	52,0	51,7
4	Не встигають опрацьовувати матеріал / не впевнені в собі	30,0	29,8
5	Болісно реагують на зауваження викладача	35,5	34,2
6	Турбують взаємини в групі	6,5	7,3
7	Відчувають страх перед заліком / іспитом	82,3	83,0
8	Уникають публічних виступів	43,5	44,2

Аналіз результатів анкети показує, що рівень тривожності студентів є високим, особливо відчуття страху перед заліком/іспитом (ЕГ – 82,3 %, КГ – 83,0 %), переживання за рівень знань (ЕГ – 52,0 %, КГ – 51,7 %), страх публічних виступів (ЕГ – 43,5 %, КГ – 44,2 %).

Більшість учасників опитування оцінюють освітній процес позитивно, але виявлені такі резерви: підвищення об'єктивності в оцінці знань студентів, орієнтація на використання досліджуваного матеріалу в майбутній професійній діяльності, використання активних форм навчання.

Для виявлення особливостей мотиваційно-ціннісної сфери студентів застосовано тематичний опитувальник «Ставлення до права» (додаток Д3), який містить 48 тверджень для погодження або спростування за п'ятибальною шкалою (від + 2 «цілком згоден» до – 2 «абсолютно не згоден»). Отримані дані інтерпретуються по восьми шкалах.

Максимальна оцінка кожного виду ставлення до права становить + 12 балів, мінімальна – 12 балів. Стандартні відхилення розраховуються від значення 0 балів як в позитивний, так і в негативний бік.

Методика дозволяє виявити типи правосвідомості на основі поєднання чотирьох характеристик таких як: ставлення до правових знань (і самооцінку їх рівня), ставлення до права у власній життєдіяльності, позитивні емоції, спрямованість на правомірну поведінку і оцінку значущості законів в регуляції соціальних відносин. Різні комбінації чотирьох характеристик (правове знання, правомірна поведінка, значимість для себе і для суспільства) утворюють 8 рівнів сформованості правосвідомості, серед яких 4 позитивних (реалізм, ідеалізм, конформізм і фетишизм) і 4 негативних (інфантилізм, скептицизм, цинізм, нігілізм).

За допомогою опитувальника «Ставлення до права» отримані узагальнені і кількісні показники правосвідомості майбутніх економістів, які відображені у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Характеристика сформованості правосвідомості студентів

Вид правосвідомості	ЕГ	КГ
Правовий реалізм	+6,9	+5,4
Правовий ідеалізм	–3,5	–5,6
Правовий конформізм	–2,4	–1,6
Правовий фетишизм	–4,2	–5,9
Правовий інфантилізм	–5,5	–4,9
Правовий скептицизм	–2,1	–5,6
Правовий цинізм	–1,0	+0,6
Правовий нігілізм	–2,6	–4,8

Аналіз даних таблиці показує, що у студентів ЕГ ставлення до права значно більш диференційовано, ніж у студентів КГ за шкалою «правовий реалізм», але менше заперечуються формулювання за шкалами, які відображають цинізм і нігілізм в сфері правової дійсності.

Більш високі оцінки за шкалою «правовий реалізм» і «правовий ідеалізм» властиві неуспішним студентам, що дозволяє припустити, що вони демонструють вищу правослухняну поведінку.

Для визначення рівня сформованості ціннісної сфери використано методику цінностей М. Рокича, який розрізняє два класи цінностей: термінальні

та інструментальні.

Для встановлення сформованості системи ціннісних орієнтацій студентам запропоновано розмістити пріоритети в термінальних і інструментальних цінностях. Результати показані у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Шкала цінностей

Термінальні цінності	**Рейтингове місце**		**Інструментальні цінності**	**Рейтингове місце**	
Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя)	8	8	Акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, лад у справах	16	18
Життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом)	18	17	Вихованість (гарні манери)	15	12
Здоров'я (фізичне і психічне)	6	7	Високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання)	8	11
Цікава робота	7	6	Життєрадісність (почуття гумору)	7	4
Краса природи і мистецтва	14	11	Старанність (дисциплінованість)	13	17
Любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною)	1	1	Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)	1	3
Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)	9	12	Непримиренність до недоліків у собі та інших	14	13
Наявність хороших і вірних друзів	2	3	Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	5	6
Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, колег)	15	10	Відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримувати слова)	6	5
Пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	16	14	Раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення)	4	7
Продуктивне життя (максимальне використання своїх можливостей, сил і здібностей)	11	15	Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	12	14
Розвиток (робота над собою, постійне духовне і фізичне вдосконалення)	10	9	Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів	2	2
Розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)	5	4	Тверда воля	17	15
Свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)	12	13	Терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани)	11	10

Продовження таблиці 2.10

Щасливе сімейне життя	3	2	Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)	9	8
Щастя інших (добробут, розвиток, вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)	17	18	Чесність (правдивість, щирість)	18	16
Творчість (можливість творчої діяльності)	13	16	Ефективність у справах (працьовитість, продуктивність в роботі)	3	1
Впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів)	4	5	Чуйність (дбайливість)	10	9

Проведений аналіз сформованих цінностей студентів показав, що молоді люди мають нечітке бажання володіти правовою культурою, оскільки обрали економічну спеціальність. Їх, в першу чергу, цікавлять такі термінальні цінності: любов (1 місце ЕГ та КГ), наявність хороших і вірних друзів (ЕГ – 2, КГ – 3), щасливе сімейне життя (ЕГ – 3, КГ – 2). Останні місця посідають – щастя інших та життєва мудрість. Серед інструментальних цінностей – незалежність (ЕГ – 1, КГ – 3), сміливість у відстоюванні своєї думки (ЕГ – 2, КГ – 2). Останні місця надано – чесності, акуратності, твердій волі.

Для дослідження розвитку особистісних якостей, необхідних для професійної діяльності, студентам контрольної й експериментальної груп запропоновано оцінити рівень сформованості кожної з перерахованих якостей, поставивши знак «+» у відповідній колонці таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Якості особистості економіста, що необхідні в професійній діяльності

Якість	**Низький рівень**		**Середній рівень**		**Високий рівень**	
	ЕГ	**КГ**	**ЕГ**	**КГ**	**ЕГ**	**КГ**
Ініціативність	+			+		
Цілеспрямованість		+	+			
Ситуативність	+	+				
Відповідальність				+	+	
Креативність	+		+			
Комунікативність					+	+

Продовження таблиці 2.11

Адаптивність		+	+			
Організованість				+	+	
Самостійність			+			+
Підприємливість	+	+				
Законослухняність		+	+			
Рішучість	+			+		

Аналіз таблиці показав, що такі необхідні професійні якості, як підприємливість і законослухняність, студенти вважають сформованими на низькому рівні.

Для узагальнення розрізнених методик з визначення сформованості правової культури студентів обрано таку кількість показників рівнів, які максимально відповідали б прийнятій в освітніх установах 5-рівневій шкалі. При цьому слід враховувати і той факт, що отримання 1 балу для студентів, які здобувають фахову економічну освіту, навряд чи є необхідним. Отже, нами визначено за необхідне виділити 4 рівні сформованості показників правової культури майбутніх бакалаврів економіки.

Характеристика і оцінка в балах прояву показників рівнів сформованості правової культури студентів подані у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Шкала оцінок рівнів вираженості показників правової культури

Бал	**Рівень вираженості показників**	**Межі**	**Загальна характеристика рівня**
5, 4	високий	76–100	виражений добре
3	середній	51–75	виражений задовільно
2	низький	до 50	виражений незадовільно

Узагальнені показники початкового рівня сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм у процесі виконаних завдань за запропонованими методиками показано в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Узагальнені показники початкового рівня сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм (констатувальний експеримент)

Бали	ЕГ		КГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	–	–		–
Бал 4	4	2,2	6	3,5
Бал 3	63	35,0	54	31,6
Бал 2	113	62,8	111	64,9
Всього	180	100	171	100

За допомогою даних таблиці 2.13 можливо визначити середньо-арифметичну величину для ЕГ та КГ за формулою:

$$H^o = \bar{x} = \frac{1}{n}(x_1 n_1 + x_2 n_2 + x_3 n_3 + x_4 n_4 + x_5 n_5), \quad (2.2)$$

де H^0 – узагальнений рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки,

x – середньоарифметична величина,

x_i – отримані бали,

n_i – повторюваність балів,

n – чисельність студентів у групі.

Отже, узагальнений рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм в ЕГ становить: $Н_е^0$ = 2,4 (48,0 %); КГ – $Н_к^0$ = 2,39 (47,8 %) з різницею 0,2 %. Така незначна різниця не враховувалася у подальшому дослідженні на констатувальному етапі.

На рис. 2.1 відображено закономірності отриманих результатів у КГ і ЕГ за мотиваційно-ціннісним критерієм, демонструє симетричність ліній для ЕГ і КГ, що підтверджує відсутність суттєвої різниці між рівнями сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм в обох групах.

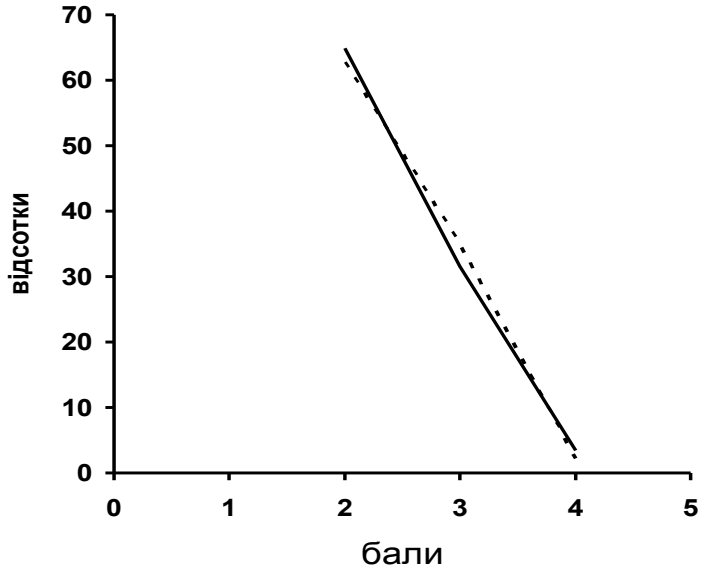

Рис. 2.1. Закономірності сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм:

------ експериментальна група;

____ контрольна група.

Сформованість правової культури студентів за *когнітивно-інформаційним критерієм* вивчалася із застосуванням комплексу методик, що сприяло більшій достовірності результатів. До таких методик належать шкала «Ставлення до правил і законів» (О. Гулевич), оцінка когнітивного потенціалу в навчанні (Н. Шевандрин), опитувальник щодо професійної спрямованості Д. Голланда, «Анкети бакалавра» (додаток Ж), тестова методика вивчення правових питань (додаток Б, В).

Експертиза якості опанування правових дисциплін протягом усього періоду навчання в межах дослідження здійснювалася за такими формами, які відображені в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

Форми експертизи якості опанування правових дисциплін

1. Перевірка якості засвоєння знань з фахових дисципліни з елементами правового змісту	тестування за темами, анкетування, зрізи знань, контрольні роботи
2. Перевірка якості засвоєння умінь з фахових дисципліни з елементами правового змісту	тестування за темами, зрізи знань, контрольні роботи

Продовження таблиці 2.14

3. Перевірка навичок і умінь у вирішенні професійно орієнтованих тестів при вивченні фахових дисципліни з елементами правового змісту	тестування за темами, анкетування, зрізи знань, контрольні роботи, самостійна робота
4. Перевірка умінь використання правового матеріалу в практичній діяльності після вивчення фахових дисциплін в межах самостійної правової підготовки	комп'ютерне тестування, оформлення та обробка вирішення правової задачі
5. Демонстрація можливостей використання правового матеріалу в професійній діяльності	оформлення та обробка даних при проектуванні правових ситуацій, комп'ютерне тестування
6. Перевірка досягнення мети підготовки – сформованості правової культури	самооцінка на відповідність нормам-зразкам

У ході аналізу стану вивчення фахових дисциплін перед уведенням правового матеріалу проведено опитування, результати якого подано в таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

Результативність аналізу стану вивчення фахових дисциплін

№	Складова підготовки	Всього, %	
		ЕГ	КГ
1.	Методи викладання	50,7	48,1
2.	Зміст дисципліни	47,1	48,5
3.	Організація викладання	12,2	13,4
Фактор підготовки			
1.	Уміння викладача зацікавити своїм предметом	24,6	25,4
2.	Обсяг і якість пропонованого на заняттях матеріалу	6,6	7,2
3.	Ставлення викладачів до студентів	12,8	11,1
4.	Забезпечення підручниками, методичними розробками з економіки	24,9	21,1
5.	Забезпечення юридичною літературою	4,3	6,5
6.	Здатність легко засвоювати правові знання	12,6	13,7
7.	Ставлення до викладача	4,2	5,0
Шляхи вдосконалення			
1.	Навчання методикам правильного розуміння і застосування правового матеріалу	10,1	16,6
2.	Підвищення правової спрямованості фахових дисциплін	11,1	13,2
3.	Надання фаховим дисциплінам більшої практичної правової спрямованості	18,8	10,2
Форми практичних занять			
1.	Зустрічі з працівниками-практиками	12,7	9,2
2.	Заняття творчого плану (дискусії, рольові ігри тощо)	17,6	18,6
3.	Вирішення правових ситуацій	10,6	12,7
4.	Виконання тестових завдань	25,0	25,9
5.	Традиційна форма	4,1	3,6

У цілому формування правової культури студентів у ході фахової підготовки оцінена студентами позитивно. Підставою для такого припущення служить той факт, що ЕГ – 12,6, КГ – 13,7 % респондентів відзначили важливість правових знань в оволодінні обраною професією. 10,6 % студентів ЕГ, 12,7 % КГ вважають, що оптимальними формами практичних занять є вирішення правових ситуацій.

Проте стан фахової підготовки задовольняє студентів не в повній мірі. На їхню думку, слід удосконалювати методи викладання. Серед факторів, що сприятливо впливають на формування правової культури студентів, названо систематичну роботу з нормативними документами та вміння викладача зацікавити правовим матеріалом.

Результати дослідження показали, що підсвідомо студенти прагнуть отримувати знання більшої практичної спрямованості. Майбутні фахівці вважають, що найрезультативнішою формою проведення практичних занять із фахових дисциплін є виконання тестових завдань, розв’язання правових задач та творчі завдання.

Як показало опитування студентів, традиційні форми організації занять не викликають позитивних реакцій, студентам не імпонує освітня діяльність репродуктивного характеру, коли основне навантаження лягає на пам’ять, а мислення задіяне мінімально, переважає механічне заучування матеріалу.

Як допоміжний з визначення рівнів сформованості правової культури студентів застосовувався метод: «Лист контролю за просуванням бакалавра», що грунтується на методиці незакінченої пропозиції. Наприклад, економічна діяльність – це..., до функцій економіста належать..., правові ситуації – це..., правовий матеріал в економічних дисциплінах необхідний, оскільки…

Закінчуючи речення «По-моєму, професія економіста – це ...», студенти звертають увагу на соціальну значимість професії і оцінюють її (у 93 % випадків) позитивно. Тут характерні такі судження (розташовані в порядку спадання частоти): затребувана в наш час професія; престижна; дуже важлива; гідна робота; актуальна для сучасності спеціальність тощо.

Особливість правової діяльності економістів студенти вбачають у соціальній характеристиці (знати не тільки бюджетні, але і комерційні

організації, необхідно однаково професійно оперувати правовими і економічними знаннями; потрібне знання економічних і правових дисциплін тощо).

Знання правових норм для фахівців економічної сфери майже всі вважають необхідними у майбутній професійній діяльності. У незакінчених пропозиціях використовуються такі формулювання, як «обов'язково», «необхідно», «надзвичайно важливо», «невід'ємна частина їх діяльності», «основа благополучної роботи».

За методикою «Ставлення до права» судження «я вважаю, що необхідно знати і свідомо дотримуватися правових норм» також посідає високе рейтингове місце. Високо студенти оцінюють судження «вважаю, що поведінка людини має відповідати нормам права». До того ж переважна більшість відповіли, що добре оцінюють рівень своїх правових знань і власної правосвідомості.

Аналіз відповідей, що стосуються розуміння сутності правової культури економіста показує, що з цього питання судження безсистемні, уривчасті. Студенти набагато краще орієнтуються у знанні законів, нормативно-правових актів. Одночасно майже половина студентів вважають, що в сучасних умовах розвинена правова культура є важливою, необхідною, але така, яка рідко наявна у спеціаліста економічної сфери.

У той же час, закінчуючи пропозицію «Дотримуватися правових норм у сучасних умовах економісту....», лише 70,0 % ЕГ і 67,9 % КГ запропонували формулювання: «потрібно», «необхідно», «дуже важливо», «обов'язково» тощо. Решта висловлювали такі судження, як «дуже складно, оскільки потрібно знати всі правові норми»; «можна не дотримуватися, головне, щоб про це не дізналися»; «доводиться, але дуже важко».

Ще більш показовими є судження студентів стосовно пропозиції «уміння обійти закон для економіста...». Лише третина студентів оцінює це вміння негативно. Стільки ж вважають, що таке вміння необхідно, «щоб вчасно припинити злочинні дії». Деякі вважають, що це ознака професіоналізму. Це такі відповіді, як: «дуже важливо»; «дуже необхідно», «це професіоналізм».

Переважають позитивні відповіді і в судженнях щодо вибору засобів для службового зростання, «для того, щоб професійно зростати, потрібно виділятися в кращу сторону, потрібно багато знати і допомагати товаришам; треба багато

працювати; потрібно сумлінно працювати, виконувати свої обов'язки» тощо.

В основному отримані дані дозволяють стверджувати, що майбутні економісти високо оцінюють роль права в своїй майбутній професійній діяльності, позитивно ставляться до дотримання правових норм, але не вміють чітко спрогнозувати їхнє застосування на практиці. Наведені приклади, що характеризують ставлення майбутніх економістів до правових норм, показують, що їх правова культура відрізняється суперечливістю, і вимагає цілеспрямованої роботи з обговорення відповідних питань в освітньому процесі. Виявляється протиріччя між позитивним ставленням до закону, розумінням його значущості для життя кожної людини, суспільства в цілому і для ефективності професійної діяльності економіста зокрема. У той же час, виявляється скептичне ставлення до реальної можливості дотримання законів у різних сферах життя.

Як основний інструментарій розроблена «Анкета бакалавра» (додаток Ж), у результаті виконання якої, розподілено рівні сформованості економіко-правових знань, що продемонстровано в таблиці 2.16.

Таблиця 2.16

Рівні сформованості економіко-правових знань студентів, %

Знання	ЕГ	КГ
Сутність і вимоги до правових знань у економічній діяльності	12,4	13,6
Знання змісту освітньої діяльності, значення правової культури для економіста	18,6	19,6
Знання фундаментальних економічних категорій і способів розумової діяльності для вирішення правових ситуацій в економічній діяльності	11,7	12,9

Аналіз таблиці доводить, що сформованість економіко-правових знань студентів ЕГ і КГ знаходиться на низькому рівні.

На запитання анкети «Що включає в себе поняття «правова культура особистості?», зміст відповідей виглядав так: правові знання, правові погляди, правова свідомість – ЕГ – 44,2 %, КГ – 43,1 %, ставлення до права як до цінності – ЕГ – 4,1 %, КГ – 6,4 %, правові навички і вміння, правомірна поведінка – ЕГ – 20,6 %, КГ – 19,1 %, правова активність – ЕГ – 31,1 %, КГ – 31,4 %.

Як структурні компоненти правової культури названо знання законів, прав і обов'язків – ЕГ – 19,3 %, КГ – 18,1 %, вміння застосовувати закони – ЕГ – 18,8 %, КГ – 20,8 %, дотримання законів і правил – ЕГ – 16,6 %, КГ – 16,1 %, усвідомлення правових цінностей – ЕГ – 1,4 %, КГ – 1,3 %, повага до закону – ЕГ – 20,7 %, КГ – 20,3 %, звичка діяти за законом – ЕГ – 3,6 %, КГ – 4,4 %, виконання своїх обов'язків – ЕГ – 13,9 %, КГ – 12,1 %, вміння допомогти реалізувати свої права іншим громадянам – ЕГ – 4,1 %, КГ – 5,0 %, припиняти незаконне поводження інших – ЕГ – 1,6 %, КГ – 1,9 %.

Відповідаючи на запитання анкети «Як Ви оцінюєте рівень своїх правових знань?» отримано такі результати: ЕГ – 5,9 %, КГ – 6,1 % студентів оцінили свій рівень як низький; ЕГ – 23,2 %, КГ – 25,4 % студентів вважають, що їх рівень правових знань нижче середнього; ЕГ – 43,5 %, КГ – 44,1 % студентів уважають, що вони володіють правовими знаннями на середньому рівні; ЕГ – 7,9 %, КГ – 8,7 % студентів оцінюють свій рівень правових знань вище середнього і лише ЕГ – 2,5 %, КГ – 2,1 % вважають, що мають високий рівень правових знань. В ЕГ – 13,4 %, КГ – 13,5 % студентів виказували невпевненість при відповіді на дане питання.

До анкети були введені питання, що визначають потребу студентів у підвищенні своїх правових знань, правовій самоосвіті і самовихованні. Так, у відповіді на питання: «Який рівень правових знань необхідний, на Ваш погляд, для реалізації Ваших професійних планів?» більшість студентів відзначили, що їм необхідний середній (ЕГ – 43,4 %, КГ – 43,9 %) і вище середнього (ЕГ – 31,7 %, КГ – 33,4 %) рівень правових знань для своєї майбутньої професійної діяльності.

На питання «Чи відчуваєте Ви потребу у самовдосконаленні (в правовій самоосвіті і самовихованні)?» відповіді розподілилися так: «відчуваю» (ЕГ – 30,2 %, КГ – 31,0 %); «поки що не відчуваю» (ЕГ – 38,2 %, КГ – 37,8 %); «не знаю, важко сказати» – (ЕГ – 31,6 %, КГ – 31,2 %).

Наведені дані дозволяють зробити висновок про формування нового менталітету у студентів, який органічно пов'язаний з проблемою їх правової освіченості.

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за когнітивно-інформаційним критерієм у процесі виконаних завдань за запропонованими методиками показано в таблиці 2.17.

Таблиця 2.17

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за когнітивно-інформаційним (констатувальний експеримент)

Бали	ЕГ		КГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	–	–	–	–
Бал 4	14	7,8	13	7,6
Бал 3	65	36,1	55	32,2
Бал 2	101	56,1	103	60,2
Всього	180	100	171	100

Отже, узагальнений рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за когнітивно-інформаційним критерієм в ЕГ становить: $Н_е^0$ = 2,52 (50,4 %); КГ – $Н_к^0$ = 2,47 (49,4 %) з різницею 1,0 %. Ця різниця на констатувальному етапі є несуттєвою.

Наочне відображення закономірностей отриманих результатів у ЕГ і КГ за когнітивно-інформаційним критерієм показано на рис. 2.2.

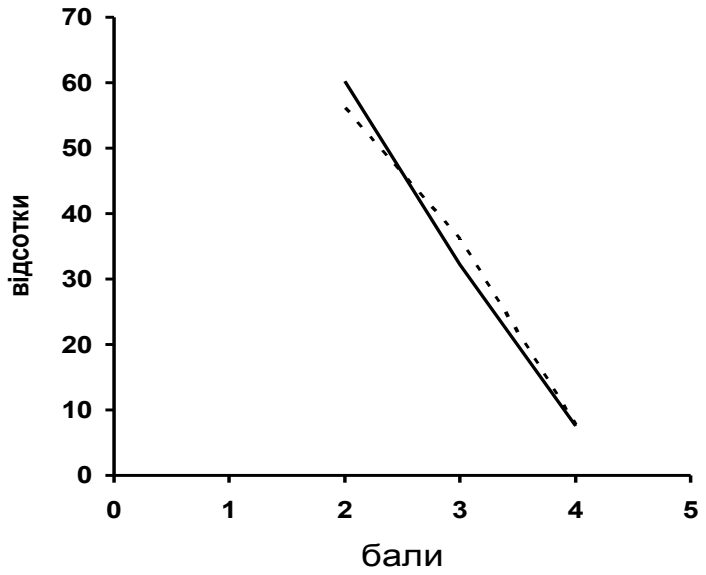

Рис. 2.2. Закономірності сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за когнітивно-інформаційним критерієм:

------ експериментальна група;

____ контрольна група.

Аналіз кривих рисунку доводить, що лінії симетричні, а отже, відсутня суттєва різниця між показниками сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за когнітивно-інформаційним критерієм в обох групах.

Вивчення стану сформованості правової культури студентів за когнітивно-інформаційним критерієм у студентів ЕГ і КГ дозволяє зробити такі висновки: рівень сформованості правової культури у більшості студентів за результатами дослідження мають низький і середній, за результатами самооцінки – середній і достатній. Це пояснюється невикористанням викладачами фахових дисциплін правового матеріалу та використання ними переважно традиційних форм і методів освітньої діяльності.

Для діагностики сформованості правової культури студентів за *діяльнісно-поведінковим критерієм* обрано методики: тести 1–4 на відповідність нормам-зразкам (додаток З), комплексне практико-орієнтоване завдання для досягнення рівня сформованості вмінь застосовувати нормативно-правові акти у професійній діяльності (додаток Е7), діагностика вмінь працювати в групі (додаток Ж); діагностика розв’язання конфліктних ситуацій (додаток Е2); метод «незакінчених речень» Сакса та Сіднея (додаток Д6), анкетування (додаток А).

Запитання анкети «Чи вважаєте Ви, що закони потрібно дотримуватися?» були спрямовані на дослідження діяльнісно-поведінкового критерію правової культури. Отримані такі відповіді: (ЕГ – 26,4 %, КГ – 28,6 %) да, неухильно, навіть в дрібницях, іноді – (ЕГ – 61,9 %, КГ – 61,2 %), недотримуюся (ЕГ – 11,7 %, КГ – 10,2 %). Відповіді свідчать про те, що тільки незначний відсоток студентів, розуміє об’єктивну необхідність дотримання законів, поважливого ставлення до них.

На запитання «Якщо Ви можете порушити закон, то в яких випадках?» отримані такі відповіді: «вважаю закон недосконалим і суперечливим» (ЕГ – 10,4 %, КГ – 9,2 %), «вважаю закон несправедливим» (ЕГ – 44,8 %, КГ – 42,3 %), «впевнений, що уникну покарання» (ЕГ – 18,5 %, КГ – 19,2 %), «інше» (ЕГ – 26,3 %, КГ – 29,0 %).

На запитання анкети «Чи є респонденти законослухняними громадянами?», були отримані такі відповіді: «так, практично за будь-яких обставин намагаюся не порушувати закон» – (ЕГ – 43,8 %, КГ – 49,1 %), «ні, я іноді можу порушити закон» – (ЕГ – 56,2 %, КГ – 50,9 %). Відсоток студентів – «порушників закону» досить високий. Викликають занепокоєння і причини, за якими частина респондентів може порушити закон: «впевнений, що уникну покарання» – (ЕГ – 23,4 %, КГ – 22,6 %).

На запитання анкети «Чи вважаєте Ви, що можете взяти участь у залученні до правових знань інших людей в нашому суспільстві (мається на увазі просвітницька робота)?» лише невеликий відсоток опитаних студентів висловили бажання долучити інших людей до правових знань. Відповіли ствердно: (ЕГ – 18,2 %, КГ – 16,3 %). Отже, самооцінка студентів рівня сформованості діяльнісно-поведінкового критерію правової культури невисока.

У результаті аналізу анкет з’ясовано, що зміст формування правової культури студента має певну специфіку з огляду на особливості особистості конкретного студента (студенти, схильні до прояву правового нігілізму, потребують посиленого педагогічного впливу; студенти з розвиненим рівнем правової культури вимагають подальшого його зростання. Якість формування правової культури студентів залежить також від загальної організації освітнього процесу.

Отже, зміст формування правлової культури майбутнього економіста передбачає три складові: загальну (спрямованість закладу вищої освіти на розвиток правової грамотності студентів), особливу (елементи правових знань з урахуванням міждисциплінарних зв’язків), одиничну (врахування індивідуальних особливостей кожного студента).

При визначенні сформованості діяльнісно-поведінкового критерію враховувався зовнішній чинник на формування правової культури студента. З огляду на наявність такого фактора необхідно розглянути такі показники діяльнісно-повідінкового критерію, як вміння, навички, здатність до прикладного застосування правових знань. Результати занесено до таблиці 2.18.

Таблиця 2.18

Характеристика показників сформованості правової культури студентів за діяльнісно-поведінковим критерієм

Якість (уміння, поведінка)	Показники	Кількість відповідей	
		ЕГ	КГ
Поведінка і дії на різних етапах правової діяльності	Вміє виявляти і формулювати проблему, знає практичне її вирішення, організовує свою роботу в групі послідовно, раціонально, усвідомлено	18,7	18,0
	виконує всі операції, але послідовність їх недостатньо продумана, а самі дії усвідомлені не в повному обсязі	38,6	33,4
	виконує окремі операції, причому послідовність їх хаотична, дії погано усвідомлені	42,7	48,6
Взаємодія з іншими учасниками правової діяльності	У будь-яких ситуаціях (дискусії, обговорення, прийняття рішення, відстоюванні своєї думки) вміє побудувати діалог, обґрунтовувати доказово своє рішення, дотримується норм етики	16,2	18,5
	знає вимоги етики правової роботи, яким несвідомо слідує, але в конфліктних ситуаціях нерідко губиться, не завжди керується знайомими йому нормами	29,7	21,3
	знає окремі положення про правила взаємодії з іншими і роботою в групі, відповідальності за доручену справу, взаємодопомоги в роботі над правовою ситуацією, якими в більшості випадків нехтує	54,1	60,2
Досвід збору необхідної інформації про економічні і правові процеси, їх здійснення, якісний і кількісний опис	Володіє різними способами збору та обробки інформації, її інтерпретації та аналізу, вміло використовує отримані дані в процесі розв’язання правових питань в освітній діяльності	18,5	17,6
	володіє окремими способами збору інформації, які є найбільш легкими і не вимагають витрат часу і сил (Інтернет, підручник)	18,8	208
	відчуває труднощі при пошуку інформації, не вміє дати аналіз отриманих даних і скористатися ним при роботі над правовою ситуацією	62,7	61,6
Орієнтація на правову практику (під час навчальної та професійної діяльності)	Уміє чітко проектувати свій освітній маршрут, чітко бачить мету, етапи, дії, функції правових знань у майбутній професії економіста	15,8	14,3
	вміє проектувати свій освітній маршрут, але має нечітке уявлення про використання правових знань у майбутній професії, її вимогах	20,0	21,0
	не орієнтований на використання правової інформації в освітній та майбутній професійній діяльності	64,2	67,4
Почуття задоволеності від власної діяльності	Завжди задоволений власною правовою діяльністю (робить це з опорою на зразки правової культури і створює свої)	18,3	17,8
	іноді задоволений власною діяльністю	14,2	18,5
	ніколи не задоволений власною правовою діяльністю, вона не приносить радості	67,5	63,7

Продовження таблиці 2.18

Вимогливе і відповідальне ставлення до себе в освітній і професійній правовій практиці	Вимогливий і відповідальний завжди	29,4	26,2
	нерідко вимогливий, але прагне уникати труднощів і не завжди відповідальний	25,6	31,1
	вимог до себе не висуває, відповідальності уникає	45,0	42,7
Аналіз і оцінка результатів, рефлексивні вміння	Постійно здійснює аналіз результатів на кожному етапі правової діяльності, вміє знайти помилки і дати їм характеристику, здатний навчити способам рефлексії іншого	17,4	15,1
	рефлексує рідко, не завжди може визнати свої помилки, дати їм аналіз, передати способи рефлексії іншому не може	29,0	27,4
	аналізувати виконану роботу не може, рефлексію не здійснює	53,6	57,5
Прагнення до постійної правової освіти, правового мислення як способу самовдосконалення	Має тверду установку на творчу правову діяльність і в освітній, і в професійній діяльності	21,8	24,8
	має установку на правову освіту, але не бачить перспектив правової діяльності у професійній	28,8	21,4
	не прагне до правової освіти, має несформоване правове мислення	49,4	53,8

Отже, з даних таблиці видно, що майже всі показники умінь і поведінки студентів знаходяться переважно на низькому рівні. Дещо вищий рівень мають показники: вимогливе і відповідальне ставлення до себе в освітній і професійній діяльності та прагнення до постійної правової освіти, правового мислення як способу самовдосконалення.

Крім того, вміння студентів оцінювалися за такими показниками, як усвідомленість, самостійність, раціональність дій. Усвідомленість визначалася за ступенем обгрунтованості студентом своїх дій: дія повністю усвідомлена, при мотивації бакалавр допускає деякі неточності; студент недостатньо усвідомлює виконувану дію, не може пояснити свій вибір. Самостійність визначалася за ступенем допомоги викладача в ході виконання завдання: повна самостійність; часткова самостійність; невисокий ступінь самостійності. Раціональність визначалася характером перенесення способів і прийомів в нову ситуацію: діяльність по вибору більш ефективних способів, прийомів, модернізація раніше апробованих алгоритмів; діяльність за раніше апробованим алгоритмом, але спроектованому на конкретну ситуацію; діяльність за запропонованим зразком.

Розподіл рівнів сформованості діяльнісно-поведінкового критерію подано в таблиці 2.19.

Таблиця 2.19

Рівні сформованості діяльнісно-поведінкового критерію майбутніх бакалаврів з економіки, (%)

Уміння	ЕГ	КГ
Уміє застосовувати отримані правові знання на практиці	9,6	10,4
Уміє пізнати економічні закони через виявлення зв'язку з правознавством	13,7	15,9
Здатний аналізувати економічну ситуацію, створювати альтернативні шляхи її рішення, застосовуючи правові знання	11,7	12,5
Спроможний демонструвати виявляти раціональну економіко-правову поведінку	12,7	11,7

Аналіз таблиці свідчить що більшість студентів показали низький рівень сформованості правових умінь для їх використання в освітній та професійній діяльності. Інтерес до права у таких студентів практично не виражений, правові знання фрагментарні, на рівні фактів, студенти вважають необов'язковим для себе дотримання правових норм, приписів; не розуміють сенсу і значимості закріплених в праві еталонів поведінки; не володіють елементарними уміннями і навичками правової діяльності.

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм у процесі виконаних завдань за запропонованими методиками показано в таблиці 2.20.

Таблиця 2.20

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм (констатувальний експеримент)

Бали	ЕГ		КГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	–	–	–	–
Бал 4	4	1,45	3	1,8
Бал 3	66	41,55	56	32,7
Бал 2	110	57,0	112	65,5
Всього	180	100	171	100

Отже, узагальнений рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм в ЕГ становить: $Н_е^0$ = 2,4 (48,0 %); КГ – $Н_к^0$ = 2,36 (47,2 %) з різницею 0,8 %. Ця різниця за результатами констатувального етапу є несуттєвою.

На рис. 2.3 відображено закономірності отриманих результатів у ЕГ і КГ за діяльнісно-поведінковим критерієм.

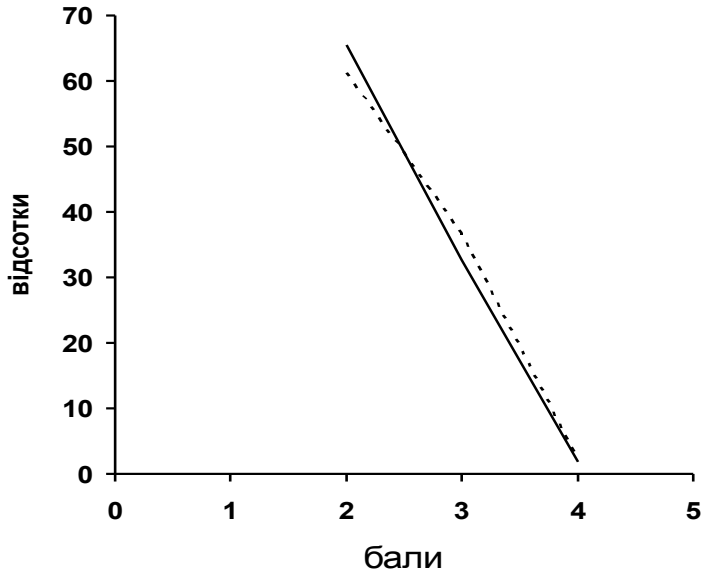

Рис. 2.3 Закономірності сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм:

------ експериментальна група;

____ контрольна група.

Аналіз кривих рисунку демонструє симетричність ліній, а отже, відсутня суттєва різниця між показниками сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм в обох групах.

Комплексний аналіз рівня сформованості показників правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за критеріями дозволило узагальними отримані дані, відображені в таблиці 2.21.

Таблиця 2.21

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за критеріями (констатувальний експеримент)

Групи	Критерій					
	МЦ		КІ		ДП	
	бали	%	бали	%	бали	%
ЕГ	2,4	48,0	2,52	50,4	2,4	48,0
КГ	2,39	47,8	2,47	49,4	2,36	47,2

Аналіз таблиці показав, що середньоарифметичне $МЦ_е$ сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки в ЕГ становить 2,4 бала, що відповідає 48,0 %, $КІ_е$ – 2,52 (50,4 %), $ДП_е$ – 2,4 (48,0 %), у КГ: $МЦ_к$ – 2,39 (47,8 %), $КІ_к$ – 2,47 (49,4 %), $ДП_к$ – 2,36 (47,2 %).

Результати свідчать, що правова культура майбутніх бакалаврів з економіки за усіма критеріями сформована на низькому рівні, крім когнітивно-інформаційного критерію у ЕГ, який становить 50,4 %, що відповідає середньому щаблю.

Оцінка ефективності формування правової культури студентів у цілому по групах може бути визначена за процентним співвідношенням студентів, які перебувають на кожному рівні її сформованості на початку і кінці експериментального дослідження. Однак, врахована таким чином величина буде виразником ефективності певних педагогічних умов лише за умови значної чисельності студентів, які переходять на інший рівень формування правової культури. Адекватну оцінку становлення правової культури студентів ЕГ та КГ необхідно визначити математично-статистичним методом.

При визначенні рівня сформованості критеріїв правової культури студентів використовувся підхід кількісної обробки результатів діагностики, який дозволяє відносно ступеня прояву кожного критерію визначити кількісний показник.

Результати педагогічних досліджень підлягають закону розподілу, тому визначення типу розподілу зводилося до оцінки відповідності ряду експериментальних даних нормальному закону розподілу.

Наявність позитивних результатів узгодженості емпіричного розподілу з нормальним, означає, що отриманий розподіл можна розглядати як стійкий,

репрезентативний по відношенню до генеральної сукупності нормального розподілу а, отже, для визначення його статистичних параметрів можна скористатися математичним апаратом, що описує нормальний розподіл випадкової вибірки.

Для підтвердження припущення про те, що контрольна та експериментальна групи належать до однієї сукупності, застосовано статистичний критерій злагоди (χ^2) (хі-квадрат). Цей критерій дозволяє виявити, чи є різниця у рівні сформованості правової культури у студентів обох груп, і які причини цієї відмінності, якщо вони є. Підраховано його за формулою:

$$\chi_0^2 = \sum \frac{(n'_e - n'_к)^2}{n'_к}, \qquad (2.3)$$

де n'_e – кількість бакалаврів в ЕГ,

$n'_к$ – кількість бакалаврів у КГ.

Величин (χ^2) знаходиться за додатком 47(0,05; 4) = 9,49. Якщо отримане значення (χ^2) менше табличного (9,49), то на даному рівні значущості приймається нульова гіпотеза, тобто розподіл за рівнями в групах однаковий. Якщо (χ^2) більше ($\chi^2_{\text{табл.}} > 9{,}49$), то приймається альтернативна гіпотеза, тобто відмінності в розподілі студентів за рівнями не можуть бути спричинені випадковими чинниками, а, отже, викликані цілеспрямованою діяльністю.

За отриманими результатами підрахунку критерію К. Пірсона встановлено, що за мотиваційно-ціннісним критерієм він становить 1,48, когнітивно-інформаційним – 7,4, діяльнісно-поведінковим – 3,95. Оскільки всі значення критерію К. Пірсона менше 9,49, то нульова гіпотеза H_0 приймається. Отже, на результати сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки на констатувальному етапі експерименту впливали випадкові чинники.

Наочно результати сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки на констатувальному етапі експерименту показані на рис. 2.4.

Аналіз рисунку підтвердив сформованість низького рівня правової культури майбутніх бакалаврів з економіки в ЕГ за усіма критеріями, крім когнітивно-інформаційного, який становить 50,4 %, що відповідає середньому рівню.

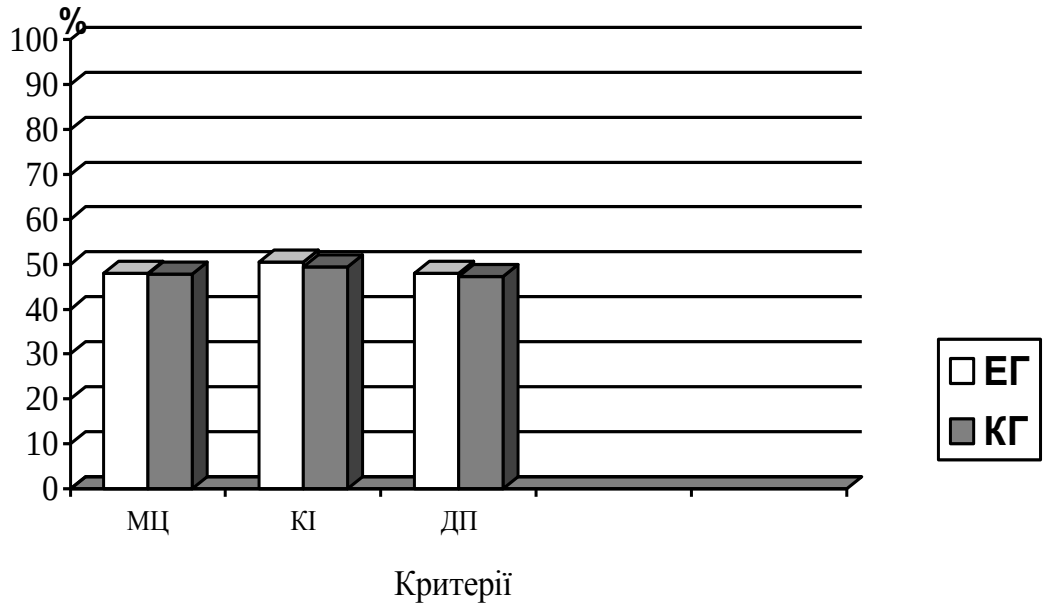

Рис. 2.4. Вихідні рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки на констатувальному етапі експерименту

Різниця в ЕГ між мотиваційно-ціннісним та когнітивно-інформаційним критеріями становить 2,4 %, з діяльнісно-практичним різниця відсутня у КГ відповідно 1,6 %, за діяльнісно-практичним – 0,6 %. Отримані результати вказують на те, що між рівнями сформованості правової культури майбутніх економістів на констатувальному етапі експерименту відсутня значна відмінність у цифрових даних.

Для розмежування студентів за рівнями (високий, середній, низький) сформованості правової культури використовувалися дані результатів зрізів, отримані після завершення певного етапу експерименту. Отримані результати показані у таблиці 2.22.

Таблиця 2.22

Вихідні рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки на констатувальному етапі експерименту

Рівні	Експериментальна група	Контрольна група
Високий	17 (9,4 %)	18 (10,5 %)
Середній	65 (36,1 %)	56 (32,7 %)
Низький	98 (54,4 %)	97 (56,8 %)

Аналіз таблиці показує, що у майбутніх бакалаврів з економіки на констатувальному етапі експерименту переважає низький рівень сформованості правової культури в ЕГ та КГ.

Констатувальний експеримент показав, що рівень сформованості правової культури в експериментальній і контрольній групах практично однаковий, більше половини студентів має низький рівень: інтерес до права у студентів не виражений, правові знання уривчасті і слабкі, низький рівень правосвідомості, дотримуються вимог закону через страх покарання (законослухняна поведінка); невироблені правові навички і вміння; низька правова активність.

Комплексний аналіз отриманих даних дозволяє визначити загальний рівень сформованості правової культури як неприпустимо низький; бакалаври не усвідомлюють важливості правових аспектів освітньої діяльності у формуванні правової культури. Крім того, студенти мають низький рівень сформованості таких правових умінь: виявляти проблему, оцінювати її практичну і теоретичну значимість, структурувати змістовні етапи правових ситуацій, організовувати самостійну роботу тощо. В основному майбутні фахівці погано розуміють сутність професії економіста, вимоги до цього фаху, не чітко орієнтуються в механізмі використання правових знань в освітній та професійній діяльності, мають низьку мотивацію до правової діяльності.

Отже, констатувальний експеримент підтвердив актуальність проблеми дослідження, необхідність пошуку шляхів її вирішення, створення педагогічних умов, що забезпечать ефективність формування правової культури бакалавра з економіки.

Висновки до другого розділу

Проведено моніторинг формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки, який включав аналіз стану викладання дисциплін і їх педагогічний потенціал для виховання такої особистості бакалавра, який володіє правовою культурою. Встановлено, що правовий потенціал економічних дисциплін використовується не повною мірою. Це знижує роль правової

культури у формуванні ціннісних установок студента, в осягненні майбутнім фахівцем її ролі у професійній діяльності.

Необхідно зазначити, що лише сукупність дисциплін, які викладаються у вищій школі дають змогу вирішити комплекс завдань для формування правової культури. Проте це положення, як показало дослідження, не завжди враховується окремими викладачами. Вони не тільки не використовують зв'язки дисципліни з основами правової науки, але й не розкривають в змісті своїх дисциплін правовий аспект науки.

Теоретичний аналіз проблеми продемонстрував відносну юридичну грамотність студентів, оскільки в переважній більшості на всіх етапах навчання вони високо оцінюють значимість дотримання правових норм, як для життя суспільства, так і для власної професійної діяльності, держава та її інститути для студентів як в політичній, так і правовій сфері відіграють провідну роль. Майбутні фахівці високо оцінюють власну правову обізнаність (особливо студенти старших курсів), що цілком відповідає дійсній ситуації. Але при цьому значна кількість студентів, особливо на четвертому році навчання, вважають реальну правослухняну поведінку маломожливою або складною в конкретних соціальних умовах.

Отже, проведений моніторинг стану формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки показав, що існують суттєві прогалини в їхній професійній підготовці, а саме: невикористання правового потенціалу фахових дисциплін; неврахування інтеграції правових знань у фахових дисциплінах, що передбачає взаємозв'язок економічного і правового напрямів фахової підготовки майбутніх бакалаврів з економіки; обмежене звернення до суб'єкта підготовки, якому доводиться долати в повсякденній практиці протиріччя між вимогами законодавства та реальними умовами розв'язання економіко-правових питань, невикористання можливостей самостійної роботи студентів у напрямі формування їхньої правової культури в аспекті майбутньої економічної професійної діяльності.

Дослідження структури правової культури майбутнього бакалавра економіки розглянуто нами через призму «блочного» методу, на основі якого виділено три критерії – мотиваційно-ціннісний, когнітивно-інформаційний, діяльнісно-поведінковий.

Мотиваційно-ціннісний критерій (мотиваційний та ціннісний складники) відображає рівень сформованих у студента домінуючих мотивів поведінки при правовому вирішенні ситуацій та ціннісних орієнтацій: мотивація і стійкий інтерес до професійної діяльності, вибудована установка на постійну самоосвіту і самовиховання, мотивація до творчої самореалізації, незалежність цінностей і поведінки. Сформованість цього критерію правової культури майбутніх бакалаврів економіки визначається на основі таких показників: сформованість ціннісних орієнтацій і правових установок, в тому числі шанобливе ставлення до системи чинних в суспільстві правових норм, розуміння морального змісту закону; сформованість ціннісно-правових мотивів готовності до соціально корисної поведінки; виховання моральних і прагматичних якостей особистості, що виявляються в інтегративній якості – соціальній і правовій активності в правотворчості, правозастосуванні, правоохоронній діяльності; адекватна позитивна самооцінка; прагнення до самовиховання; активна негативна оцінка по відношенню до правопорушень і до осіб, що їх здійснюють.

Когнітивно-інформаційний критерій (економічні та правові знання) визначає базові професійні та правові знання економістів, що відображено у їх обізнаності в суміжних галузях, широкий професійний кругозір. Цей критерій проявляється в таких показниках: оволодіння економічними правовими знаннями, знаннями про необхідні прийоми і навички правової діяльності, використання отриманих знань на практиці, застосовування їх в постійно мінливих життєвих ситуаціях і в своїй професійній діяльності, виходячи з визнання соціальної цінності права, орієнтування в спеціальній літературі, вміння користуватися довідковими правовими системами; розвиток правосвідомості.

Діяльнісно-поведінковий критерій (діяльність, поведінка, активність) містить економічні вміння, здатність до практичного застосування знань у вирішенні економічних завдань, креативні вміння та здібності, рефлексивні вміння, науково-дослідницькі вміння в галузі економіки. Отже, як обов’язковий компонент формування правової культури особистості визначається правова діяльність. Показниками сформованості цього критерію правової культури студента є: заохочення особистості до практичної правової діяльності; навички та вміння

адекватно застосовувати закон в реальній життєвій ситуації і в майбутній професійній діяльності; аргументовано переконувати у своїх поглядах; прагнення до самореалізації в правовій діяльності; вироблена звичка дотримуватись правових норм; правомірна поведінка; соціально-правова активність.

Оцінюючи ступінь правової культури майбутніх економістів, важливо звертати увагу на рівень їх обізнаності з правовими явищами, оволодіння ними. На підставі цього можна виділити такі рівні сформованості правової культури: високий, середній, низький.

Констатувальний експеримент показав, що рівень сформованості правової культури в експериментальній і контрольній групах практично однаковий, більше половини студентів має низький рівень: інтерес до права у студентів не виражений, правові знання уривчасті і слабкі, низький рівень правосвідомості, дотримуються вимог закону через страх покарання (законослухняна поведінка); невироблені правові навички і вміння; низька правова активність. Крім того, студенти мають низький рівень сформованості таких правових умінь: виявляти проблему, оцінювати її практичну і теоретичну значимість, структурувати змістовні етапи правових ситуацій, організовувати самостійну роботу тощо. В основному майбутні фахівці погано розуміють сутність професії економіста, вимоги до цього фаху, не чітко орієнтуються в механізмі використання правових знань в освітній та професійній діяльності, мають низьку мотивацію до правової діяльності.

Результати другого розділу дослідження висвітлено в публікаціях автора [183; 186; 187; 190].

РОЗДІЛ 3
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ

3.1. Модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки

Проблема вдосконалення підготовки майбутніх бакалаврів з економіки актуальна з огляду на головне завдання освіти – задовольняти вимоги динамічного суспільства, де особливе місце посідає правова культура. Необхідність поліпшення підготовки фахівців зумовлена низкою чинників серед яких: соціальний запит (необхідність високого рівня правової культури і свідомості для гармонійної інтеграції в ЄС), академічні вимоги підготовки фахівців, орієнтовані на перспективу (знання перспективного розвитку професійної сфери, що полягає в гармонізації українського та європейського законодавства), соціальне замовлення на підготовку висококваліфікованих спеціалістів з високим рівнем правової культури (вимоги роботодавців, потреби людей в освіті).

Посилений інтерес в педагогічній науці до побудови «моделі сучасного фахівця» актуалізує вивчення методології моделювання правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у ході фахової підготовки.

Проблема проектування моделі фахівця представлена в цілій низці наукових робіт, які носять як теоретичний, так і прикладний характер В. Велигон [40], А. Горстко [60], Є. Лодатко [133], А. Семенова [237], В. Штофф [287].

На думку В. Велигона, модель є копією реального об’єкта, яка відтворює не стільки явище в цілому, скільки найбільш істотні його риси, характеристики і властивості, які виступають визначальними стосовно результатів. Модель дає уявлення про будову, функції і розвитку об’єкта. Будь-яка наукова модель є абстрагованим проявом сутності досліджуваного явища. В основі моделювання лежить теорія подібності, модель виступає як наближений аналог цього явища [40, с. 3].

Отже, науковцями доведено, що грамотно побудована модель дає певні нові знання про об'єкт – оригінал. У цьому аспекті, як зазначає А. Горстко, модель потрібна для того, щоб: зрозуміти, як влаштований конкретний об'єкт, яка його структура, основні властивості, закони розвитку і взаємодії з навколишнім світом; навчитися керувати об'єктом або процесом і визначати найкращі способи управління при заданих умовах, цілях і критеріях; прогнозувати прямі і непрямі наслідки реалізації заданих способів і форм впливу на об'єкт [60, с. 54].

Проблему розробки моделі професійної підготовки майбутніх економістів та формування у них правової культури характеризують Н. Боярчук [33], С. Василина [39], В. Велигон [40], І. Власюк [44], А. Максименко [136], С. Мальона [142], Г. Чубрина [281] та інші.

Модель правової підготовки учнів ПТНЗ, яку розроблено С. Василиною, відображає розгорнутий у часі педагогічний процес, побудований на засадах цілісного підходу до розвитку правової особистості як вищої цінності й мети педагогічної діяльності, що реалізується шляхом раціонального поєднання ефективних освітніх технологій і природного прагнення особистості до саморозвитку та самореалізації [39, с. 95].

Пропонована модель формування правової культури А. Максименко, охоплює весь процес правової освіти та правового виховання – від набуття правових знань, умінь, навичок, розвитку ціннісно-правової спрямованості особистості студента, правових поглядів, уявлень, мотивів, правових установок, ціннісних орієнтацій ставлення до закону як до цінності, прояву правової культури в правомірній поведінці і соціально-правовій активності студентів [136].

Аналіз проектованих моделей професійної підготовки майбутніх економістів та формування у них правової культури показав, що в загальному така модель є динамічною, структурно-функціональною і охоплює процес від набуття знань про проектування інтересів, мотивів, ціннісних орієнтацій, навичок, умінь, до прояву правової культури в поведінці і діяльності.

Отже, модель правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у ході фахової підготовки відображає формалізовані та аналітичні конструкції її найважливіших характеристик, носить прогностичний характер. Кожен з

компонентів моделі, маючи свою функцію, специфічний зміст і методичні особливості, покликаний виконати певну частину загального педагогічного завдання – формування правової культури студентів.

У зв'язку з вищесказаним модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки є цілісною єдністю взаємозумовлених, взаємозв'язаних і динамічно взаємодіючих в освітньому процесі складників-блоків: методологічно-цільового (мета, методологічні підходи та принципи, що забезпечують її трансформацію в організаційно-методичні елементи), змістово-організаційного (етапи, зміст, методи і організаційні форми, засоби, технології та педагогічні умови), результативного-оцінного (результат, оцінка роботи з аналітичного та експериментального вивчення ходу формування правової культури). Означена модель подана на рисунку 3.1.

Для побудови моделі передусім необхідно обґрунтувати мету та завдання моделювання. Мета в загальнонауковому сенсі розуміється як один з елементів поведінки, безпосередній мотив свідомої діяльності, що характеризується передбаченням результату діяльності і способів його досягнення. Таким чином, взаємозв'язок мети і результату закладено в самому визначенні мети. Цілеспрямована педагогічна діяльність приводить до результатів, причому процес їх досягнення виглядає циклічно, відбувається до тих пір, поки не вирівняються відмінності між метою і результатом [281, с. 48].

На нашу думку, мета – головний системотвірний компонент моделі, оскільки вона виступає по відношенню до інших її компонентів керуючим фактором.

Будучи чітко сформульованою, мета задає певну спрямованість змісту та структурі освітнього процесу, зумовлює характер зв'язків розвитку, перетворення і взаємодії між компонентами системи. Якщо мета не досягнута, то результати контролю повинні оцінюватися як свідчення необхідності внести корективи в хід навчання. Мета моделювання продиктована сучасним соціальним замовлення професійної освіти: сформованість правової культури майбутніх бакалаврів з економіки, що забезпечує їм готовність до реалізації правових аспектів у майбутній професійній діяльності.

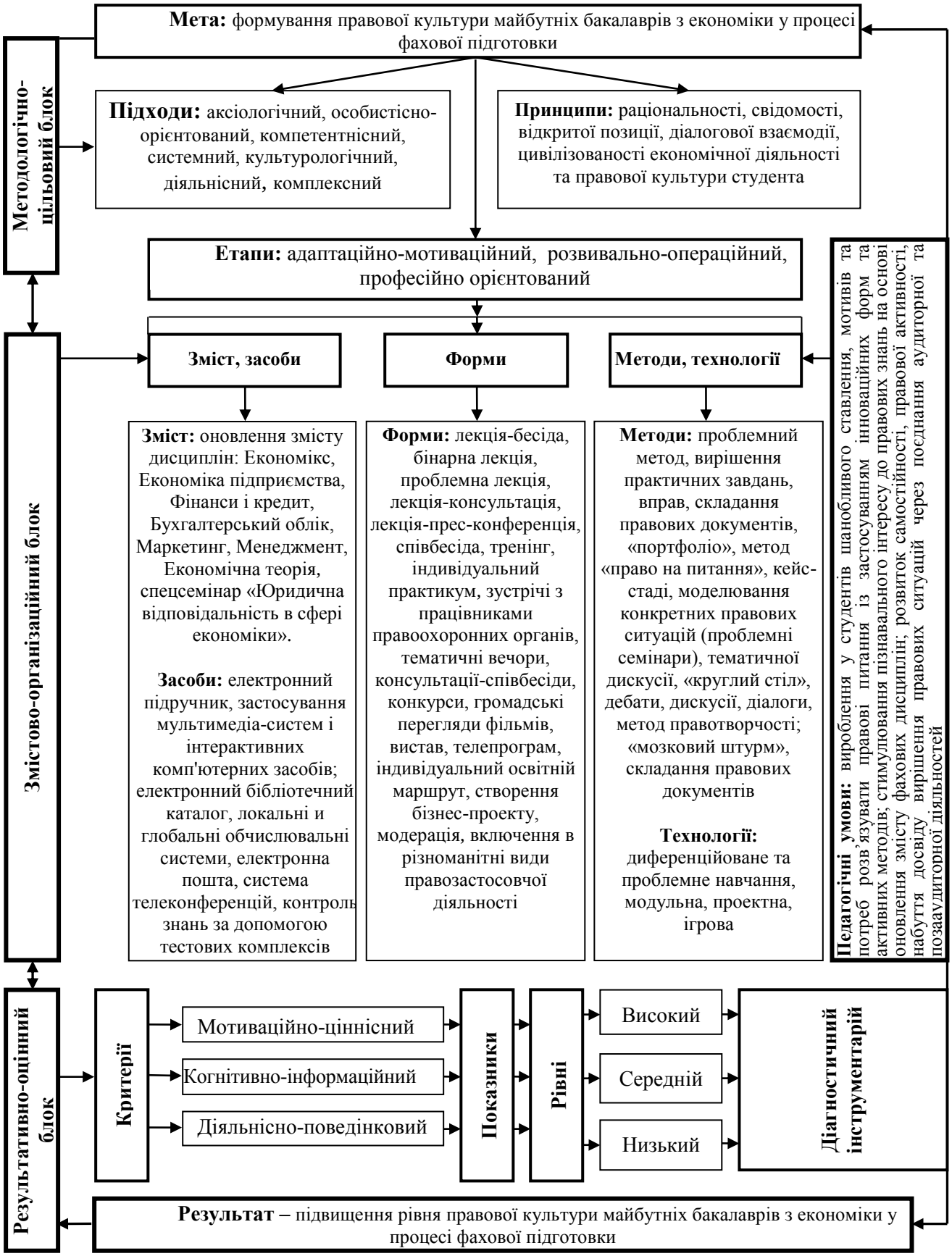

Рис. 3.1. Модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки

Отже, метою моделі є формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки. Розроблена нами модель спрямована на реалізацію таких основних завдань: формування цінностей, мотивів і потреб, установок і смислів студентів по відношенню до економічної діяльності, формування правових знань в галузі економіки, втроблення умінь і навичок студента по реалізації правових аспектів в економічній діяльності.

Суб'єктами в моделі виступають педагоги освітнього закладу і студенти. Ними обґрунтовуються мета, коригуються в подальшому засоби, методи, форми, результати процесу формування правової культури, готується навчально-методичний інструментарій для роботи.

У процесі розкриття термінологічного апарату (п. 1.2) нами виокремлено аксіологічний, компетентнісний, діяльнісний та комплексний підходи. Проте для розробки моделі необхідним видається використання, крім означених підходів, таких, як системний, культурологічний та особистісно орієнтований.

Методологія системного підходу, філософські аспекти дослідження систем представлені в роботах вітчизняних і зарубіжних вчених (С. Бондаренко [30], В. Велигон [40], М. Каган [96], Н. Ржевська [228], Е. Юдин [289]), що дозволило розглядати формування правової культури як цілісну систему, яка створена взаємодією її складників.

Авторами визнається велика науково-практична роль системного підходу в сучасній науці. Сьогодні системний підхід розглядається як єдиний загальнонауковий методологічний напрям, що передбачає розробку принципів, методів і засобів вивчення об'єктів, які становлять систему.

Використання системного підходу дозволяє врахувати чинники найрізноманітнішого характеру, виділити з них ті, які здійснюють на об'єкт найбільший вплив, знайти шляхи і методи ефективності цього впливу.

У межах системного підходу об'єкт і суб'єкт управління розглядаються В. Велигоном як єдиний організм з урахуванням внутрішніх зв'язків між окремими елементами і зовнішніх зв'язків з іншими системами [40, с. 37].

Слушним є визначення М. Кагана, який розуміє систему як впорядковані певним чином взаємозалежні елементи, які утворюють деяку цілісну єдність [96, с. 89].

Системний підхід при проектуванні технології Н. Ржевською зумовив комплексний детальний аналіз кожного структурного елемента в самій технології та системі професійної підготовки ззагалом, що дозволило чітко дотримуватися поставленої мети та коригувати, за необхідністю, процес її досягнення [228, с. 131].

Основними компонентами системи формування правової культури підприємницької діяльності у студентів економічних спеціальностей В. Велігон вважає: цілі, завдання, форми, методи і засоби управління процесом формування, а також досвід або результати попередньої діяльності з формування правової культури підприємницької діяльності [40, с. 40].

У нашому дослідженні системний підхід охоплює всі основні сторони досліджуваного процесу – від постановки цілей, мотивації і конструювання освітнього процесу до перевірки ефективності роботи нових освітніх систем, їх апробування та поширення.

Найважливішим С. Бондаренко вважає проектування змісту професійно-правової підготовки у студентів [30, с. 112].

Саме тому чільне місце в системі формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки посідають питання оновлення змісту фахових дисциплін правовим матеріалом, а тому аналіз такого становлення необхідно здійснювати в межах системного підходу.

Культурологічний підхід (М. Бабаєв [11], Є. Бугачевська [34], Е. Ільєнков [90], А. Кармін [98], Н. Смєлова [248]) дозволяє забезпечити формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за допомогою активного освоєння основних її елементів: правових знань, умінь, ціннісних орієнтирів, вироблення певних поглядів і переконань.

Специфіка цього підходу полягає в гармонізації духовного світу особистості у ході оволодіння правовими знаннями, здатності до соціально-правової адаптації в динамічно мінливих економічних і політичних умовах, самостійності інтерпретації отриманої правової інформації.

Переваги такого підходу в тому, що він дозволяє вивчити проблеми економічної діяльності комплексно, у взаємозв’язку з багатьма факторами і

явищами; гостріше усвідомити необхідність всебічного вирішення протиріч бізнесу та права й етики, розробити систему заходів щодо удосконалення правового забезпечення економічної діяльності.

У межах особистісно орієнтованого підходу дослідники (Р. Андрусишин [7], Г. Балл [219], Л. Дибкова [72], Ж. Жумагазіна [82], Л. Максимова [139], Г. Чубрина [281]) за основу вважають модель діяльності фахівців з такими базовими компонентами, як: проблеми (завдання), які доводиться вирішувати фахівцю в професійній діяльності, типи діяльності, тобто способи або прийоми, за допомогою яких вирішуються сформульовані завдання, функції, узагальнені характеристики основних обов'язків, що виконуються відповідно до вимог професії, шляхи розв'язання окреслених проблем або завдань, знання теоретичного або прикладного характеру, якими оперує у своїй діяльності фахівець, вміння і навички, за допомогою яких досягаються бажані результати, якості особистості, що забезпечують успішність дій в обраній сфері, ціннісні орієнтації та установки.

Такий підхід забезпечує свободу вибору змісту освіти з метою задоволення освітніх, духовних, культурних і життєвих потреб особистості, можливості самоорганізації в культурно-освітньому просторі [82, с. 61].

У концепціях особистісно орієнтованого підходу чітко простежується орієнтація освіти на еволюцію особистісних функцій індивіда, зокрема на саморозвиток студента. Відтак, особистісний підхід в освіті полягає у створенні умов для цілісного прояву та розвитку особистісних функцій його суб'єктів [7, с. 168].

Особистісно орієнтована правова підготовка забезпечує розвиток передусім тих якостей особистості, що допоможуть людині стати господарем свого життя, зайняти активну, відповідальну позицію на основі усвідомленого цілеспрямованого саморозвитку [39, с. 74].

Використання особистісно орієнтованого підходу до навчання майбутніх економістів зумовлено специфікою їхньої діяльності в ринкових умовах, що все частіше вимагає одноосібних рішень; підвищується роль особистості в економічній діяльності. А результати діяльності фахівців галузі економіки насамперед впливають на економічну та соціальну ситуацію в державі, яка буде розвиватись у висхідному напрямі за умови становлення особистості з усвідомленою

духовною суверенністю, відповідальної і справедливої, з розвиненою творчою індивідуальністю, здатної до творчості та співпраці [7, с. 164].

У цілому, особистісно орієнтований підхід як базисна складова системи професійних якостей розглядає здібності людини як сукупність властивостей, що визначають успішну її діяльність. У межах даного підходу діяльність, в тому числі і професійна, розглядається не тільки як фактор розвитку здібностей, але і як їх змістовна характеристика [281, с. 41].

На нашу думку, коли майбутній бакалавр розглядається як цілісна особистість з психічними установками, а освітній процес спрямований на актуалізацію потенціалу, створюються умови для розвитку розумових, творчих здібностей, формується вміння приймати оптимальні рішення в непередбачуваних обставинах.

Серед провідних методологічних підходів до формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки науковці (В. Басай [18], І. Бех [24], В. Боєр [26], С. Василина [39]) виокремлюють аксіологічний, який, на їх думку, спрямований на створення умов для набуття студентом сенсів своєї діяльності в діалозі із соціумом і культурою. Це, на наш погляд, сприяє становленню особистісного сенсу, усвідомленню особистого досвіду, формуванню відповідної позиції до професійної економічної діяльності.

У цьому підході правова культура сприймається як система правових цінностей, створених і створюваних під час розвитку суспільства, та таких, що містять у собі передові досягнення правової культури людства [26].

Відповідно до поглядів прихильників аксіологічного підходу основними індикаторами сформованості правової культури особистості виступають: а) правова обізнаність (ступінь відповідності між уявленнями людей про правильну в правовому сенсі поведінку, з одного боку, і законом, з другого); б) правова активність (ступінь фактичної участі людей в ситуаціях, регульованих цивільним законодавством); в) перевага правових або неправових процедур (відповідність дій, які обираються респондентом для розв’язання своїх проблем); г) визнання або невизнання цінності права (уявлення про допустимість виходу за межі правового поля).

Стосовно формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки аксіологічний підхід ґрунтується на прерогативі загальнолюдських цінностей і врахуванні системи ціннісних орієнтації кожного студента. Це дає змогу зміцнити аксіологічне ядро його правової підготовленості до професійної діяльності, а також передбачає формування ціннісного ставлення до правової діяльності як необхідної складової професійної самореалізації.

Компетентнісний підхід (І. Власюк [44], Т. Крутоус [119], О. Овчарук [110], В. Пархомець [174], І. Романова [230], В. Ягупов [293]) передбачає залучення студента до різних видів діяльності (творчої, продуктивної, евристичної тощо), а також відкритість і свободу вибору своїх дій, установку на творчий саморозвиток і самореалізацію, формування рефлексивної позиції по відношенню до себе як суб'єкта діяльності.

Компетентнісний підхід – ефективний шлях до визначення результату, вихідних параметрів освітньої діяльності [281, с. 54].

Прихильники компетентнісного підходу вважають, що він дозволяє поєднати цілі освіти і професійну діяльність; перейти від відтворення знань до їх застосування й організації професійної діяльності; орієнтувати студента на нескінченну різноманітність професійних і життєвих ситуацій; розширити межі працевлаштування через розвиток компетентностей.

Компетентнісний підхід передбачає використання удосконалених змісту, методів, засобів та форм навчання, особистісних якостей студентів спрямованих на формування комплексу ключових компетентностей майбутнього економіста.

Реалізацію компетентнісно спрямованого процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки слід розглядати як спосіб переорієнтації освітнього процесу із завдання формування професійних знань та умінь на завдання формування готовності й здатності до майбутньої економічної діяльності з використанням правових знань.

Ідея діяльнісного підходу (Г. Атанов [10], М. Каган [96], А. Леонтьев [129], С. Рубінштейн [234] та ін.) пов'язана не тільки із самою діяльністю і механізмами становлення правової культури особистості, скільки з діяльністю як засобом становлення і розвитку суб'єктності людини в динаміці особистісного

розвитку в умовах соціальних змін.

У сучасній парадигмі освіти діяльнісний підхід підкріплюється особистісним, що дозволяє говорити про новий якісний стан підготовки майбутніх фахівців, тобто про інтеграцію особистісних якостей і професійної готовності. Такий синтез дозволяє подолати відособленість розгляду освітнього процесу, відкриває перспективи його вдосконалення і формування готовності студентів до майбутньої професійної діяльності.

Сутність і цінність цього підходу для нашого дослідження в тому, що він постулює ідеї формувального і розвивального призначення діяльності, ідеї моделювання в навчанні; передбачає допомогу бакалавру усвідомити себе суб'єктом соціально-економічного досвіду, в його самореалізації та самоствердженні. Діяльнісний підхід забезпечує цілісний погляд на освітній процес; передбачає активність студента в конкретних ситуаціях, зокрема в умовах прояву економічних знань; зумовлює розвиток самостійності, здатність шляхом живого споглядання і подальшого абстрагування виділяти корисне для практичної економічної діяльності.

Основними компонентами діяльності є суб'єкт з його потребами, мета діяльності, засоби реалізації мети, результат [278, с. 66].

Комплексний підхід (С. Бондаренко [30], Т. Кумеда [120], С. Мальона [142], В. Потомахін [203], Р. Сербін [240], О. Скакун [244], І. Шаравара [284]) характеризується тим, що домінуюча освітня ідея формування особистості, яка своєю професійною діяльністю буде прагнути до примноження і збереження матеріальних і духовних цінностей українського народу є об'єднувальною.

Сфера економічної діяльності, з точки зору правового регулювання, хоча є рухомою, але разом з тим, в кожному конкретному часовому періоді є відносно стійкою (стабільною). До реальних економічних відносин право знаходиться найближче інших соціальних інститутів, воно служило і служить тому, щоб упорядкувати суспільні відносини шляхом розробки дозвільних і заборонних нормативів, виступає як їх форма, і покликане їх обслуговувати. Ділові якості та кваліфікація працівника оцінюються сьогодні позитивно, якщо він підготовлений до розв'язання правових питань [30, с. 53].

Ще однією особливістю комплексного підходу у правовій підготовці випускників економічних освітніх установ є переорієнтації з переважно інформаційного типу навчання на активне, що забезпечує розвиток здатності до самостійного творчого аналізу нових правових актів, їх порівняння з наявними та оволодіння навичками їх практичного застосування в умовах змінної правової дійсності [30, с. 53].

Отже, комплексний підхід розглядає відносно самостійні компоненти процесу формування правової культури не ізольовано, а у взаємозв'язку і динаміці, що дозволяє виявити інтегративні системні властивості і якісні характеристики даного процесу, забезпечує комплексне уявлення про нього.

У ході формування правової культури студентів використовуються загальнонаукові принципи, проте в цій галузі вони набувають специфічного змісту.

Сьогоднішня суспільна ситуація свідчить про численні приклади незаконного розв'язання економічних проблем (рекет, корупція, «відкати» тощо). Становлення правової держави має базуватися на законних методах економічного зростання. У зв'язку з цим набуває актуальності принцип раціональності. Це означає здатність до здійснення раціональних дій у виконанні службових обов'язків, застосування правозахисних заходів упливу на економічні відносини.

Принцип свідомості виявляється не тільки в осмисленні змісту навчального матеріалу, а й в правильному розумінні значення мети формування правової культури. Він полягає в цілеспрямованому активному сприйнятті досліджуваних явищ, їх осмисленні і творчій переробці, застосуванні. Практична реалізація принципу свідомості здійснюється шляхом дотримання правил: перевірка його корисності для життя студента, усвідомлення майбутньої діяльності. Принцип свідомості передбачає здатність бакалавра правильно висловлювати думки, позитивне і зацікавлене ставлення студента до досліджуваного явища, ступінь самостійності дій – чим він вищий, тим свідоміше засвоюються знання.

Принцип відкритої позиції. Ставлення до студентів як до рівноправних учасників суб'єкт-суб'єктної взаємодії сприяє засвоєнню знань, які здобуваються будується у спільній діяльності викладача і студента. Цей принцип передбачає не

лише наслідування студентом економічних знань, а й встановлення довірливих взаємин викладача й студента. Принцип передбачає здатність суб'єктів правових відносин, по-перше, до сприйняття правової культури як професійної цінності, по-друге, до розвитку власних цілей у взаємозв'язку економічної діяльності і правової культури.

Принцип діалогової взаємодії заснований на тому, що діяльність суб'єкта освітньої діяльності зумовлена діалоговою природою процесів навчання і спілкування. Значення даного принципу для нашого дослідження відіграє важливу роль у розвитку суб'єктної позиції бакалавра, зокрема в аспекті його здатності формулювати і відстоювати власну думку. Важливо, щоб ця думка мала під собою серйозну теоретичну базу. Реалізація цього принципу передбачає насиченість змісту навчального матеріалу правовим матеріалом, інтерпретацію економічного знання у формі діалогу, подолання його вузького розуміння як спору і усвідомлення прагнення до знаходження істини, згоди.

Принцип цивілізованості економічної діяльності та правової культури студента означає, що правові рішення в галузі економіки повинні прийматися на досить високому професійному рівні. Соціальна взаємодія суб'єктів права в галузі економіки вимагає ґрунтовного знання новітніх економічних реформ і технологій.

Другим складником-блоком моделі формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки є змістово-організаційний, до якого входять: етапи, зміст, методи і організаційні форми, засоби, технології та педагогічні умови.

Формування правової культури студентів-економістів проходить ряд етапів: адаптаційно-мотиваційний, розвивально-операційний, професійно-орієнтований.

На нашу думку, сліз схарактеризувати більш детально діяльність викладача і студента на кожному етапі формування правової культури.

Метою першого етапу є розвиток позитивної мотивації освітньої діяльності, захопленості професією, стимулювання. У зміст цього етапу ввійшли такі змістові характеристики: виявлення чинників, що окреслюють необхідність ефективної правової підготовки майбутніх фахівців-економістів, особливостей їх роботи в умовах ринку, діагностика рівня сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки, мотивація до отримання економічної професії,

осмислення технології викладання правових дисциплін, спрямованої на розуміння сутності праці економіста в динамічно змінних умовах, що вимагає відповідальності, вміння працювати в колективі, здатність ставити, знаходити різні правові варіанти вирішення проблеми. Результатом першого етапу є спрямування ціннісної орієнтації на професію економіста, виявлення реального рівня правової культури як основи для отримання економічної професії.

Другий етап – розвивально-операційний здійснювався з метою набуття досвіду формування правових відносин в освітній діяльності майбутнього економіста. Зміст етапу формують освоєння норм, цінностей, зразків, умінь виконання економіко-правової діяльності, активне залучення студентів до різноманітних видів аудиторної та позааудиторної діяльності. Як результат другого етапу – сформованість економічних і правових знань і умінь.

Третій етап – професійно-орієнтований проходив з метою оцінки діяльності та вдосконалення особистісних якостей (правове мислення, правові вміння, готовність до використання правових знань). Зміст етапу: повторна діагностика для з'ясування рівня сформованості правової культури бакалавра; забезпечення модернізації діяльнісних правових норм, знань, рефлексія власної діяльності наприкінці кожного нововведення, вдосконалення використання інноваційних методів проектування при вивченні економічних дисциплін. Результат: сформований високий рівень правової культури у майбутніх бакалаврів з економіки, здатність вести правову професійну діяльність і рефлексувати її результати.

Упровадження моделі формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у ході фахової підготовки в закладах вищої освіти можливо лише на основі конкретного змісту. Отже, цей складник моделі є системотвірним, завдяки якому найвиразніше виявляється процес і результат формування правової культури.

На думку А. Загородньої, зміст економічної освіти залежить від поставленої мети та цілей навчання, економічної політики держави, завдань, які постають перед економікою, системи економічної освіти студентів, наявності у закладах вищої освіти матеріальної бази, викладацької майстерності, взаємозв'язку освітнього процесу та потребами держави [85].

Зміст освіти містить дисципліни відповідних циклів та зорієнтований на вироблення критеріїв правової культури: мотиваційно-ціннісного (спрямований на формування відповідальності і впевненості, відданості принципу верховенства права, гуманності, чесності та поваги до людей при веденні економічної діяльності); когнітивно-інформаційного (виховує такі якості майбутнього фахівця, як динамічність, здатність приймати рішення на основі правопорядку, усвідомлення, глибина, активність правової діяльності); діяльнісно-поведінкового (забезпечує розвиток таких якостей, як активність, здатність до побудови правових дій).

З огляду на зміст та етапи формування правової культури студентів необхідним є вибір найдоцільніших методів та форм її становлення.

До форм освітнього процесу віднесено традиційні форми (лекції, семінари; практичні заняття; лабораторно-практичні заняття; самостійна робота, науково-практичні та методичні конференції, виробнича практика); інноваційні форми (лекція-бесіда, бінарна лекція, проблемна лекція, лекція-консультація, лекція-прес-конференція, співбесіда, тренінги, індивідуальний практикум, зустрічі із працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, консультації-співбесіди, конкурси, громадські перегляди фільмів, вистав, телепрограм, індивідуальний освітній маршрут, створення бізнес-проекту, модерація, залучення до різноманітних видів правозастосовчої діяльності); активні методи (проблемний метод, розв’язання практичних завдань, вправ, складання правових документів, «портфоліо», метод «право на питання», кейс-стаді, моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари), тематичні дискусії, «круглий стіл», дебати, діалоги, метод правотворчості, «мозковий штурм», складання правових документів); педагогічні технології (диференційоване навчання, проблемне навчання, модульна, проектна, ігрова технології).

Для встановлення стійкого інтересу до формування правової культури, на нашу думку, слід застосовувати чергування форм і методів навчання, демонструвати практичне застосування знань у зв’язку з життєвими планами і орієнтаціями студентів-економістів та закцентувати на доцільності використання таких засобів навчання, як електронний підручник, мультимедіа-систем,

інтерактивні комп'ютерні засоби, електронний бібліотечний каталог, локальні й глобальні обчислювальні системи, електронна пошта, система телеконференцій, тестові завдання.

Саме така структура моделі, на нашу думку, органічна із сучасним розумінням економічної освіти як процесу формування творчої особистості сучасного фахівця і його професійної готовності до реалізації правових відносин.

Результативний блок моделі містить такі критерії (мотиваційно-ціннісний, когнітивно-інформаційний, діяльнісно–поведінковий) та рівні (високий, середній, низький) сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки.

Отже, нами розроблена модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки, яка охоплює такі блоки та їх складники: методологічно-цільовий блок (мета, підходи, принципи), змістово-процесуальний блок (етапи, зміст, форми, методи, технології, засоби), оцінно-результативний блок (критерії, рівні, відповідний результат), що демонструють особливості формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки.

3.2. Обгрунтування та реалізація педагогічних умов формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки

Для досягнення оптимального вирішення поставлених в дослідженні завдань розроблено педагогічні умови, які в сукупності є цілісною освітньою системою формування правової культури студентів.

Фундаментом цієї системи є закріплені в сучасному законодавстві принципи пріоритету прав людини, значимості її життя і свободи перед суспільством і державою. Структурно-змістовим наповненням цієї системи виступила поетапна (адаптаційно-мотиваційний, розвивально-операційний, професійно-орієнтований етапи) модель формування правової культури, яка являє собою сукупність методологічно-цільового, змістово-організаційного, результативного-оцінного складників. Інфраструктурними елементами системи

виступають вимоги Державного стандарту, а також лінію формування правової культури, послідовно вибудовану залежно від етапу підготовки майбутніх бакалаврів економіки і відповідного програмно-методичного забезпечення.

Особлива увага зверталася на той факт, що до структури правової культури входять знання, установки і ціннісні правові орієнтири, правомірна поведінка і правова активність студента. Отже, що вимоги до рівня правової культури майбутнього бакалавра економіки повинні бути сформульовані з урахуванням кожного з компонентів.

Оскільки правова культура є внутрішньо особистісною якістю, то очікувані наслідки необхідно проектувати у вигляді педагогічних умов, необхідних для її формування.

Суть понять «умови», «педагогічні умови», зокрема й «педагогічні умови формування професійних якостей бакалавра з економіки» розглядається у працях учених (Р. Андрусишин [7], Ю. Бабанський [12], Т. Крутоус [119], І. Лернер [130], В. Максимова [138], Л. Ніколаєва [156], О. Попадич [201], Н. Ржевська [228], О. Яковенко [294] та ін.), що показано у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Сутність педагогічних умов

Автори	Сутність педагогічних умов
Умови	
В. Ігнатов [89, с. 122]	середовище, в якому виникають, існують і розвиваються педагогічні процеси і системи
І. Фролов [267, с. 518]	відношення предмета до навколишнього середовища, без якого він існувати не може
Педагогічні умови	
В. Максимов [138, с. 115]	сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, необхідних для забезпечення ефективного функціонування всіх компонентів освітньої системи, залежно від цілей, завдань, змісту, форм і методів цієї системи
О. Попадич [201, с. 175]	цілеспрямовано створені обставини у тісній взаємодії педагогічних, психологічних і соціально-економічних чинників (відносин, засобів тощо), що дозволяють педагогові ефективно здійснювати виховну або навчальну роботу
Л. Ніколаєва [156, с. 88]	сукупність об'єктивних можливостей змісту навчання, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей його здійснення, що забезпечує успішне досягнення поставленого завдання

Продовження таблиці 3.1

Педагогічні умови формування професійних якостей майбутніх економістів	
О. Попадич [201, с. 176]	сукупність усіх необхідних обов'язкових чинників, що забезпечують досягнення мети – правової вихованості майбутнього фахівця
Н. Ржевська [228, с. 99]	комплекс можливостей для коригування освітнього середовища з метою ефективної реалізації технології формування правової компетентності майбутніх бакалаврів з товарознавства і торгівельного підприємництва, що мають наукове, теоретичне обґрунтування, практичну апробацію і характеризуються обов'язковим плануванням, методичною та психологічною мотивацією
Т. Крутоус [119, с. 59]	фактори, що забезпечують ефективну взаємодію компонентів педагогічного процесу для досягнення поставленої мети, вдосконалюють стосунки викладачів та студентів у ході навчання для вирішення конкретних дидактичних завдань, сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх фахівців, їхньої самостійності, ініціативності, професійного інтересу, формування фахової компетентності майбутніх бакалаврів економіки
Р. Андрусишин [7, с. 215]	спеціально створене навчально-виховне середовище, яке продукує обставини, що впливають на розвиток професійних та особистісних якостей студентів і врахування яких необхідне для ефективного формування мультиплікативної компетентності майбутнього економіста у системі інтегративної професійної підготовки майбутніх фахівців.

Аналіз вищезазначених трактувань у науковій літературі показує, що дослідники під педагогічними умовами розуміють сукупність об'єктивних можливостей навчання, що забезпечують успішне розв'язання поставленого завдання.

Формуванню правової культури фахівця сприяють диференційовані за проблемою дослідження педагогічні умови: формування соціально-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників (Н. Розіна [229]), правової підготовки учнів ПТНЗ (С. Василина [39]), правового виховання працівників ОВС (Р. Андрусишин [7]), правової культури студентів (А. Гусенко [66]; Л. Ніколаєва [156]), правового виховання майбутніх фахівців комп'ютерної галузі (О. Попадич [201]), правової культури підприємницької діяльності у студентів економічних спеціальностей (В. Велигон [40]), правової культури педагога професійного навчання (О. Рем [226]), правової компетентності майбутніх бакалаврів з товарознавства і торгівельного підприємництва у ході професійної підготовки (Н. Ржевська [228]), що відображено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Педагогічні умови формування правової культури майбутнього бакалавра з економіки

Автори	Педагогічні умови
Н. Розіна [229, с. 68]	1) формування соціально-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників: підвищення мотивації до набуття соціально-правових знань і вмінь, вироблення конструктивних соціальних установок; 2) використання інтерактивних технологій навчання; 3) проведення заходів із правової соціалізації учнів; 4) застосування методики формування соціально-правової компетентності з відповідним навчально-методичним комплексом
С. Василина [39, с. 193]	1) цілеспрямоване посилення мотивації учнів щодо правової підготовки, що активізує навчально-пізнавальну діяльність, допомагає розкрити сутність правових понять, надає змогу виховати почуття, установки, цінності та переконання, зрозуміти важливість правових знань і вмінь їх застосування, стимулює до подальшого неперервного правового самовдосконалення; 2) урахування особливостей професійної освіти у процесі правової підготовки, що сприяє швидкому засвоєнню й усвідомленню майбутніми фахівцями правових норм, формуванню правової свідомості, відповідальності, професійно-правової компетентності та розвитку в учнів ПТНЗ критичного та професійного мислення; 3) співпраця із соціальними партнерами (правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, роботодавцями тощо) у здійсненні правового виховання, що забезпечує реалізацію взаємодії всіх зацікавлених сторін у спільному залученні учнів до всебічної правової підготовки і соціально-правової активності, сприяє застосуванню теоретичних положень права в суспільній практиці та спонукає учнів до правомірної поведінки; 4) удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» відповідно до профілю професійної підготовки кваліфікованих робітників із метою формування в учнів системного уявлення про право як засіб упорядкування суспільних і виробничих відносин, уміння практично застосовувати його в навчанні, повсякденному житті та подальшій професійній діяльності
Р. Андрусишин [7, с. 215]	1) трансформація змісту типових і навчальних програм та структури навчальних планів підготовки бакалаврів економіки шляхом організації процесу інтеграції знань, практичних умінь, навичок, якостей, досвіду професійної та соціальної діяльності з використанням програмних продуктів професійного спрямування; 2) забезпечення науково-методичного й організаційного супроводу викладачів вищої школи щодо впровадження системи інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів; 3) вибір студентами індивідуальної траєкторії формування мультиплікативної компетентності майбутнього економіста за підтримки високопрофесійних тьюторів; 4) залучення роботодавців та представників громадськості до оцінки якості підготовки випускників у системі інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів

Продовження таблиці 3.2

Л. Ніколаєва [156, с. 106]	1) спрямованістю процесу професійної освіти на формування правової культури протягом усього періоду професійної підготовки студентів при максимальній реалізації освітньо-виховного потенціалу всіх дисциплін навчального плану в освітньому процесі; 2) забезпечення безперервності, послідовності і наступності правової освіти та виховання особистості студента; 3) вдосконалення з урахуванням сучасних суспільно-політичних реалій змісту, форм і методів правової освіти та виховання, орієнтованих на формування правової культури студентів; 4) розширення кола дисциплін, що вивчаються за вибором студента; 5) організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «студент-викладач»; 6) кадрове забезпечення навчально-виховного процесу у ВНЗ, спеціальна наукова і методична підготовка викладачів права
А. Гусенко [66, с. 29]	1) використання потенціалу навчальних дисциплін для вивчення концептуальних правових ідей; доповнення теоретичних правових положень відомостями про можливість їх практичного застосування; 2) відбір змісту і досвіду практичної діяльності, зумовлених нинішніми потребами життя і інтересами студента; засвоєння необхідних знань, що дозволяють майбутнім фахівцям моделювати свою правову професійну і повсякденну діяльність; 3) залучення студента до активної правопізнавальної і правозастосувальної діяльності навчально-виховного процесу ВНЗ; 4) організація навчання, орієнтованого на особистісно-творчий розвиток студента; введення у навчальний план ВНЗ правових спецкурсів, наприклад, «Правова культура», «Правове виховання» тощо
В. Велигон [40, с. 49]	1) забезпечення міжпредметних зв'язків і правової спрямованості економічного навчання студентів; 2) стимулювання пізнавального інтересу студентів до підприємницького права в ході навчальних занять; 3) цілеспрямоване застосування системи ділових ігор, що сприяє систематизації та практичній реалізації економіко-правових знань і умінь майбутніх фахівців
О. Рем [226, с. 69]	1) системне структурування цілей і завдань формування правової культури; 2) відбір формуючого правову культуру змісту освіти; 3) створення програмного й навчально-методичного забезпечення; 4) забезпечення єдності прав і обов'язків суб'єктів освітнього процесу; 5) педагогічний контроль і корекція процесу формування правової культури; 6) комплексне діагностування й оцінка формування правової культури
Н. Ржевська [228, с. 101]	1) наявність освітньо-правового середовища, що підтримує правові установки й соціально-правові цінності; 2) організація освітнього процесу на основі взаємодії його суб'єктів – викладача та студентів; 3) забезпечення реалізації актуальної правової освіти відповідно до перспективних потреб майбутніх бакалаврів з товарознавства і торгівельного підприємництва
Г. Чубрина [281, с. 89]	1) виявлення і визначення структури та змісту професійно значущих компетенцій як планованого результату професійної підготовки майбутніх бакалаврів економіки; 2) створення комфортного середовища – середовища взаємодії суб'єктів

Продовження таблиці 3.2

	освітнього процесу, що має референтну значущість для них і характеризується переважанням особистісно-діяльнісного підходу до проектування педагогічної системи і впливає на емоційно-особистісні та комунікативні прояви її суб'єктів; 3) конструювання змісту освітніх модулів з урахуванням потреб самих студентів, соціального замовлення і вимог ДОС в створеному єдиному індивідуально-освітньому просторі ВНЗ; 4) використання інтерактивних технологій, що забезпечують єдність наукового, суб'єктно-творчого, ціннісно-смислового, проектно-діяльнісного опанування студентом сутності реальної практичної діяльності бакалавра економіки; 5) застосування бально-рейтингової системи оцінки для визначення динаміки сформованості професійно значущих компетенцій майбутніх бакалаврів економіки

Аналіз педагогічних умов ефективності означених процесів, здійснений науковцями, дозволяє віднести такі умови до чотирьох груп:

1) умови, які визначаються особистісними якостями студентів (тип особистості, особливості сприйняття, мислення; мотиваційна структура особистості, її ціннісні орієнтації тощо);

2) умови, які визначаються особистісними якостями педагога (тип особистості, система цінностей, самооцінка тощо);

3) умови, пов'язані з міжособистісним стосунками (стиль спілкування, активність у взаємодії тощо);

4) матеріально-технічні умови організації освітнього процесу.

Апробація педагогічних умов, розглянутих у попередніх дослідженнях, показала, що процес формування правової культури майбутніх економістів відбувається під впливом різних суб'єктів, чинників і обставин. З огляду на складність зовнішніх і внутрішніх умов, що визначають ефективність і успішність вирішення освітніх завдань, зокрема з точки зору завдань формування правової культури, необхідним є виділення педагогічних умов як для вдосконалення процесу формування правової культури майбутнього бакалавра економіки, так і для оптимальної оцінки результатів дослідно-експериментальної роботи.

Процес формування правової культури майбутнього бакалавра економіки буде ефективним, на наш погляд, при реалізації таких педагогічних умов:

– вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб розв'язувати правові питання із застосуванням інноваційних форм та активних методів;

– стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін;

– розвиток самостійності, правової активності, набуття досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей.

Перша педагогічна умова – вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб розв'язувати правові питання із застосуванням інноваційних форм та активних методів.

Зв'язок між особистісними характеристиками людини і її ставленням до права у власному житті і житті суспільства свідчить про єдність усіх видів відносин в структурі особистості, взаємозалежності ставлення до себе, до інших і до справи, якою займається людина. З педагогічної точки зору це означає, що правова культура майбутніх бакалаврів економіки може бути підвищена через всі форми і методи, що розвивають особистість майбутнього професіонала.

Для впровадження означеної педагогічної умови необхідно скористатися положеннями, розробленими педагогікою вищої школи, про диференціацію форм і методів роботи залежно від курсу викладання дисципліни.

Особливо виявилося складно впоратись з такими завданнями студентам 1 курсу. Як правило, першокурсники довго адаптуються до умов вищої школи. Більшість не вміють, слухаючи лекцію, записувати її концептуальні положення. Вихід у вирішенні цієї складної проблеми знайдено у впровадженні в освітній процес на молодших курсах таких форм і методів, які є своєрідним продовженням шкільних методів роботи. У зв'язку з цим в структуру лекцій для першокурсників вводилися елементи бесіди, змістові та контрольні питання.

Організація семінарських занять на молодших курсах передбачала застосування сформованих в школі методів роботи: запитання-відповіді, повтор-узагальнення, метод розгорнутої бесіди і контрольних робіт. Застосування цих педагогічних прийомів дозволило з'ясувати ступінь засвоєння студентами правових знань, історичних і філософських проблем правового характеру,

ступінь обізнаності студентів з історичними документами – джерелами права.

Ще одна проблема при формуванні правової культури студентів молодших курсів полягала в тому, що викладачі здебільшого мають мало досвіду такої роботи в закладах загальної середньої освіти. Тому необхідним є ознайомлення викладачів зі шкільними програмами і підручниками з історії, держави і права, з рівнем правових знань і переконань школярів та відвідування уроків з цих предметів.

Оскільки перехід від молодших курсів до наступних етапів навчання супроводжується накопиченням знань в галузі теорії права та загально-теоретичних і фахових наук, набуттям умінь і навичок роботи з першоджерелами, навчальною літературою, умінь працювати на лекціях і семінарах, то однією з вимог виступило поступове ускладнення методів роботи з аудиторією. До таких методів віднесено ширшу постановку в лекціях і семінарах проблем, які пов’язані з теоретичним і практичним правовим матеріалом.

У практику проведення семінарських занять вводилися такі методи, як захист рефератів з окремих питань, виступи з доповідями (1–2 курси), науковими повідомленнями (2–3), метод дискусії, теоретичні конференції, вирішення практичних завдань, вправ тощо (3–4).

Фундаментом для змістового наповнення виступила розроблена нами загальна лінія формування правової культури у вищій освіті залежно від етапу навчання. Перший рік навчання, адаптаційно-мотиваційний етап, характеризувався актуалізацією попереднього правового досвіду, засвоєнням базових правових понять і положень, отриманням знань про основні права і обов’язки студента. Завданнями на цьому етапі було визначення вихідного рівня правової культури першокурсника, встановлення в процесі роботи рівноправно-партнерських відносин, надання допомоги студентам в адаптації до нового правового середовища, яким є заклад вищої освіти, залучення студентів до різноманітних видів правозастосовчої діяльності.

Для подальшого розвитку правової культури майбутнього фахівця визначальним був орієнтаційно-операційний етап (2–3 курс). Він знаменувався накопиченням у студентів життєво важливих правових знань, умінь і навичок і розгортанням системи різноманітних правовідносин. Завданням на даному етапі

було вивчення і аналіз правової діяльності студентів і засвоєння ними правових знань, усвідомлення ціннісного ставлення до права. На орієнтаційно-операційному етапі студенти набували практико-орієнтованих вмінь та навичок при вирішенні життєво важливих правових завдань, складанні правових документів, аналізі правових ситуацій.

Третій, професійно-орієнтований етап (4 курс), був завершальним періодом формування правової культури студентів. Він характеризувався, в першу чергу, високим рівнем спеціалізації і активним проявом правової професійної самореалізації.

Спільна творча діяльність викладача і студента не тільки ілюструвала цінність правового статусу кожної сторони, а й створювала умови для спільного пошуку оптимального вирішення правових задач, оволодіння варіативними способами їх постановки і знаходження шляхів оптимальних правових рішень у професійній діяльності.

Нам уявлялося, що активізація студентів у роботі з вивчення права можлива в результаті застосування методів проблемного навчання. Особливе значення мали проблемні питання, які містили пізнавальне протиріччя. Наприклад, «Чому такі поняття, як підприємницька діяльність, інвестиційна діяльність, банкрутство тощо належать до об’єкта економічних дисциплін і права?» «В яких ситуаціях і в яких значеннях ми вживаємо ці поняття?».

На цьому етапі застосовувалася методика «портфоліо», що включає інформацію про освітні програми навчання економічної діяльності, відображає результати індивідуальної освітньої активності студентів, є оптимальною для відстеження та оцінювання результатів навчання за індивідуальним освітнім маршрутом, компенсує ефект випадкового успіху чи неуспіху при тестуванні.

Нами використовувалися портфоліо документів (відображають індивідуальні навчальні плани, підтверджують навчання), портфоліо робіт (містить результати проектів, дослідницьких робіт студента, опис результатів його участі в семінарах, круглих столах, дискусіях тощо) і портфоліо відгуків (містить самооцінку, взаємооцінку, експертні оцінки – відгуки, рецензії, резюме тощо).

Для формування портфоліо використовувалися різні оціночні інструменти:

опитувальні методи, спостереження, аналіз результатів виконаних завдань, самооцінка і відомі психолого-педагогічні методики (наприклад, методика Реана для вимірювання мотиваційної сфери особистості).

На нашу думку, одним із найдоцільніших є метод «право на питання», коли студенту при виконанні індивідуального завдання пропонувалося відповісти на супутні питання таким чином: «+» (знаю), «–» (не знаю), «?» (сумніваюся). Ця форма подання інформації (прогностична оцінка) дозволяє студентам оцінити власні можливості у вирішенні поставленої проблеми, і з'ясувати, те, яких саме знань (якостей) для цього не вистачає.

Здійснювалося цілеспрямоване застосування ділових ігор, що сприяє систематизації та практичній реалізації економіко-правових знань і умінь майбутніх фахівців. Це можна прослідкувати на прикладі проведення практичного заняття «Організаційно-правові форми економічної діяльності» у вигляді ділової гри «Підприємець» (додаток Е3).

Друга педагогічна умова – стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін.

Забезпечення особистої активності студентів в освітньому процесі виступило системоутворювальною метою другої умови. Для цього активізовано пізнавальну мотивацію студентів за допомогою зміни змісту освітнього процесу, застосування інтерактивних методів взаємодії, поєднання різноманітних форм і способів оцінки результатів навчання з урахуванням особливостей конкретних правових ситуацій.

При організації експериментальної роботи надавалося значення відбору змісту навчального матеріалу, який становить основу формування правової культури, і який необхідний для появи і зміцнення пізнавального інтересу. У пізнавальному інтересі синтезуються власне пізнавальна потреба і потреба в дії [40, с. 58].

Отже, пізнавальний інтерес характеризується пізнавальною активністю. Оскільки остання є якістю навчально-пізнавальної діяльності, в якій проявляється насамперед ставлення студента до предмету і процесу діяльності, то слід на цьому зупинитися більш докладно.

Виникненню пізнавального інтересу сприяють вміння викладача знаходити нову інформацію, створювати проблемні ситуації, правильно ставити завдання, демонструвати актуальність досліджуваного матеріалу, організовувати дискусії та дотримуватись принципу міжпредметних зв'язків для отримання інтегрованих економіко-правових знань (взаємозв'язок економічних і правових дисциплін та поєднання економіко-правових знань з практичною економічною діяльністю).

З метою ефективного формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки необхідно максимально реалізувати наявні міжпредметні зв'язки економіки і права та забезпечити правову спрямованість економічного навчання студентів. Це, перш за все, полягає в тому, щоб економічних та правових дисциплін вчити не автономно, а в єдиній системі, на основі взаємодії педагогів і студентів з координуванням їх зусиль. Спільна робота викладачів полягає насамперед все в узгодженні змісту навчальних програм, наповненні економічних дисциплін правовими аспектами.

У результаті до змісту економічних дисциплін було введено теми з елементами права: «Економікс» (Організаційно-правові форми економічної діяльності. Правове регулювання малого бізнесу), «Економіка підприємства» (Правове регулювання виробничої діяльності. Правові основи (банкрутства), Організаційно-правові форми економічної діяльності), «Фінанси і кредит» (Правова основа фінансової діяльності держави. Правове становище кредитних організацій як суб'єктів підприємницького права. Правові основи банківської діяльності), «Бухгалтерський облік» (Правове регулювання бухгалтерського обліку, звітності та аудиту. Правові основи бухгалтерської звітності. Відповідальність за порушення законодавства за бухгалтерську звітність), «Маркетинг» (Правове регулювання реалізації товарів, робіт, послуг. Договір купівлі-продажу як юридична форма маркетингової діяльності), «Менеджмент» (Вирішення конфліктних ситуацій у трудових колективах), «Економічна теорія» (Відповідальність за порушення антимонопольного законодавства).

Наповнення економічних дисциплін правовим змістом є одним із видів інтеграції економічного і правового навчання. Для його релізації підготовлені і програми, і методичні матеріали з дисциплін, навчальні тренінги та кейси,

матеріали для проведення занять (презентації, опорні конспекти тощо), організовано самостійну роботу (опис практичних і лабораторних робіт, картки-завдання, роздаткові матеріали, теми рефератів тощо). Методична організація занять підпорядковувалася вирішенню таких завдань: моделювання правової реальності; вироблення практичних правових навичок і умінь; розвиток здатності до творчого вирішення тієї чи іншої правової ситуації; розвиток прагнення до здійснення правової практики.

Для забезпечення більш ефективного функціонування системи формування правової культури для студентів експериментальної групи розроблено і реалізовано програмно-методичне забезпечення спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки» (програмне забезпечення спецсемінару подано в додатку К).

Розвитку пізнавального інтересу сприяло застосування різноманітних форм і методів навчання: аналіз і моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари); тематична дискусія, «круглий стіл», дебати; метод правотворчості; «мозковий штурм»; індивідуальний практикум; ігри: пізнавальні, дидактичні, рольові.

Разом з цим застосовувалися методи стимулювання студентів до навчання, що є необхідною умовою розвитку пізнавального інтересу. Наприклад, під час організаційного моменту заняття створювалась проблемна ситуація: можливість повернення боргу, нікчемність угоди з нерухомістю тощо. Практикувалися завдання, що вимагають застосування знань, необхідних у виробничій практиці.

Вдалим, на наш погляд, є організація діалогів та дискусій навколо проблемних питань, вирішення яких зумовлене життєвими спостереженнями студентів.

На проблемних лекціях спеціально продукувалося виникнення діалогових ситуацій за темами: «Чому економісти називають інформацію і знання «суспільним благом»?», «Уявіть наочно зв’язок правової інформації та знань з ефективним економічним зростанням».

Від діалогів послідовно переходили до залучення бакалаврів у дискусії: «Як працює модель «економічна людина»?», «Який він, сучасний економіст?».

Студенти робили порівняльний аналіз професіограми бакалавра економіки і паспорта професії, розробляли програми власного розвитку, пропонували свої зміни, що супроводжуються створенням портфоліо досягнень.

Тематична дискусія проводилась на різних заняттях – лекційних, семінарських, що забезпечувало інтерактивність. Для побудови проблемного обговорення використовувалися засоби: демонстрація відеоматеріалів (художні фільми, телепередачі, любительські записи); вербальний опис конкретного випадку (розповіді, показання свідків); інсценування певного епізоду (вчинення правочину, реєстрація тощо).

Прикладами таких занять були: лекції на теми «Роль і значення влади в суспільстві», «Держава і громадянське суспільство», «Правова культура», «Законність і обгрунтованість юридичної відповідальності», семінари «Проблеми та шляхи формування правової держави в Україні», «Гарантії реалізації правового статусу людини і громадянина», «Процесуальні гарантії прав особи, залученої до відповідальності».

Для стимулювання колективної творчої діяльності студентів використовувався метод «мозкового штурму» як способу колективного продукування нових ідей. Метод заздалегідь планувався як фрагмент заняття або як заняття в цілому. Крім того, даний метод використовувався ситуативно, імпровізовано при несподіваному виявленні труднощів студентами в засвоєнні правового матеріалу. У загальному вигляді методика «мозкового штурму» складалася з таких етапів, як формування проблеми, яку необхідно було вирішити; обгрунтування завдання для пошуку рішень; визначення умов колективної роботи; формування декількох робочих груп (по 10 осіб) та експертної групи, яка розробляла критерії оцінювання та відбору кращих ідей; тренувальна розминка (вправи в швидкому пошуку відповідей на питання); фіксація експертами висунутих ідей; оцінка і відбір кращих ідей на основі обраних критеріїв; повідомлення про результати «мозкового штурму»; обговорення підсумків роботи груп; обгрунтування кращих ідей і їх публічний захист.

Так, на заняттях з дисципліни «Господарське законодавство» метод «мозкового штурму» застосовувався при вивченні теми «Механізм (апарат)

держави», коли йшлося про вдосконалення діяльності механізму держави; теми «Правова держава» – під час обговорення труднощів формування цього механізму в Україні; теми «Законність, правопорядок, суспільний порядок», де аналізувалися напрями зміцнення законності і правопорядку в країні, а також тем «Правомірна поведінка і правопорушення», «Юридична відповідальність», в яких розглядалися способи зниження рівня злочинності та правопорушень, їх профілактика.

Практикувалося використання ділових ігор на практичних заняттях за темами: «Суб'єкти підприємницького права», «Цивільно-правовий договір – основна юридична форма економічної діяльності», «Неспроможність (банкрутство) підприємств», «Правові основи реалізації товарів (робіт, послуг)». Беручи участь у діловій грі «Фондова біржа», бакалаври, працюючи на віртуальному фондовому ринку, вибудовували проектні моделі прийнятної економічної поведінки «брокерів», «дилерів», «інвесторів». На організованих «симпозіумах» із суперечливою тематикою доповідей («Монополії: недолік або стимул ринкової економіки», «Фіаско ринку та причини втручання держави в управління економікою»), студенти в ролі «доповідача» і «опонента», «ученого секретаря» відстоювали різні, часом прямо протилежні думки, обгрунтовували вибір, генерували ідеї, приходили до спільних рішень. У груповій тренінг-грі «Економічна криза: причини і сучасні особливості» на основі методики «Шість мислительських капелюхів» (за Е. де Боно) студенти виробляли колективні рішення, використовували інформацію не як самоцінність, а як засіб отримання результату. Варто відзначити головну причину ефективності такого методу: виникали ситуації, що примушуються задуматися, з'являвся певний емоційний настрій, «емоційна радість» від інтелектуальної діяльності, від відкриттів, набутих самостійно.

Організації активної правової діяльності студентів за допомогою спільного або самостійного складання правових документів (договору, позовної заяви, клопотання тощо) сприяло застосування методу правотворчості. Завдяки цьому методу у студентів сформувалось ставлення до поняття «правове поле» та необхідності розумітися на юридичних документах, зокрема в аспекті їх

укладання. Використання в експериментальній роботі практики складання зразків письмових документів, що мають правове значення, дозволило наочно розглянути способи їх складання і заповнення, а також уникнути страху і побоювання перед «заплутаним» механізмом реалізації своїх прав і законних інтересів інших осіб.

Варто наголосити на особливо ефективній формі розвитку пізнавального інтересу – науково-практичній конференції. За період дослідно-експериментальної роботи в науково-практичних конференціях, взяли участь 68 студентів, 12 з яких виступили з доповідями на такі теми: «Правове регулювання економічної діяльності», «Правове регулювання малого бізнесу», «Організаційно-правові форми господарської діяльності», «Акціонерне право», «Договори в підприємницькій діяльності», «Правове регулювання інвестиційної діяльності» тощо.

На відміну від контрольних груп, де правове навчання будувалося на формуванні системи правових знань на основі заучування змісту правових актів, в експериментальних групах правове навчання студентів спрямовувалося на аналіз правових взаємовідносин людей з урахуванням вимог конкретних правових актів, що викликало у студентів додатковий інтерес до пізнання права, співпереживання і прагнення до взаємодопомоги в оволодінні правовими знаннями, вміннями і навичками.

Третя педагогічна умова – розвиток самостійності, правової активності, набуття досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей.

Для забезпечення ефективного управління процесом формування правової культури студентів важливі такі завдання, які вирішуються в повсякденному житті університету в аудиторній і позааудиторній роботі: правове інформування, формування переконання у важливості законів і правозастосувальної практики, особистих і моральних обов’язків, особисту відповідальність за прийняття рішення та свої вчинки; розвиток стереотипів правомірної поведінки; усвідомлення принципів і особливостей правовідносин в суспільстві; формування готовності активно брати участь в охороні правопорядку і протистояти правопорушенням.

Залучення студентів до системи правокультурної поведінки здійснюється з 1 курсу. Протягом перших місяців навчання зі студентами ведеться інтенсивна превентивна та профілактична робота проти їхньої можливої антисоціальної, протиправної поведінки. Особлива увага звертається на ті форми девіантної поведінки студентів, за які передбачається безумовне виключення з університету: злодійство в гуртожитках, навчальних корпусах; вандалізм; поширення та вживання наркотиків; розпивання спиртних напоїв у навчальних корпусах та гуртожитках; порушення правил пожежної безпеки.

У процесі формування правової культури студентів організовувалися різноманітні цикли бесід та лекцій на правознавчі теми, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, конференції, конкурси, олімпіади, громадські перегляди фільмів, вистав, телепрограм. З метою організації правових установок застосовувались також різноманітні методи і прийоми, спрямовані на протидію руйнівного впливу деяких сучасних засобів масової інформації.

Для виховання законослухняної молодої людини в першочерговому порядку ставиться завдання вчити студентів користуватися своїми правами, вміти їх захищати.

Третя педагогічна умова передбачала використання в освітньому процесі педагогічних технологій (модульних, проектних, кейс-стаді, портфоліо досягнень, ігрових). На нашу думку, сучасна педагогічна технологія є таким способом організації процесу, який приводить у дію внутрішні механізми розвитку особистості. Згідно з такими технологіями бакалаври беруть активну участь у цілепокладанні, плануванні, прогнозуванні, здійсненні проектування, при яких обов’язковою є рефлексивна діяльність як умова усвідомлення і фіксації отриманих результатів.

У процесі реалізації третьої умови застосовувалося проблемне навчання, яке ґрунтується на закономірностях творчого пізнання, моделюванні проблемної ситуації в професійній або навчальної діяльності. Нами створювалися проблемні ситуації на початку лекції і у ході практичних занять. Наприклад, при вивченні антимонопольної політики держави студентам пропонувалося оцінити ситуацію: «Група підприємств, що домінує на ринку, домовилася про те, що буде

випускати і продавати свою продукцію за вищою ціною». Дослідницька робота полягала у виборі видів проблемних ситуацій, плануванні часткових проблемних питань на заняттях різних типів, складанні пізнавальних завдань для самостійного рішення студентами, в побудові структури навчального матеріалу.

Найбільшу ефективність проблемна ситуація мала на семінарських заняттях з дисципліни «Господарське законодавство». При її вивчення та створенні проблемної ситуації найдоцільнішими, на нашу думку, методами проведення занять є такі, як бесіда, обговорення доповідей, вільна дискусія, вирішення проблемних завдань, обговорення наукової літератури, рефератів, теоретична конференція, проблемний аналіз актуальних статей.

На семінарському занятті з теми «Норми права» зіставлялися різні підходи до структури правової норми (трьохелементна або двохелементна), а виходячи вже з обраної позиції, здійснювався аналіз структури конкретної норми. Студентам пропонувалося також проаналізувати структуру тієї самої норми з різних поглядів.

Для реалізації проблемного підходу на заняттях наводились приклади життєвих ситуацій, невирішених проблем в праві. Наприклад, створення проблемної ситуації при розкритті одного з питань теми «Суб'єкти господарського права» і її розв'язання у ході колективної пошукової бесіди. Громадянин Ткачук, який веде підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, в процесі даної діяльності став використовувати працю Тарасенко та Гнатюка з метою отримання прибутку. Чи правомірні дії Ткачука? Як проблемне запропоновано на занятті порушити таке питання: «Чи може акціонерне товариство при виробництві своєї продукції скористатися технологією і торговою маркою іншої організації?».

Наступний метод, який використаний в ході експерименту, – індивідуальний практикум (самостійна аудиторна і позааудиторна робота студентів за завданням викладача). Вільний доступ до правової літератури, сучасних інформаційно-правових систем, багаторазове збільшення обсягу знань, потоку інформації сприяє посиленню самостійної роботи студентів.

Індивідуальний практикум складався з двох частин: вирішення

індивідуальних завдань – ситуацій правового характеру, адекватних реальному житті (аудиторна робота), і виконання спеціальних завдань таких, як аналіз додаткової юридичної літератури, підготовка повідомлень, рефератів, доповідей з проблем права, робота з правовими довідковими системами, участь у конференціях, конкурсах, олімпіадах з права (позааудиторна робота).

Завдання-ситуації поділялися на такі, що мають призначення репродуктивного характеру, що розвивали вміння працювати за зразками. До них віднесено роботу, яку необхідно було виконати, спираючись на приписи, поради, інструкції, алгоритми. Іншу групу становили завдання проблемно-пошукового характеру, які сприяли розвитку умінь творчо використовувати правові знання, стимулювати самостійні дії студентів. До них віднесено починання, що вимагають комплексних знань, їх інтеграції. Останній тип завдань – цільові професійні – це тренувальні дії щодо здійснення правового регулювання своєї майбутньої професійної практики.

Навчання на конкретному прикладі «студенти експериментальної групи отримали готовий проект – папку документів для заснування підприємства». Завдання – розглянути і обговорити проект, виявити, наскільки він відповідає чинному законодавству, дати свої рекомендації щодо його удосконалення. Мета заняття – виробити професійні навички роботи з конкретними юридичними документами. У ході самостійної роботи над законодавчими актами, а потім при подальшому обговоренні на занятті студенти вивчали, аналізували недоліки, виробляли загальні вимоги до вирішення даної проблеми відповідно до законів. У студентів виникали питання, пов’язані з відсутністю особистого досвіду розв’язання проблеми. Для контролю знань з досліджуваних законодавчих актів студентам пропонувалися тести різного рівня засвоєння, складання кросвордів, розв’язання кросвордів; підбір цікавої інформації з окресленої проблеми.

Експериментальне навчання вимагало створення спеціального навчально-методичного забезпечення (набір дидактичних засобів – банк правових задач-ситуацій) самостійної пізнавальної діяльності студентів, а також необхідних умов для того, щоб студент самостійно опановував навчальним матеріалом як в ході аудиторних занять (при активному і диференційованому впливові

викладача), так і в позааудиторний час.

Основними формами експериментальної роботи є такі: колективна, індивідуальна, самонавчання.

Колективні форми навчання (лекції, семінари, консультації) забезпечували рівні стартові можливості студентам в оволодінні необхідними правовими знаннями і вміннями, створювали єдине інформаційне поле для всіх студентів і сприяли включенню нових знань в актив студентів через колективну взаємодію.

Індивідуальне навчання (самостійна аудиторна і позааудиторна робота, консультації-співбесіди, тренінг) пов'язано з виконанням завдань, розрахованих на різних за когнітивними можливостям студентів, що відрізняються за рівнем навченості, особистісними параметрами, досвідом самостійної діяльності тощо.

Самонавчання (варіативні програми самоосвіти) спрямоване на стимулювання потреб студентів до самовдосконалення в правовій діяльності через розв'язання проблемних завдань, які висувалися самими студентами, а також за рахунок вивчення юридичної літератури, підготовки доповідей, рефератів до семінарів, роботи з правовими базами даних, що сприяло вдосконаленню наявних та вироблення нових умінь і навичок самостійної роботи, підвищенню авторитету в студентів правової самоосвіти, підтримці інтересу до вивчення права.

Широкі можливості для ознайомлення студентів з основами цивільного, трудового, освітнього та інших галузей права дає організація виробничої практики, коли студентам надається допомога для тимчасового працевлаштування в період навчання або в канікулярний період, залучення їх до виконання господарських договорів тощо.

Дослідно-експериментальна робота заснована на принципі зв'язку з правозастосовчою практикою, що передбачає:

– здійснення навчання студентів складанню елементарних правових документів;

– максимальну увагу вирішенню практичних завдань на семінарських заняттях і в ході самостійної роботи студентів з фахових дисциплін;

– заохочення студентів до участі у виконанні соціально-правових

обов’язків (рейди з охорони громадського порядку в гуртожитку; чергування по навчальним корпусам університету, членство у профспілковій громадській організації);

– організацію екскурсії на відкрите судове засідання у кримінальній і цивільній справі, зустріч з юристами-практиками;

– забезпечення максимально доступного спілкування студентів з професійними юристами з питань правозастосовчого характеру.

Крім того, під час проходження студентами виробничої практики ставились завдання вивчити правові основи функціонування виробництва і визначити власний правовий статус як майбутнього співробітника. Результатами подібних досліджень студенти повинні були прозвітувати.

Третя педагогічна умова передбачала включення бакалавра в розробку і реалізацію індивідуального освітнього маршруту. Індивідуальний освітній маршрут – це феномен, що дозволяє студенту поєднувати свободу освітнього вибору, яка базується на особистісних потребах і мотивах, з необхідністю реалізації в обмеженому освітніми вимогами і умовами середовищі. Кожному студенту запропоновано проаналізувати індивідуальні освітні маршрути студентів старшого курсу, визначити мету, структуру, зміст, способи його реалізації і рефлексії. Бакалаври створювали свій індивідуальний освітній маршрут, що дозволило поєднувати свободу вибору темпу, дотримуватись послідовності вивчення тем, вибір технологій.

У нашому досвіді складання індивідуальних освітніх маршрутів навчання проходило в малих групах за допомогою застосування ігрових технік. Нами використовувалися кейси, що описують конкретні професійні проблеми і ситуації. Студенти, працюючи в малих групах (до 7 осіб), вирішували не тільки «виробничі» проблеми і завдання, в ході спільної роботи вони з’ясовували ті професійні проблеми, які поки не можна розв’язати при наявному рівні підготовки, тобто ці проблеми переводилися в освітні потреби. Кожен студент повинен був сформулювати особисті цілі в навчанні.

Для аналізу студентам було надано навчальний план з метою ознайомлення з дисциплінами обов’язкового вивчення. Предмети за вибором

визначалися самим бакалавром з огляду на його бачення значення і сенсу освіти, життєвих і професійних перспектив, що представляють, на його думку, інтерес для дискусій, наукових діалогів, проектів.

Одночасно створювалися умови для індивідуальної освітньої траєкторії бакалавра відповідно до кваліфікаційної характеристики професії економіста. Робилася ставка на системі очікувань студентів, надання студентській діяльності особистісного сенсу. Останнє сприяло створенню атмосфери, в якій бакалавр набув інтересу в отриманні і застосуванні правових знань.

У дослідно-експериментальній роботі апробовано модульний «конструктор», за допомогою якого бакалавр міг вирішити завдання одного модуля шляхом створення локального проекту. Наприклад, упродовж вивчення модуля «Витрати підприємства» студент опановував способом розрахунку витрат фірми, при виконанні завдань другого модуля – «Концепція прибутку» – способом аналізу прибутку підприємства, при вивченні «Форм підприємств» вивчав умови і організаційно-правові форми організації фірм.

Результатом вивчення модулів стало створення проекту, що вимагало інтегрованих знань різних модулів, наприклад таких, як «Правові основи створення фермерського господарства на селі», «Правова стратегія соціально-економічного розвитку області до 2020 року».

У дослідно-експериментальній роботі використовувався метод кейс-стаді. Пропоновані кейси невеликі за обсягом, мають чітко виражений навчальний характер, що визначає виразно окреслений взаємозв’язок безпосередніх ситуацій (додаток Е2).

При використанні методу кейс-стаді бакалаври знаходили нетрадиційні вирішення економічних проблем, здійснювали пошук нових знань, прогнозували наслідки можливої реалізації ідей, проводили маркетингові дослідження ринку, розробку фінансових планів фірм. Проміжні результати проведених досліджень обговорювались на «круглих столах», проблемних лекціях, практикумах.

Цінним є те, що бакалаври самостійно створювали бізнес-проект «Правові засади інноваційно-інвестиційної діяльності сільського регіону», що відрізняється науковою новизною, теоретичною і практичною значимістю, створенням банку

типових проектів, що містять методичні вказівки до їх виконання. Нами апробована практика створення творчих курсових проектів з проблем «нової економіки»: «Глобалізація інноваційної діяльності», «Електронний бенкінг як нова форма сучасного ринкового господарства», «Світова фінансова криза: пошук шляхів виходу».

Розроблені і впроваджені педагогічні умови сприяли розвитку самостійного мислення, вирішенню економічних проблем, залученню знань з різних галузей, розвитку здатності прогнозувати результати і можливі наслідки різних варіантів рішення, удосконаленню вміння, встановленню причиново-наслідкових зв'язків.

Отже, нами обґрунтовано такі педагогічні умови: вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб до розв'язання правових питань у ході використання інноваційних форм та активних методів; стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін; розвиток самостійності, правової активності, досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей.

Реалізація першої педагогічної умови передбачала диференціацію форм і методів роботи у закладах вищої освіти залежно від викладання дисциплін на молодших або старших курсах: проблемний метод, усний захист рефератів, виступи з доповідями, науковими повідомленнями, метод дискусії, теоретичні конференції, розв'язання практичних завдань, виконання вправ, залучення до різноманітних видів правозастосовчої діяльності, складання правових документів, аналіз правових ситуацій, «портфоліо» (документів, робіт, відгуків), метод «право на питання», ділові ігри тощо.

Упровадження другої педагогічної умови забезпечувалось вдосконаленням освітнього процесу за рахунок оновлення змісту дисциплін: «Економікс», «Економіка підприємства», «Фінанси і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Менеджмент», «Економічна теорія» через реалізацію міжпредметних зв'язків економіки і права; упровадженням спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки»; застосуванням інноваційних форм: тренінгів, презентацій, індивідуального практикуму, науково-практичних

конференцій, самостійної роботи (картки-завдання, роздаткові матеріали, теми рефератів тощо), активних методів: кейсів, аналізу і моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари), тематичної дискусії, «круглого столу», дебатів, діалогів, методу правотворчості; «мозкового штурму», ігор (пізнавальні, дидактичні, рольові), проблемних ситуацій, складання правових документів (договору, позовної заяви, клопотання тощо), методу правотворчості.

Реалізацію третьої педагогічної умови уможливило використання організаційних форм: лекції, семінари, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, конференції, конкурси, олімпіади, громадські перегляди фільмів, вистав, телепрограм, індивідуальний практикум, індивідуальний освітній маршрут, створення бізнес-проекту, творчих курсових проектів, виробнича практика, самостійна аудиторна і позааудиторна робота, консультації-співбесіди, тренінг; активних методів: проблемне навчання, кейс-стаді; педагогічних технологій (диференційоване навчання, проблемного навчання, модульна, проектна, ігрова).

3.3. Інтерпретація результатів дослідно-експериментальної роботи

Подальша дослідно-експериментальна робота формувального етапу зумовила виконання завдання: реалізувати висунуті в гіпотезі педагогічні умови формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки.

У відповідності до завдання формувального експерименту розроблено його програму, яка мала такі напрями:

– збагачення змісту фахових дисциплін включенням правового матеріалу на основі актуалізації сенсу, мети професійної діяльності в умовах використання правових знань;

– реалізація індивідуального освітнього маршруту бакалавра з економіки та упровадження в освітній процес інноваційних форм, активних методів навчання та педагогічних технологій з використанням розробленого діагностичного інструментарію.

Проведення експериментальної роботи на формувальному етапі

здійснювалося із тим контингентом студентів та викладачів, які були задіяні у процесі констатувального етапу, й за тими ж методиками діагностики. Дослідницька робота відрізнялася введенням педагогічних умов в експериментальних групах. У контрольних групах навчання студентів було традиційним. Для кількісної оцінки та порівняння даних були введені середній показник і коефіцієнт ефективності. Крім цього, подана якісна оцінка зростання рівня сформованості правової культури студентів в ході експериментальної роботи за допомогою непараметричного критерію Стьюдента.

Логічно сполучним компонентом в структурі процесу формування правової культури студента в закладах вищої освіти є контролюючий складник. Він дозволяє виявити відповідність (невідповідність) змісту і способів педагогічної діяльності поставленим цілям. Цей компонент містить адекватну оцінку результативності формування правової культури майбутніх бакалаврів, що служить при необхідності основою корекції даного процесу.

Обов’язковість виділення контролюючого компонента зумовлена необхідністю подання керівництву освітнього закладу і викладачам реального рівня сформованості правової культури у тих студентів, з якими вони працюють. Це повинно дозволити викладачам, які формують правову культуру студентів, уникнути у своїй роботі двох недоречностей.

Перша: коли освітня робота закладу організована так, ніби студенти не мають абсолютно ніяких правових знань і переконань; при цьому витрачається багато часу на дублювання матеріалу, який вже відомий студентам.

Друга: коли педагогічний процес освітнього закладу не зважає на рівень знань студентів, які не сприймають складні правові поняття і законодавчі норми, в результаті чого не відбувається вироблення умінь і навичок правової культури і застосування отриманих правових знань на практиці.

Дія контролюючого компонента враховувалась при формуванні правової культури студентів в момент виявлення у них вихідного рівня правових знань, переконань і умінь. Студентам, які відставали від загального рівня, надавалася в індивідуальному порядку допомога у вигляді бесід про умови їх життя, інтереси в галузі права, про труднощі, що виникають при вивченні тих чи інших тем.

Студентам, які випереджали у навчанні, пропонувалися для виконання більш складні практичні завдання, теми рефератів, самостійних творчих робіт тощо.

Рівноцінною складовою контролюючого компонента є адекватна самооцінка правової культури студентами, що служить основою функціонування рефлексивних процесів в особистості майбутніх фахівців, а тому викладачі акцентували увагу на висловлюваннях студентів щодо рівня їх правової культури і, в разі необхідності, тактовно коректували їх неадекватну самооцінку.

На етапі формувального експерименту насамперед досліджувався рівень сформованості *мотиваційно-ціннісного критерію* правової культури у студентів експериментальних і контрольних груп за показником «ставлення до права». У ході експериментальної роботи пропонувалися студентам різні проблемні ситуації для самостійного розв'язування. Ці дискусії давали можливість студентам не просто висловити думку про необхідність поваги права, а відчути її необхідність.

Студенти самі пропонували завдання-ситуації, зацікавлено обговорювали їх рішення. У результаті спостережень за студентами ЕГ в повсякденному житті, з особистих бесід зі студентами та викладачами можна дійти висновку, що респонденти в більшості випадків демонстрували свою правову та громадянську зрілість, могли правильно оцінити правову ситуацію, знайти правильне рішення, яке не суперечить закону, стали розуміти об'єктивну необхідність дотримання правових норм і законів, ставитися до закону як до основного регулятора суспільних відносин.

Анкетування, аналіз листів просування бакалавра, аналіз самооцінок і експертних оцінок, бесід, спостережень, повторного тестування, аналіз проектів, портфоліо досягнень, проведені після закінчення формувального експерименту, дозволили відзначити суттєві зміни, що відбулися в мотиваційній сфері студентів ЕГ. Переважання прагматичних і випадкових мотивів (констатувальний етап експерименту) знизилося на проміжному етапі (проміжний зріз) в ЕГ в 1,9 рази, а до кінця експерименту досягло нульової позначки. Мотив до отримання правових знань та використання їх у професійній діяльності як до засобу самовдосконалення вийшов став провідним поряд з мотивом самореалізації (49,8 % і 8,4 %). Студенти ЕГ демонстрували посилення інтересу до освітньої,

правової діяльності, сфери професійної діяльності економіста з використанням правових знань.

З'явилась низка нових мотивів – «самоактуалізація», «співпраця». Це виявилося в стійкій потребі до правих знань як до нового джерела економічної компетентності. Якщо на початковому етапі експерименту основним джерелом були підручники і навчальні посібники, то на завершальному – періодика, Інтернет, статистичні звіти соціально-економічного розвитку регіону, монографічна література. У КГ рангове розташування мотивів вибору форми контролю знань не зазнало істотних змін (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Рейтинг мотивів на констатувальному та формувальному етапах експерименту

Мотиви	Констатувальний етап				Формувальний етап			
	ЕГ				КГ			
	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг
Прагматичні	47,1	1	11,3	3	45,6	1	33,6	2
Випадкові	39,5	2	1,1	4	37,3	2	13,7	3
Примусу	9,7	3	0	5	12,6	3	1,8	5
Самореаліазації	3,7	4	37,8	2	4,5	4	42,5	1
Самовдосконалення	0	5	49,8	1	0	5	8,4	4

Змінилося співвідношення мотивації до вибору форм проміжного контролю знань на початок і кінець експерименту. Вибір правової ситуації як методу навчання зріс в ЕГ, що показано у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Порівняння мотивів вибору бакалаврами форм контролю знань на констатувальному та формувальному етапах експерименту

Групи	Форми контролю знань							
	тестування		правові ситуації		самостійна работа		традиційні форми	
	до	після	до	після	до	після	до	після
	експерименту							
ЕГ	58,1	17,6	8,2	67,8	16,4	11,4	17,3	3,2
КГ	57,2	61,1	8,9	9,2	17,6	18,4	16,3	17,5

Аналіз даних таблиці показав, що у студентів ЕГ ставлення до врегулювання правових становить 67,8 %, що у порівнянні з КГ зросло на 59,6 %.

Нам було важливо з'ясувати мотиви навчальної діяльності. Зміна мотивації навчальної діяльності студентів в експериментальній і контрольній групах на початку і в кінці дослідно-експериментальної роботи представлено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Оцінка мотивів освітньої діяльності студентів

№	Мотив	Оцінка мотивів, %			
		констатувальний етап		формувальний етап	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1	Стати висококваліфікованим фахівцем	55,8	55,9	90,6	55,2
2	Оримати диплом	92,3	93,6	68,5	91,5
3	Успішно продовжити навчання на подальших курсах	56,4	54,2	92,7	26,8
4	Успішно вчитися, складати іспити на «добре» і «відмінно»	76,3	75,6	65,3	32,7
5	Отримувати стипендію	43,1	42,1	9,6	43,7
6	Набутих глибоких і міцних знань	53,6	54,8	86,5	45,1
7	Бути постійно готовим до чергових занять	41,9	40,4	8,6	23,7
8	Інтенсивно вивчати дисциплін	37,4	38,7	16,5	35,1
9	Вчитися на рівні з однокурсниками	20,5	19,3	2,4	24,1
10	Вчитися на перспективу	38,5	39,5	77,8	45,2
11	Виконувати вимоги освітнього процесу	23,5	24,2	18,6	29,6
12	Досягти поваги викладачів	39,6	41,5	20,2	38,7
13	Бути прикладом для однокурсників	36,8	37,3	2,3	26,9
14	Домогтися схвалення батьків та оточуючих	33,1	33,9	24,1	13,6
15	Уникнути осуду за погане навчання	22,0	22,9	0,9	1,8
16	Отримати задоволення від освітнього процесу	1,5	1,4	77,5	2,9

Для студентів ЕГ найбільш значущим мотивом освітньої діяльності є можливість стати в майбутньому висококласним фахівцем (90,6 %), для студентів КГ – отримання диплома (91,5 %). Студенти КГ більш націлені на схвалення оточуючих (досягти поваги викладачів – 38,7 %, бути прикладом для однокурсників – 26,9 %). Прагнення отримати інтелектуальне задоволення від освітньої діяльності у них значно нижче – 2,9 %.

Результати анкетування із з'ясування рівня сформованості інтересу до професії показали, що збираються працювати за отриманою спеціальністю

90,4 % студентів ЕГ і 72,8 % студентів КГ; не бажають працювати в сфері своєї професійної діяльності – 7,6 % студентів ЕГ і 21,5 % студентів КГ; вагалися з відповіддю – 2,0 % студентів ЕГ і 5,7 % КГ. Діагностується позитивна зміна мотивації до майбутньої професійної діяльності: за час підготовки 35,7 % студентів ЕГ, усвідомили важливість своєї професії і готові пов'язати свій професійний шлях з економічною діяльністю. У КГ кількість таких студентів змінилася на 11,8 %.

Отримані дані свідчать про бажання і прагнення студентів ЕГ до здобуття професії, про виражену потребу до оволодіння новими способами професійної діяльності, зокрема правової, що дозволяють реалізувати себе у майбутній професії.

За час експерименту студенти ЕГ підвищили оцінку мотивів, пов'язаних з їх майбутньою професійною діяльністю; менш значущими для них стали мотиви, які асоціюються із зовнішньою оцінкою їхньої діяльності (однокурсниками, рідними, викладачами).

Як показав аналіз досліджень, у студентів ЕГ на початку дослідно-експериментальної роботи в загальній ієрархії цінностей домінують такі цінності, як любов (на перше місце поставили 55,2 % респондентів ЕГ, 53,1 % – КГ); присутність хороших і вірних друзів (37,6 % – ЕГ, 38,2 % – КГ). Не була оцінена студентами така цінність, як творчість. Це свідчить про матеріалізацію обраних альтернатив на шкоду творчій активності. Також високо цінуються цікава робота (20,8 % – ЕГ, 21,9 % – КГ), матеріально забезпечене життя (18,7 % – ЕГ, 17,9 % – КГ).

Після закінчення дослідно-експериментальної роботи система цінностей дещо змінилася, на першому місці в системі цінностей 75,8 % респондентів ЕГ, 52,9 % КГ виявилося матеріально забезпечене життя, 63,6 % ЕГ, 53,9 % КГ – цікава робота, 68,3 % ЕГ, 39,6 % КГ – розвиток, 27,6 % ЕГ, 34,6 % КГ – здоров'я, 15,8 % ЕГ, 43,7 % КГ – любов.

Отже, для студентів ЕГ важливо мати роботу, яка створить можливість матеріального забезпечення. Крім того, на перші позиції виступають такі цінності, як розвиток і пізнання, тобто для студентів важливо також бути інтелектуально розвиненим, розширювати свій кругозір, отримати освіту, а отже,

правова культура сформована.

Провідними цінностями для досягнення життєвих цілей студенти ЕГ визначали на початку дослідження сміливість, незалежність, життєрадісність, в кінці експерименту тверду волю, чесність, підприємливість, широту поглядів, терпимість.

Отримані дані свідчать про еволюцію спрямованості особистості, що характеризується орієнтацією на особисті, зокрема економічно-правові цінності.

Для виявлення особистісних якостей студентів, необхідних в їх майбутній професійній діяльності, проведено анкетне опитування студентів з виявлення у них особистісних якостей, що сприяють їх професійній економічній освіті, орієнтованій на формування правової культури. Результати розвитку особистісних якостей представлено в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Особистісні якості студентів,
необхідні в професійній діяльності економіста, в %

№	Якість, необхідна в професійній діяльності економіста	Констатувальний етап		Формувальний етап	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1	Ініціативність	19,6	18,5	49,5	20,2
2	Цілеспрямованість	14,3	15,4	54,2	28,6
3	Ситуативність	6,5	7,9	55,4	9,7
4	Відповідальність	22,1	23,8	31,2	24,3
5	Креативність	3,7	5,1	43,2	7,5
6	Комунікативність	19,8	18,3	40,5	10,8
7	Адаптивність	7,6	9,4	16,4	11,2
8	Організованість	5,2	6,4	10,9	8,6
9	Самостійність	12,5	11,2	49,6	18,5
10	Підприємливість	7,6	6,5	25,4	7,5
11	Законослухняність	2,3	2,6	10,7	3,2
12	Рішучість	5,3	6,1	38,7	6,9

Аналіз таблиці доводить, що спеціально організована підготовка, перш за все, вплинула на формування у студентів ЕГ таких якостей, як ініціативність, цілеспрямованість, ситуативність, самостійність, рішучість, креативність. У той же час, відсоток студентів КГ, що мають середній рівень сформованості зазначених якостей, істотних змін не зазнав.

Для виявлення змін у формуванні особистісних якостей студентів нами використано методику «Опитувальник професійних переваг» (модифікація тесту Голланда). На першому етапі застосування методики студентам пропонувалися твердження, що стосуються різних типів професій за шкалою: «абсолютно правильно», «швидше правильно», «неправильно», «не знаю». На другому етапі із запропонованих 42 пар професій студенти мали обрати одну, виходячи зі своїх здібностей і можливостей. Поруч з назвою професії зазначений код професії, наприклад, «Інженер (1) – Соціолог (2)».

При обробці отриманих результатів підраховується кількість плюсів у бланку відповідей по кожній з типів професій. Максимальна кількість плюсів вказує на приналежність до одного з професійних типів: реалістичний, інтелектуальний, соціальний, артистичний.

Отже, в експериментальній групі зріс відсоток студентів, яких можна віднести до інтелектуального типу на 16,7 %. На наш погляд, це пов’язано з тим, що у ході підготовки у студентів розвивалися аналітичне, логічне мислення, які характерні для цього професійного типу. Крім цього, на 2,5 % збільшилася кількість студентів, які віднесли себе до підприємницького типу. Люди цього типу вміють швидко орієнтуватися в нестандартній ситуації, схильні до самостійності в прийнятті рішень, мають комунікативні й організаторські здібності.

Для визначення рівня комунікативних і організаторських здібностей використано тест КОС-2 [19]. Методика містить 40 питань, на кожне з яких студенти повинні дати варіанти відповідей «так» або «ні». Для діагностики комунікативної толерантності застосувалася методика В. Бойка [19].

Дослідження спрямоване на оцінку поведінки студентів в таких ситуаціях взаємодії з іншими людьми: прийняття індивідуальності інших людей; тенденція до розуміння людей, виходячи з власного «Я»; категоричність або незмінність оцінки оточуючих; вміння приховувати або згладжувати неприємні враження від некомунікабельних якостей людей; схильність змінювати внутрішній світ партнера; терпимість до дискомфортних станів оточуючих людей.

З усіх перерахованих ситуацій студентам пропонувалося оцінити власне ставлення до кожного з п’яти запропонованих висловлювань за шкалою від 0 до

3 балів: 0 балів – зовсім не так; 1 бал – правильно деякою мірою; 2 бали – правильно значною мірою; 3 бали – правильно надзвичайно.

Результати дослідження показують, що рівень розвитку організаторських здібностей за час експерименту зріс у студентів ЕГ на 51,7 %, у студентів КГ на 9,8 %. Студенти ЕГ стали краще планувати свою роботу, проектувати алгоритм правової діяльності, моделювати правові ситуації, грамотно підбирати засоби для розв'язання правових завдань. Відповідно це вплинуло на позитивну динаміку рівня розвитку організаторських здібностей.

Також значно зріс рівень розвитку комунікативних здібностей студентів ЕГ на 48,7 %, в той час як у студентів КГ лише на 10,6 %. Різниця між показниками пояснюється, перш за все, усвідомленням студентами експериментальної групи того, що колектив – навчальна група, є механізмом для їх професійного розвитку. Він створює загальну зону цілей спільної діяльності, організовує спільну діяльність, де кожен виконує свою функцію.

У процесі застосування методики В. Бойка студенти ознайомлювалися з певними поведінковими ознаками, які характеризують рівні толерантності. За всіма ознаками проводився підрахунок балів. Максимальна кількість балів, яку можна було набрати, – 135 (свідчення про абсолютну непримиренність до оточуючих); мінімальна кількість балів – 0 (свідчить про терпимість до всіх типів партнерів у будь-якій ситуації). Для порівняння отриманих даних підраховано середній бал: в контрольній групі він становив 98 на початку дослідження і 94 в кінці дослідження; в експериментальній групі він змінився з 96 на 56 в кінці. Отримані дані свідчать про те, що студенти ЕГ вміють організувати спільну діяльність, прагнуть проявляти ініціативу, розширювати контакти, більш терпимі до оточуючих людей. Це дозволить їм в майбутньому успішно адаптуватися до соціальних умов життя і професійної економіко-правової діяльності.

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм у процесі виконаних завдань за запропонованими методиками показано в таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм за виконаними завданнями (формувальний експеримент)

Бали	ЕГ		КГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	15	8,4	2	1,2
Бал 4	112	62,2	45	26,2
Бал 3	47	26,1	56	32,7
Бал 2	6	3,3	68	39,8
Всього	180	100	171	100

Отже, узагальнений рівень сформованості правової культури студентів економічних спеціальностей за мотиваційно-ціннісним критерієм в ЕГ становить: $Н_е^0$ = 3,76 (75,2 %); КГ – $Н_к^0$ = 2,89 (57,8 %) з різницею 17,4 %. Ця різниця на формувальному етапі є суттєвою і вплинула на результативність процесу формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки.

Покажемо наочне відображення закономірностей отриманих результатів у КГ і ЕГ за мотиваційно-ціннісним критерієм на рис. 3.2.

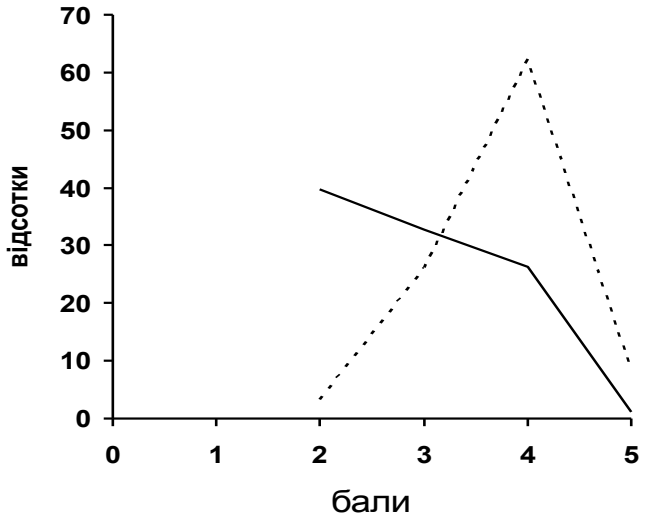

Рис. 3.2. Закономірності сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм:

------ експериментальна група;

____ контрольна група.

Аналіз кривих рисунку демонструє, що лінії несиметричні, а отже наявна суттєва різниця між показниками сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за мотиваційно-ціннісним критерієм в обох групах.

Упродовж формувального експерименту визначався рівень сформованості *когнітивно-інформаційного критерію* правової культури майбутніх бакалаврів з економіки. У цьому сенсі перевірялися економіко-правові знання, вміння і навички, здатність до практичної реалізації правових знань, рівень розвитку у студентів пізнавального інтересу до правових знань, наявність мети, прагнення до набуття правової культури.

Рівень знань встановлювався на основі обраної системи показників (див. п. 2.2.); рівень сформованості умінь і навичок – на основі результатів виконаних завдань (самостійних, творчих, правових ситуацій). Рівень розвитку у студентів пізнавального інтересу до правових знань визначався за результатами анкетування, виконання тесту А. Кареліна «Визначення спрямованості особистості» [206, с. 30–36]. Діагностика мети набуття правової культури економічної діяльності проводилась на основі анкетування.

Оцінка ефективності процесу формування правової культури студентів визначалася методом співвідношення чисельності студентів ЕГ, які мають той чи інший рівень на різних етапах педагогічного експерименту, до відповідної чисельності студентів КГ.

Щоб простежити динаміку означеного процесу, використовувалися такі показники, що утворюють динамічні ряди: середній показник, абсолютний приріст, який відображає різницю початкового і кінцевого значення досліджуваного показника, а також різниця показників ЕГ і КГ залежно від контексту ситуації, що розглядається.

При оцінці ефективності процесу формування правової культури найбільш важливими показниками, безумовно, є результати державної атестації з теоретичної і практичної підготовки. Саме на їх основі проводяться виміри якості знань і визначається рівень професійної підготовки. Але об’єктивний контроль, який адекватний своїми процедурами необхідності оцінити потрібні результати, повинен, зрозуміло, відображати і такий показник – «що і як

змінилося для студента».

Так, за результатами формувального експерименту після вивчення фахових дисциплін з уведеним правового матеріалу думки студентів змінилися у позитивну сторону. Результати проведеного опитування подано у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Результативність вивчення фахових дисциплін, %

№	Складова підготовки	Констатувальний етап		Формувальний етап	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
1.	Методи викладання	20,7	28,1	78,4	28,7
2.	Зміст дисципліни	27,1	28,5	75,3	30,2
3.	Організація викладання	12,2	13,4	57,1	18,7
Фактор підготовки					
1.	Уміння викладача зацікавити своїм предметом	24,6	25,4	49,5	26,4
2.	Обсяг і якість одержуваного на заняттях матеріалу	6,6	7,2	30,6	8,1
3.	Ставлення викладачів до студентів	12,8	11,1	37,8	12,2
4.	Забезпечення підручниками, методичними розробками	24,9	21,1	86,3	25,6
5.	юридичною літературою	4,3	6,5	23,6	7,5
6.	Здатність легко засвоювати правові знання	12,6	13,7	34,1	13,9
7.	Ставлення до викладача	4,2	5,0	23,4	8,7
Шляхи вдосконалення					
1.	Навчання методикам правильного тлумачення і застосування правового матеріалу	10,1	16,6	45,3	18,5
2.	Підвищення правової спрямованості фахових дисциплін	11,1	13,2	78,6	13,8
3.	Надання фаховим дисциплінам більшої практичної правової спрямованості	18,8	10,2	45,1	11,6
Форми практичних занять					
1.	Зустрічі з працівниками-практиками	12,7	9,2	37,1	10,4
2.	Заняття творчого плану (дискусії, рольові ігри тощо)	17,6	18,6	57,3	19,6
3.	Вирішення правових ситуацій	10,6	12,7	43,8	13,1
4.	Виконання тестів	25,0	25,9	65,8	29,6
5.	Традиційна форма	4,1	3,6	13,4	34,1

Аналіз таблиці проілюстрував, що після формувального експерименту ставлення студентів до фахових дисциплін дещо змінилося. Так, на 22,3 %

відбувалась позитивна динаміка у студентів ЕГ про методи викладання (КГ – на 1,4 %), про зміст дисциплін (ЕГ – 21,8 %, КГ – 8,3 %), 43,8 % студентів ЕГ, 13,1 % КГ вважають, що оптимальними формами практичних занять є вирішення правових ситуацій.

Студенти дали високу оцінку методиці виконання тестів, участі у діловій грі, пошуку правильних відповідей на поставлені питання тощо. Більшість студентів ЕГ, як показало опитування, негативно ставляться до нетворчих форм освітнього процесу, пов'язаних з репродукцією, механічним заучуванням. Розподіл відповідей студентів на питання «При використанні яких методів організації занять Ви відчуваєте себе впевненіше?» відображено в таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Роль активних методів у формуванні правової культури студентів

Варіанти відповідей	Групи	
	ЕГ	КГ
Самостійна работа	11,2	10,4
Дискусії	6,3	12,5
Кейс-метод, аналіз конкретних бізнес-ситуацій	18,2	2,6
Рольова (ділова) гра	7,3	3,6
Обговорення правових ситуацій, укладання правових документів	21,2	2,1
Розгляд різного типу економіко-правових питань	19,1	1,8
Проекти	7,4	2,3
Виконання тестів	8,6	14,9
Традиційні методи	0,7	49,8

Аналіз таблиці показав, що студенти ЕГ віддали перевагу обговоренню правових ситуацій, укладанню правових документів (21,2 %), КГ – 2,1 %, розгляду різного типу економіко-правових питань (ЕГ – 19,1 %, КГ – 1,8 %), кейс-методу, аналізу конкретних бізнес-ситуацій (ЕГ – 18,2 %, КГ – 2,6 %).

З метою уточнення отриманих результатів з використання активних методів в економіко-правовій підготовці було запропоноване студентам запитання «Як Ви ставитесь до пропонованої новації – обговорення правових ситуацій, укладання правових документів у підготовці майбутніх економістів?» і отримано такі відповіді, результати яких занесено у таблицю 3.10.

Таблиця 3.10

Ставлення студентів до методу обговорення правових ситуацій, укладання правових документів

№ п/п	Ставлення до впровадження нового методу	Групи	
		ЕГ	КГ
1.	Вважаю марним	0	33,3
2.	Є сумніви в необхідності використання	0,9	21,8
3.	Є сумніви в можливості застосування	1,4	29,6
4.	Викликає інтерес	17,6	2,6
5.	Упевнений в його ефективності та необхідності використання	80,1	0,3
6.	Важко відповісти	0	12,4

Аналіз таблиці доводить, що студенти ЕГ, які вивчали правовий матеріал у змісті фахових дисциплін та засвоювали його через активні методи, впевнені в їх необхідності. Так, на ефективність та необхідність обговорення правових ситуацій, укладання правових документів вказало 80,1 % студентів ЕГ, 0,3 % – КГ.

Економіко-правові знання студентів, які вони набували у ході вивчення фахових дисциплін, оцінювалися нами за об'єктивними показниками повноти, міцності, глибини, системності, а також за показником усвідомленості. Повнота – сукупний обсяг знань, міцність – здатність виявляти залишкові знання, глибина – обсяг знань в галузі права, ступінь оволодіння сукупністю правових відомостей, усвідомленість знань передбачає усвідомлення бакалаврами принципу зв'язку між знаннями, здатність виділяти істотні і неістотні зв'язки, пізнання способів і принципів отримання узагальнення знань, системність передбачає розуміння послідовності дій, логічних етапів дій.

Для оцінки повноти і міцності знань використовувалися такі коефіцієнти:

– коефіцієнт повноти засвоєння знань, що підраховувався за формулою:

$$К (п) = n / N,$$

де n – сукупність засвоєних (правильно названих і охарактеризованих) суттєвих ознак; N – загальний обсяг істотних ознак, що підлягають засвоєнню на відповідному етапі опанування знаннями;

– коефіцієнт повноти засвоєння обсягу знань, його етапи підраховувалися за формулою:

$$К (о) = n / N,$$

де *n* – кількість об'єктів знань, засвоєних студентом (правильно названі об'єкти, охарактеризовані їх класифікаційні ознаки); *N* – загальна кількість об'єктів, що характеризують знання;

– коефіцієнт повноти засвоєння практичних дій, що відображаються знаннями, підраховувався за формулою:

$$К (пр) = n / N,$$

де *n* – кількість засвоєних (правильно названих і охарактеризованих) практичних дій; *N* – загальна кількість практичних дій, що відображаються у знаннях;

– коефіцієнт міцності засвоєних знань підраховувався за формулою:

$$Р = К1 / К2,$$

де *К1* – коефіцієнт повноти засвоєння змісту (обсягу, характеристики практичних дій) знань при першій перевірці; *К2* – коефіцієнт повноти засвоєння змісту (обсягу, характеристики практичних дій) знань при другій перевірці.

Для узагальнення результатів дослідження нами виділено такі рівні сформованості когнітивно-інформаційного критерію правової культури бакалавра:

– високий рівень – знання глибокі, усвідомлені, системні, співвіднесені з ціннісної позицією студента;

– середній рівень – знання глибокі, системні, але до них не вироблено ціннісне ставлення;

– низький рівень – знання фрагментарності, безсистемні, неусвідомлені, відсутнє ціннісне ставлення.

Нами введено такі кількісні показники: балом «0» відзначали низький рівень; балом «1» – середній рівень; балом «2» – високий рівень сформованості даного показника. Правило оцінки тим чи іншим балом кожного показника представлено в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11

Механізм оцінки рівня сформованості правової культури студента за когнітивно-інформаційним критерієм

Показники	Рівні і бали		
	Низький	Середній	Високий
Знання			
Повнота змісту	0,7 < К < 0,8	0,8 < К < 0,9	0,9 < К <1,0
Повнота обсягу	0,7 < К < 0,8	0,8 < К < 0,9	0,9 < К <1,0
Повнота дій	0,7 < К < 0,8	0,8 < К < 0,9	0,9 < К <1,0
Міцність	0,7 < К < 0,8	0,8 < К < 0,9	0,9 < К <1,0
Глибина	частковий	достатній	повний
Системність	частковий	достатній	повний
Усвідомленість	частковий	достатній	повний
Уміння			
Повнота	0,7 < К< 0,8	0,8 < К < 0,9	0,9 < К < 1,0
Міцність	0.7 < К< 0,8	0,8 < К < 0,9	0,9 < К < 1,0
Усвідомленість	частковий	достатній	повний
Самостійність	частковий	достатній	повний
Співвідношення творчих і репродуктивних елементів	Переважання репродуктивних	Незначне переважання творчих	Переважання творчих

Впровадження у хід формування правової культури студентів оновленого змісту фахових дисциплін правовим матеріалом із застосуванням активних методів навчання показали такі результати:

1) за якістю знань чисельність студентів мають критичний рівень сформованості правової культури в ЕГ 4 рази менше, ніж у КГ;

2) за міцністю знань – втрата правової інформації після закінчення певного періоду часу після вивчення фахових дисциплін становила в ЕГ – 2,6 %, в КГ 29,6 %;

3) за рівнем сформованості умінь застосовувати норми права при виконанні професійно-практичних правових завдань результативність вище в ЕГ на 22,3 %;

4) за економією часу та іншими витратами (при тестуванні на аудиторних заняттях, при індивідуальній самостійній роботі, роботі зі студентами, які мають академзаборгованість; менше часу витрачається на перевірку результатів навчання, на підготовку до занять тощо). У студентів ЕГ – 38,2 % у порівнянні з

КГ – 8,6 %;

5) за ступенем задоволеності діяльністю (працювати викладачеві і вчитися студентам стало легше і цікавіше) студентів ЕГ – 74,3 %, КГ – 27,8 %.

У результаті встановлення чисельності студентів, які досягли високих результатів при вивченні фахових дисциплін із уведеним правовим матеріалом, отримано такі результати: в основному задоволені досягнутим рівнем правової культури 23,4 % в КГ, в ЕГ – 69,4 %; успішно зможуть розв'язати правові завдання з економічної діяльності відповідно 14,6 % і 56,6 % студентів; впевнені, що навчання правовим знанням та вмінням допоможе поліпшити результати професійної діяльності 35,6 % студентів КГ та 97,3 % студентів ЕГ.

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за когнітивно-інформаційним критерієм у процесі виконаних завдань за запропонованими методиками показано в таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за когнітивно-інформаційним за виконаними завданнями (формувальний експеримент)

Бали	ЕГ		КГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	19	10,6	5	2,9
Бал 4	130	72,2	68	39,8
Бал 3	31	17,2	41	24,0
Бал 2	–	–	57	33,3
Всього	180	100	171	100

Отже, узагальнений рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за когнітивно-інформаційним критерієм в ЕГ становить: $Н_е^0$ = 3,93 (78,6 %); КГ – $Н_к^0$ = 3,12 (62,4 %) з різницею 16,2 %. Ця різниця на формувальному етапі є суттєвою і впливає на результативність отриманих даних.

Відображення закономірностей отриманих результатів у ЕГ і КГ за когнітивно-інформаційним критерієм продемонстровано на рис. 3.3.

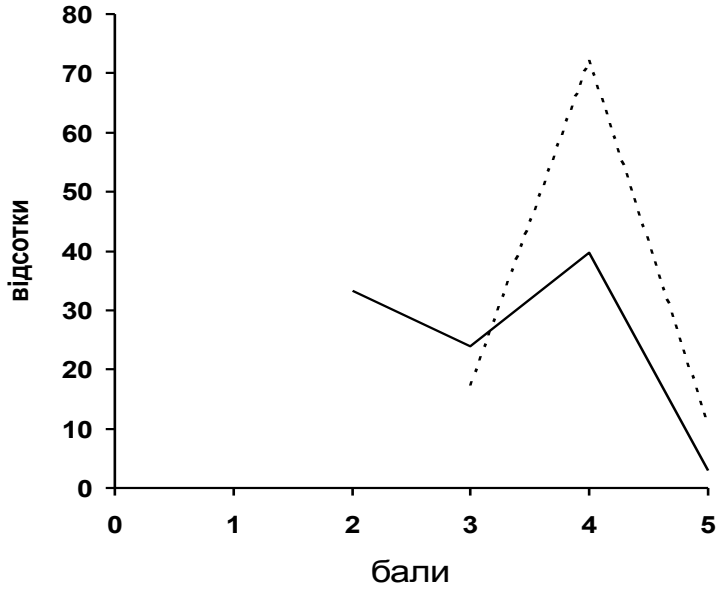

Рис. 3.3. Закономірності сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за когнітивно-інформаційним критерієм:

------ експериментальна група;

____ контрольна група.

На рисунку чітко проілюстровано, що лінії несиметричні, а отже, наявна суттєва різниця між показниками сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за когнітивно-інформаційним критерієм в обох групах.

У ході експериментальної роботи досліджувалась сформованість правової культури студентів *за діяльнісно-поведінковим критерієм* (рівень сформованості правомірної поведінки і правової активності студентів експериментальних і контрольних груп). Студенти ЕГ проявляли ініціативу, самостійність, творчість, аналізували власну правову діяльність, але були недостатньо об’єктивними і критичними в оцінці її результатів, пасивні по відношенню до інтересів оточуючих і суспільства в цілому, їх поведінка відрізнялася достатньою зрілістю, але вони не виявляли вимогливості до поведінки оточуючих. Результати дослідження показано у таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Прояв правової активної поведінки студентів

№	Показники	ЕГ	КГ
1	Оцінка власної правової діяльності з погляду законності	84,0	39,0
2	Оцінка правової діяльності інших членів суспільства а аспекті справедливості	71,4	21,6
3	Оцінка правової діяльності інших членів суспільства з огляду на доцільність	54,2	20,5
4	Здатність виявляти правову проблему при аналізі конкретної ситуації	67,9	19,7
5	Здатність розробляти і обґрунтовувати шляхи розв'язання правової проблеми	59,4	17,5
6	Здатність вибирати найбільш ефективні правові рішення	57,3	14,3
7	Ініціативність власної правової поведінки	66,4	12,5
8	Активність в участі в правоохоронних заходах	80,5	20,9
9	Правова результативність поведінки в професійній діяльності (в період проходження практик і роботи у вільний від навчання час)	39,8	12,5

Аналіз проведеного дослідження показав, якщо на початку експерименту 56,2 % студентів експериментальних і 50,9 % контрольних груп відповіли, що можуть іноді порушити закон, то в кінці експерименту даний показник в експериментальних групах помітно знизився до 10,1 %, в контрольних – до 37,5 %. Значно зріс показник законослухняності в ЕГ до 84,0 % (до експерименту він становив 43,8 %); в КГ цей показник збільшився лише на 10,1 %. Збільшився і показник рівня правової активності в ЕГ в кінці експерименту на 48,4 %, в той час як в КГ він зріс лише на 7,6 %. Студенти КГ не відрізнялися правовою зрілістю в судженнях і вчинках, не вміли аналізувати правові ситуації і власну правову діяльність, у них були відсутні правові навички і вміння, вони мали маргінальний тип поведінки (правомірна поведінка, побудована на страху перед відповідальністю).

У ході дослідження проведено експериментальну роботу з виявлення сформованості основних умінь майбутніх бакалаврів з економіки: фінансово-економічних, дослідницько-правових, організаційно-управлінських, інформаційно-аналітичних, які є необхідними для формування правової культури. Результати подані у таблиці 3.14.

Таблиця 3.14

Сформованості основних умінь майбутніх бакалаврів з економіки

Уміння	Групи	
	ЕГ	КГ
Фінансово-економічні	89,7	55,4
Професійно-правові	79,5	10,4
Організаційно-управлінські	79,5	51,1
Інформаційно-аналітичні	57,4	33,2

Отримані дані окреслили певну тенденцію до переважного домінування фінансово-економічних, дослідницько-правових, організаційно-управлінських, інформаційно-аналітичних умінь у студентів ЕГ в порівнянні з аналогічними показниками студентів КГ, відповідно на 33,9 %, 69,1 %, 28,4 %, 24,9 %. Особливо це стосується професійно-правових умінь.

Для узагальнення отриманих результатів сформованості правової культури студентів за діяльнісно-поведінковим критерієм нами виділено такі рівні:

– високий рівень – дії і вміння усвідомлені, носять творчий характер, з чітким дотриманням етапів, бакалавр постійно здійснює рефлексію, активно перетворює свою діяльність, працює не на рівні методів, а на рівні смислів;

– середній рівень – дії і вміння усвідомлені, бакалавр періодично здійснює рефлексію власної діяльності, але порушені етапи і послідовність правової діяльності;

– низький рівень – дії і вміння неусвідомлені, непослідовні, носять репродуктивний характер, рефлексія відбувається рідко.

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм у ході виконання завдань за запропонованими методиками показано в таблиці 3.15.

Отже, узагальнений рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм в ЕГ становить: $Н_е^0$ = 3,82 (76,4 %); КГ – $Н_к^0$ = 3,0 (60,0 %) з різницею 16,4 %. Ця різниця за результатами формувального етапу є суттєвою і впливає на результативність отриманих даних.

Таблиця 3.15

Узагальнені показники сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за діяльнісно-поведінковим за виконаними завданнями (формувальний експеримент)

Бали	ЕГ		КГ	
	Виконано завдань	**%**	**Виконано завдань**	**%**
Бал 5	18	10,0	4	2,3
Бал 4	117	65,0	56	32,7
Бал 3	39	21,7	48	28,1
Бал 2	6	3,3	63	36,9
Всього	180	100	171	100

На рис. 3.4 відображено закономірності отриманих результатів в ЕГ і КГ за діяльнісно-поведінковим критерієм.

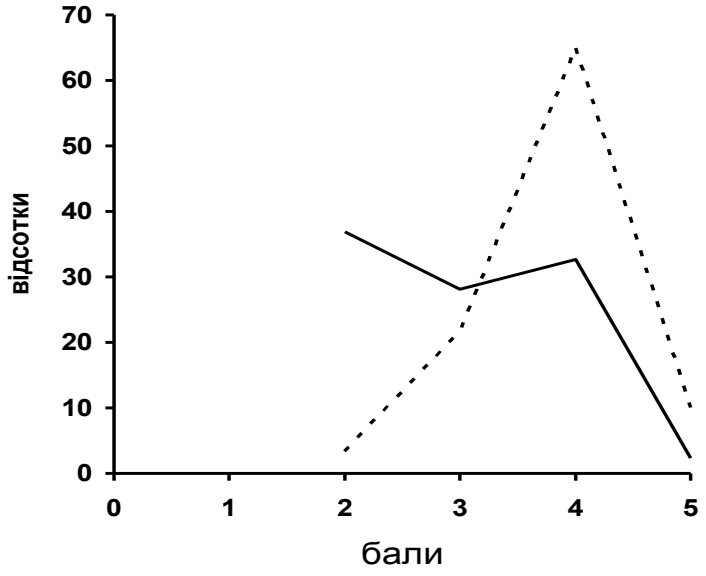

Рис. 3.4. Закономірності сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм:

------ експериментальна група;

____ контрольна група.

На рисунку видно, що лінії несиметричні, а отже, наявна суттєва різниця між показниками сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з

економіки за діяльнісно-поведінковим критерієм в обох групах.

У ході дослідно-експериментальної роботи виявлялися кількісні і якісні відмінності в окремих показниках і в загальній інтегральній оцінці сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки в аспекті їх практичної діяльності. Отримані результати в експериментальній групі дозволили дійти висновку, що запропонована програма формувального експерименту є ефективною.

Проведене дослідження з визначення рівня сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за критеріями сприяло узагальненню отриманих результатів, які подано у таблиці 3.16.

Таблиця 3.16

Узагальнені результати сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за критеріями

Групи	Критерій					
	МЦ		КІ		ДП	
	бали	%	бали	%	бали	%
ЕГ	3,76	75,2	3,93	78,6	3,82	76,4
КГ	2,89	57,8	3,12	62,4	3,0	60,0

З таблиці видно, що сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки через середньоарифметичну величину за $МЦ_е$ в ЕГ становить 3,76 бала, що відповідає 75,2 %, $КІ_е$ – 3,93 (78,6 %), $ДП_е$ – 3,82 (76,4 %), у КГ: $МЦ_к$ – 2,89 (57,8 %), $КІ_к$ – 3,12 (62,4 %), $ДП_к$ – 3,0 (60,0 %).

Результати дослідження доводять, що сформованість правової культури майбутніх бакалаврів з економіки в ЕГ за мотиваційно-ціннісним критерієм становить 75,2 % (високий рівень), КГ – 57,8 % (середній рівень); за когнітивно-інформаційним в ЕГ – 78,6 % (високий рівень), КГ – 62,4 % (середній рівень); за діяльнісно-поведінковим в ЕГ – 76,4 % (високий рівень), КГ – 60,0 % (середній рівень).

Порівняльний аналіз рівнів за критеріями продемонстрував значну вимінність між ними, яка потребує перевірки на достовірність, яку, як і на констатувальному

етапі, необхідно визначити через критерій К. Пірсона за формулою 2.4.

За отриманими результатами підрахунку критерію К. Пірсона встановлено, що за мотиваційно-ціннісним критерієм цей критерій становить 98,3, когнітивно-інформаційним – 146,4, діяльнісно-поведінковим – 51,81. Оскільки всі значення критерію К. Пірсона більше 9,49, то нульова гіпотеза H_0 відкидається і приймається альтернативна, згідно з якою на результати дослідження впливали експериментальні чинники.

На рис. 3.5. подано результати сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки на формувальному етапі експерименту.

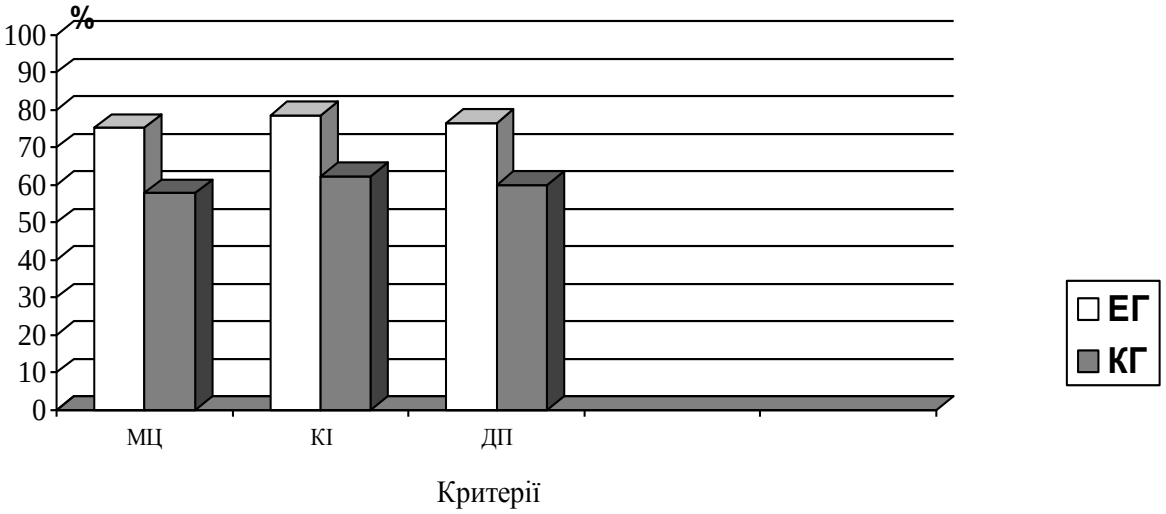

Рис. 3.5. Рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки за результатами формувального експерименту

Аналіз рисунку довів наявність високого рівня сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки в ЕГ та середнього у КГ за усіма критеріями та виявив значну різницю цих показників. Різниця в ЕГ між мотиваційно-ціннісним та когнітивно-інформаційним критеріями становить 3,4 %, з діяльнісно-поведінковим – 1,2 %, у КГ відповідно 4,6 %, за діяльнісно-поведінковим – 2,2 %. Отримані результати вказують на те, що між рівнями сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки на формувальному етапі експерименту відсутня значна відмінність у цифрових даних. Проте наявна значна різниця між рівнями сформованості за групами. Так

різниця між рівнями сформованості між ЕГ і КГ за мотиваційно-ціннісним критерієм становить – 17,4 %, когнітивно-інформаційним – 16,2 %, діяльнісно-поведінковим 16,4 %.

Для розподілу студентів за рівнями (високий, середній, низький) сформованості правової культури бралися за основу дані після дослідження наслідків зрізів, отримані по завершенню певного етапу експерименту. Отримані результати показано у таблиці 3.17.

Таблиця 3.17

Рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки (формувальний експеримент)

Рівні	Експериментальна група	Контрольна група	Різниця, %
Високий	83 (48,5 %)	19 (11,1 %)	37,4
Середній	77 (45,0 %)	67 (39,2 %)	5,8
Низький	11 (6,5 %)	85 (49,7 %)	–43,2

Різниця у високому рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки між ЕГ і КГ становить 37,4 %, середньому – 5,8 %, низькому – 43,2 %.

Порівняльний аналіз констатувального та формувального етапів експериментальної роботи показав зміну рівнів сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки експериментальної групи із низького на високий, а в контрольній – із низького на середній.

Результати експерименту вказують на ефективність педагогічних умов формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки, на значні позитивні зміни в рівнях її сформованості в експериментальній групі.

Динаміку рівнів сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки відображено в таблиці 3.18.

Таблиця 3.18

Динаміка рівнів сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки (за результатами констатувального та формувального експериментів)

Рівні	Констату-вальний експеримент	Форму-вальний експеримент	Приріст	Констату-вальний експеримент	Форму-вальний експеримент	Приріст
	КГ			ЕГ		
Високий	18 (10,5 %)	19 (11,1 %)	0,6	17 (9,4 %)	83 (48,5 %)	39,1
Середній	56 (32,7 %)	67 (39,2 %)	6,5	65 (36,1 %)	77 (45,0 %)	8,9
Низький	97 (56,8 %)	85 (49,7 %)	–7,1	98 (54,4 %)	11 (6,5 %)	–47,9

В результаті експериментальної роботи в студентів ЕГ виявились більш високі показники рівнів сформованості правової культури. Так, в ЕГ високий рівень збільшився порівняно із констатувальним етапом на 39,1 %; середній – на 8,9 %; низький зменшився на 47,9 % після проведення формувального експерименту. У КГ високий рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки зріс на 0,6 %; середній – 6,5 %; низький зменшився на 7,1 %.

Отже, зростання кількісних показників сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки в ЕГ відносно КГ свідчить про ефективність процесу формування правової культури студентів саме в ЕГ.

Результати проведеної експериментальної роботи демонструють позитивну динаміку сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки, яка забезпечувалася через призму реалізації педагогічних умов (формування у студентів шанобливого ставлення, чітких мотивів та потреб до розв’язання правових питань при використанні інноваційних форм та активних методів; стимулювання пізнавального інтересу до правових знань завдяки оновленню змісту фахових дисциплін; розвиток самостійності, правової активності, досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльності).

Висновки до третього розділу

Розроблена модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки охоплює такі блоки та їх складники: методологічно-цільовий блок (мета (формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки), підходи (аксіологічний, особистісно-орієнтований, компетентнісний, системний, культурологічний, діяльнісний, комплексний), принципи (раціональності, свідомості, відкритої позиції, діалогової взаємодії, цивілізованості економічної діяльності та правової культури студента)), змістово-процесуальний блок (етапи (адаптаційно-мотиваційний, розвивально-операційний, професійно орієнтований), зміст (оновлення змісту дисциплін: Економікс, Економіка підприємства, Фінанси і кредит, Бухгалтерський облік, Маркетинг, Менеджмент, Економічна теорія, «Юридична відповідальність в галузі економіки»), форми (лекція-бесіда, бінарна лекція, проблемна лекція, лекція-консультація, лекція-прес-конференція, співбесіда, тренінг, індивідуальний практикум, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, консультації-співбесіди, конкурси, громадські перегляди фільмів, вистав, телепрограм, індивідуальний освітній маршрут, створення бізнес-проекту, модерація, включення в різноманітні види правозастосовчої діяльності), методи (проблемний метод, вирішення практичних завдань, вправ, складання правових документів, «портфоліо», метод «право на питання», кейс-стаді, моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари), тематичної дискусії, «круглий стіл», дебати, дискусії, діалоги, метод правотворчості; «мозковий штурм», складання правових документів), технології (диференційоване навчання, проблемного навчання, модульна, проектна, ігрова), засоби (електронний підручник, застосування мультимедіа-систем і інтерактивних комп’ютерних засобів; електронний бібліотечний каталог, локальні и глобальні обчислювальні системи, електронна пошта, система телеконференцій, контроль знань за допомогою тестових комплексів)), оцінно-результативний блок (критерії (мотиваційно-ціннісний, когнітивно-інформаційний, діяльнісно-поведінковий), рівні (високий, середній, низький), відповідний результат (підвищення рівня

правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки)), що демонструють особливості формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки.

Нами обґрунтовано такі педагогічні умови: вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб розв'язувати правові питання із застосуванням інноваційних форм та активних методів; стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін; розвиток самостійності, правової активності, набуття досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей.

Реалізація першої педагогічної умови передбачала диференціацію форм і методів роботи у закладах вищої освіти залежно від викладання дисциплін на молодших або старших курсах: проблемний метод, усний захист рефератів, виступи з доповідями, науковими повідомленнями, метод дискусії, теоретичні конференції, розв'язання практичних завдань, виконання вправ, залучення до різноманітних видів правозастосовчої діяльності, складання правових документів, аналіз правових ситуацій, «портфоліо» (документів, робіт, відгуків), метод «право на питання», ділові ігри тощо.

Втілення другої педагогічної умови забезпечувалось вдосконаленням освітнього процесу за рахунок оновлення змісту дисциплін: «Економікс», «Економіка підприємства», «Фінанси і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Менеджмент», «Економічна теорія» через реалізацію міжпредметних зв'язків економіки і права; упровадженням спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки»; застосуванням інноваційних форм: тренінгів, презентацій, індивідуального практикуму, науково–практичних конференцій, самостійної роботи (картки-завдання, роздаткові матеріали, теми рефератів тощо), активних методів: кейсів, аналізу і моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари), тематичної дискусії, «круглого столу», дебатів, діалогів, методу правотворчості; «мозкового штурму», ігор (пізнавальні, дидактичні, рольові), проблемних ситуацій, складання правових документів (договору, позовної заяви, клопотання тощо), методу правотворчості.

Реалізацію третьої педагогічної умови уможливило використання організаційних форм: лекції, семінари, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, конференції, конкурси, олімпіади, громадські перегляди фільмів, вистав, телепрограм, індивідуальний практикум, індивідуальний освітній маршрут, створення бізнес-проекту, творчих курсових проектів, виробнича практика, самостійна аудиторна і позааудиторна робота, консультації-співбесіди, тренінг; активних методів: проблемне навчання, кейс-стаді; педагогічних технологій (диференційоване навчання, проблемного навчання, модульна, проектна, ігрова).

В результаті експериментальної роботи в студентів ЕГ виявились більш високі показники рівнів сформованості правової культури. Так, в ЕГ високий рівень збільшився порівняно із констатувальним етапом на 39,1 %; середній – на 8,9 %; низький зменшився на 47,9 % після проведення формувального експерименту. У КГ високий рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки зріс на 0,6 %; середній – 6,5 %; низький зменшився на 7,1 %.

Результати експерименту вказують на ефективність педагогічних умов формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки, на значні позитивні зміни в рівнях її сформованості в експериментальній групі.

Результати третього розділу дослідження висвітлено в публікаціях автора [180; 181; 182; 189; 193].

ВИСНОВКИ

У дисертації викладено результати теоретичного узагальнення і розв'язання проблеми формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки, що дозволило обґрунтувати модель забезпечення цього процесу, визначити та експериментально перевірити відповідні педагогічні умови. Результати наукового пошуку послугували підставою для таких аргументованих висновків:

1. Проведений аналіз наукових здобутків із проблеми формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки у психолого-педагогічній, юридичній, філософській та ін. літературі показав, що вони можуть бути класифіковані на кілька груп: першу (розкрито історико-теоретичні питання правової освіти та виховання дітей і дорослих, а також подано дослідження прикладного характеру з акцентом на вивченні ефективності механізму правової компетентності учнів та студентської молоді), другу (досліджено питання розвитку правової свідомості особистості), третю (порушено різні аспекти правової культури суспільства й індивідів: філософський, соціокультурний, педагогічний та юридичний тощо), четверту (проблеми узгодження економічної діяльності та правової культури), п'яту (розкриття професійних якостей студентів економічних спеціальностей, серед яких виокремлюються законослухняність, правопорядність, совість, відповідальність за якість прийнятих рішень, прогнозування на цій основі ефективності економічних рішень). Особливо увагу приділено специфіці фахової підготовки майбутніх бакалаврів з економіки в контексті формування у них правової культури. Проте, незважаючи на стійкий інтерес до різних проблем правової культури фахівців, питання формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки недостатньо розроблено в теорії і практиці професійної освіти.

Аналіз термінологічного апарату дослідження, а саме: «культура», «право», «правова культура» дозволив уточнити сутність ключових понять:

«правова культура майбутніх бакалаврів з економіки», «формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки».

Правову культуру майбутніх бакалаврів з економіки визначено як освоєний і матеріалізований досвід їх професійної діяльності, заснований на єдності правових та економічних знань, умінь, правомірної поведінки і готовності особистості керуватися правовими переконаннями у різних видах економічної діяльності.

Під поняттям «формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки» розуміємо планомірно керований, цілеспрямовано організований процес систематичного впливу на особистість всією сукупністю форм, методів, засобів наявних в арсеналі сучасної освітньої діяльності, для засвоєння правових знань, переконань, потреб, цінностей, звичок активної правомірної поведінки, імунітету до скоєння правопорушень.

2. Уточнено критерії сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки та їх показники: *мотиваційно-ціннісного* (ціннісні орієнтації й правові установки, зокрема шанобливе ставлення до системи чинних у суспільстві правових норм, розуміння морального змісту закону; сформованість ціннісно-правових мотивів готовності до соціально значущої поведінки; виховання моральних і прагматичних якостей особистості, що виявляються в соціальній і правовій активності у правотворчості, правозастосуванні, правоохоронній діяльності; адекватна позитивна самооцінка; прагнення до самовиховання; негативна оцінка до правопорушень і осіб, що їх здійснюють); *когнітивно-інформаційного* (оволодіння економічними й правовими знаннями, відомостями про необхідні прийоми і навички правової діяльності, застосування набутих знань на практиці та у постійно мінливих життєвих ситуаціях і в своїй професійній діяльності з огляду на визнання соціальної цінності права, орієнтуванні в спеціальній літературі, умінні користуватися довідковими правовими системами; розвиток правосвідомості); *діяльнісно-поведінкового* (заохочення особистості до практичної правової діяльності; навички та вміння адекватно послуговуватись законом у реальній

життєвій ситуації і майбутній професійній діяльності; аргументовано переконувати у своїх поглядах; прагнення до самореалізації в правовій діяльності; вироблення стійкої звички дотримуватись правових норм; правомірна поведінка; соціально-правова активність). На основі визначених критеріїв та показників схарактеризовано рівні сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки: високий, середній та низький.

3. Здійснено діагностику сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки, яка включала моніторинг процесу її формування та констатувальний експеримент. Результати моніторингу змісту дисциплін циклу загальної і професійної підготовки показали, що структура більшості навчальних дисциплін розкриває теоретичні та практичні питання діяльності і меншою мірою звертається до її суб'єкта, якому доводиться розв'язувати в повсякденній практиці протиріччя між вимогами законодавства та реальними умовами долання різноманітних економічних проблем; правовий потенціал економічних дисциплін використовується не повною мірою, не враховано інтеграцію правових і економічних знань у фахових дисциплінах; опитування студентів довели, що у них інтерес до права не виражений, правові знання уривчасті і слабкі, вони дотримуються вимог закону через страх покарання (законослухняна поведінка); невироблені такі правові навички і вміння: виявляти проблему, оцінювати її практичну і теоретичну значимість, структурувати змістовні етапи правових ситуацій, організовувати самостійну роботу тощо; правова активність незначна. В основному майбутні фахівці погано розуміють сутність професії економіста, вимоги до цього фаху, нечітко орієнтуються в механізмі застосування правових знань в освітній та професійній діяльності, мають несформовану мотивацію до правової діяльності.

Констатувальний експеримент показав, що сформованість правової культури в експериментальній і контрольній групах має практично однаковий низький рівень (експериментальна група за мотиваційно-ціннісним критерієм становить 48,0 %, когнітивно-інформаційним 50,4 %, діяльнісно-поведінковим 48,0 %, у контрольній групі відповідно 47,8 %, 49,4 %, 47,2 %).

4. Розроблено та апробовано модель формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки, яка охоплює такі блоки та їх складники: методологічно-цільовий (мета, підходи, принципи), змістово-процесуальний (етапи, зміст, форми, методи, технології, засоби), оцінно-результативний (критерії, рівні, відповідний результат).

Визначено й зреалізовано педагогічні умови формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки: вироблення у студентів шанобливого ставлення, мотивів та потреб розв'язувати правові питання із застосуванням інноваційних форм та активних методів; стимулювання пізнавального інтересу до правових знань на основі оновлення змісту фахових дисциплін; розвиток самостійності, правової активності, набуття досвіду вирішення правових ситуацій через поєднання аудиторної та позааудиторної діяльностей.

Реалізація першої педагогічної умови здійснювалася через диференціацію форм і методів роботи у закладах вищої освіти залежно від викладання дисциплін на молодших або старших курсах: проблемні питання; організація семінарських занять із запитаннями-відповідями, повтором-узагальненням, методом розгорнутої бесіди і контрольних робіт, усним захистом рефератів, виступом з доповідями, науковими повідомленнями; метод дискусії, теоретичні конференції, розв'язання завдань у ході практичних занять «Організаційно-правові форми економічної діяльності» та ін., виконання вправ, залучення до різноманітних видів правозастосовчої діяльності, складання правових документів, аналіз правових ситуацій, «портфоліо» (документів, робіт, відгуків), метод «право на питання», ділові ігри «Підприємець» тощо.

Друга педагогічна умова реалізовувалася на основі оновлення змісту дисциплін: «Економікс», «Економіка підприємства», «Фінанси і кредит», «Бухгалтерський облік», «Маркетинг», «Менеджмент», «Економічна теорія» через реалізацію міжпредметних зв'язків економіки і права; упровадженням спецсемінару «Юридична відповідальність в галузі економіки»; застосуванням інноваційних форм: тренінгів, презентацій, індивідуального практикуму,

науково-практичних конференцій, самостійної роботи (картки-завдання, роздаткові матеріали, теми рефератів тощо), активних методів: кейсів, аналізу і моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари), тематичної дискусії, «круглого столу», дебатів, діалогів, методу правотворчості; «мозкового штурму», ігор (пізнавальні, дидактичні, рольові), проблемних ситуацій, складання правових документів (договору, позовної заяви, клопотання тощо), методу правотворчості.

Для реалізації третьої педагогічної умови використано організаційні форми: лекції, семінари, зустрічі з працівниками правоохоронних органів, тематичні вечори, конференції, конкурси, олімпіади, громадські перегляди фільмів, вистав, телепрограм, індивідуальний практикум, індивідуальний освітній маршрут, створення бізнес-проекту, творчих курсових проектів, виробнича практика, самостійна аудиторна і позааудиторна робота, консультації-співбесіди, тренінг; активних методів: проблемне навчання, кейс-стаді; педагогічних технологій (диференційоване та проблемне навчання, модульна, проектна, ігрова).

Ефективність педагогічних умов доведена результатами формувального експерименту: у студентів експериментальної групи виявились більш високі показники рівнів сформованості правової культури у порівнянні з контрольною (в експериментальній групі високий рівень збільшився порівняно із констатувальним етапом на 39,1 %; середній – на 8,9 %; низький зменшився на 47,9 % після проведення формувального експерименту; у контрольній групі високий рівень зріс на 0,6 %; середній – 6,5 %; низький зменшився на 7,1 %.

Результати дослідження свідчать про динамічні позитивні зміни показників сформованості правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки експериментальних груп під впливом запропонованих нововведень.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки. Перспективу подальших досліджень убачаємо в таких напрямах:

правова компетентність викладачів закладів вищої освіти у сфері підготовки майбутніх економістів; комунікативне середовище як умова формування правової культури студентів; готовність майбутніх економістів до застосування правових знань, вмінь та здібностей у професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абсаттаров Г. Р. Правовая культура общества: новые подходы, оценки и решения. *Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан*. 2013. № 2. С. 162–168
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. Москва: Наука, 1980. 336 с.
3. Автономов В. С., Дорошенко М. Е., Замков О. О. Совершенствование экономического образования: аналитический доклад. Москва: Логос, 2005. 108 с.
4. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности: монография. Москва: Наука, 1988. 142 с.
5. Алексєєва І. М. Правова освіта та правове виховання провізорів у контексті демократизації суспільства та європейських стандартів освіти в Україні. *Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики*. 2015. № 1. С. 96–100.
6. Алексєєнко Т. Ф., Аніщенко В. М., Балл Г. О. та ін. Біла книга національної освіти України / за ред. В. Г. Кременя. Київ: Інформаційні системи, 2010. 342 с.
7. Андрусишин Р. М. Правове виховання працівників ОВС: теоретико-правовий вимір: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2016. 226 с.
8. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2005. 353 с.
9. Астляйтнер Г. Дистанционное обучение посредством WWW: социальные и эмоциональные аспекты. *Гуманитарные исследования в Интернете*: сб. науч. тр. / под ред. А. Е. Войскунского. Москва: Можайск-Терра, 2000. С. 333–366.
10. Атанов Г. Обґрунтування та сутність діяльнісного підходу до навчання. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2002. № 3. С. 85–93.
11. Бабаев М. М. О культурологическом подходе к пониманию правовой

культуры личности. *Криминологические и психолого-педагогические проблемы правового воспитания*: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (Брянск, 24–25 апр. 2003 г.). Брянск, 2003. С. 85–90.

12. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. Москва: Просвещение, 1982. 192 с.
13. Бабаян О. О. Формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами імітаційно-рольового моделювання: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2009. 20 с.
14. Бабкова-Пилипенко Н. П. Формування лідерських якостей майбутніх економістів у процесі професійної підготовки: дис. … канд. пед. наук. Ялта, 2011. 242 с.
15. Баловсяк Н. В. Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 334 с.
16. Бальсевич А. Экономика права: предпосылки возникновения и история развития. *Вопросы экономики*. 2008. № 12. С. 60–71.
17. Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание. *Общая теория права*: курс лекций / под ред. В. К. Бабаева. Нижний Новгород, 1993. С. 474–475.
18. Басай В. Д., Зеліско Л. І. Аксіологічні витоки українського права в контексті культурологічної освіти юристів. *Наше право*. 2003. № 3. С. 5–10.
19. Батаршев А. В., Алексеева И. Ю., Майорова Е. В. Диагностика профессионально важных качеств. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 192 с.
20. Бекетов Н. В. Бифуркационная природа экономических кризисов и социальных катастроф. *Credo new*. 2009. № 1. С. 224–237.
21. Бенькович Н. В. Педагогічні умови моніторингу якості професійної підготовки майбутніх економістів у вищому навчальному закладі: дис. … канд. пед. наук. Київ, 2014. 200 с.
22. Берлач А. І., Карпенко Д. О., Ковальський В. С. ін. Правознавство: підручник / за ред. В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 752 с.
23. Беспалов П. В. Компьютерная компетентность в контексте личностно-

ориентированного обучения. *Педагогика*. 2003. № 4. С. 45–50.

24. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості. *Початкова школа*. 2001. № 12. С. 32–36.
25. Богоявленська Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1983. 172 с.
26. Боер В. М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории): дисс. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 1993. 132 с.
27. Большой энциклопедический словарь: в 2 т. / под ред. А. М. Прохорова. Москва: Советская энциклопедия, 1998. Т. 1. 1456 с.
28. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ИНФА-М, 2004. 465 с.
29. Бондаренко С. А. Дидактический тест-практикум по правовым дисциплинам: учеб.-метод. пособ. Барнаул: АКИПКРО, 2002. 152 с.
30. Бондаренко С. А. Педагогические условия повышения эффективности правовой подготовки студентов экономических специальностей (на примере среднего профессионального образовательного учреждения): дисс. … канд. пед. наук. Барнаул, 2003. 238 с.
31. Бондарь А. С. Понятие правовой культуры. *История государства и права*. 2011. № 6. С. 13–17.
32. Бочкова Е. С. Педагогические и организационно-правовые условия реализации государственных образовательных стандартов в подготовке экономистов-менеджеров: дисс. … канд. пед. наук. Калининград, 2003. 104 с.
33. Боярчук Н. Модель формування професійної компетентності майбутніх економістів. *Педагогічні науки*. 2013. № 1. С. 85–95.
34. Бугачевская Е. В., Каретко Н. М. Особенности формирования правовой культуры и правосознания предпринимателя. URL: http://gisap.eu/ru/osobennosti-formirovaniya-pravovoi-kultury-i-pravosoznaniya-predprinimatelya (дата обращения: 18.07.2018).

35. Будас А. Навчання правознавства студентів неюридичних спеціальностей як предмет наукового дослідження. *Педагогічний дискурс.* 2014. Вип. 17. С. 29–34.
36. Будас А. П. Лекційне заняття у системі правової підготовки студентів економічних спеціальностей. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: Психологія і педагогіка*. 2012. № 19. С. 28–31.
37. Бужикова Р. І. Педагогічні технології професійно орієнтованого навчання студентів економічних коледжів: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2010. 20 с.
38. Вартанян Е. В. Правовая культура студентов-юристов: проблемы профессиональной социализации. *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология*. 2013. Вып. 1. С. 80–85.
39. Василина С. І. Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів: дис. … канд. пед. наук. Львів, 2017. 311 с.
40. Велигон В. Ф. Формирование правовой культуры предпринимательской деятельности у студентов экономических специальностей вузов: дисс. … канд. пед. наук. Магнитогорск, 2003. 171 с.
41. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник. Москва: Спарк, 1998. 412 с.
42. Виноградова Е. В. Эффективность компьютеризации подготовки специалистов экономического профиля с высшим образованием в условиях рыночной экономики: дисс. ... канд. экон. наук. Донецк, 1994. 184 с.
43. Вишпольська В. Ф. Формування базових компетентностей майбутніх економістів-міжнародників у професійній підготовці: дис. … канд. пед. наук. Хмельницький, 2013. 200 с.
44. Власюк І. В. Формування професійно-термінологічної компетентності майбутніх бакалаврів економіки в процесі вивчення фахових дисциплін:

дис. … канд. пед. наук. Вінниця, 2015. 272 с.

45. Войтанович О. Й. Формування національної правової ідеології в умовах глобалізації: дис. … канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. 251 с.
46. Волкова Н. Проблема підготовки майбутніх економістів до управлінської діяльності. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2002. Вип. 1. С. 17–26.
47. Гаврутенко Л. А. Формування готовності до професійної діяльності майбутнього економіста. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2013. Т. 38, № 6. С. 53–62.
48. Гайдученко Ю. О. Особливості самореалізації майбутніх економістів у навчальному процесі. *Проблеми освіти*. 2015. Вип. 84. С. 93–97.
49. Галущак І. Шляхи формування правової компетентності майбутніх економістів в умовах гірського регіону. *Гірська школа Українських Карпат*. 2016. № 15. С. 102–105.
50. Галущак І. Є. Формування правової культури майбутніх економістів. *Основні напрями розвитку педагогічної науки*: матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 20–21 жовт. 2017 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 88–89.
51. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 16 с.
52. Годун Н. Ю. Правова культура: дефініція поняття. *Наше право*. 2015. № 1. С. 11–15.
53. Головко Н. І. Правова педагогіка: навч. посіб. Київ: МАУП, 2007. 248 с.
54. Головченко В., Потьомкін А. Правові механізми формування правової свідомості студентів. *Право України*. 2006. № 4. С. 25–27.
55. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави. *Право України*. 2005. № 4. С. 24–25.
56. Горбунова Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права. *Право України*. 2006. № 4. С. 154.

57. Горкуненко П. Формування професійної компетентності викладача педагогічного вищого навчального закладу I–II рівнів акредитації в контексті загальноєвропейської інтеграції. *Нова педагогічна думка*. 2010. № 1. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npd/2010_1/Gorkunen.pdf (дата звернення: 16.07.2017).
58. Горностаева И. Н. Формирование профессионально важных качеств личности будущих менеджеров: дисс. ... канд. пед. наук. Брянск, 2002. 247 с.
59. Горобець С. М. Теоретичні моделі компетенцій майбутніх економістів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 25. С. 156–158.
60. Горстко А. Б. Познакомьтесь с математическим моделированием. Москва: Знание, 1991. 160 с.
61. Гречан А. П., Колос І. В. Формування компетентності майбутнього фахівця у галузях знань «Економіка і підприємництво». *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2008. № 1, Т. 1. С. 206–209.
62. Гриньова Я. Г. Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2010. 284 с.
63. Грошева Т. М. Особенности и значение формирования правосознания и правовой культуры будущих специалистов банковского дела. *Успехи современного естествознания*. 2005. № 2. С. 89–91.
64. Грушева А. Нові пріоритети діяльності економістів і моделювання їхніх професійних якостей у системі університетської освіти. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2014. № 4. С. 155–162.
65. Гулевич І. В. Особливості правової освіти студентів економічних спеціальностей у Кримському економічному інституті ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана». *Правове регулювання економіки*. 2013. № 13. С. 273–277.
66. Гусенко А. А. Поняття та сутність правової культури студентів. *Наукові*

праці. Серія: Педагогіка. 2016. Вип. 258, Т. 270. С. 27–30.

67. Дарманська І. Особливості формування змісту правової підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах ступеневої освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2003. № 5. С. 138–150.
68. Данильчук О. Формування професійної компетентності при підготовці майбутніх спеціалістів економічного профілю у вищому навчальному закладі. *Молодь і ринок*. 2012. № 3. С. 110–113.
69. Деменко О. І. Правосвідомість студентської молоді в Україні: теоретико-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2012. 207 с.
70. Демура І. В. Формування професійної компетентності студентів економічних спеціальностей у процесі фахової підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2010. 20 с.
71. Джужа О. М., Кузнецов В. В., Осадчий В. І., Плугатир В. С. Кримінальне право України: Курс тестових завдань: навч. посіб. / за ред. В. І. Осадчого. Київ, 2009. 243 с.
72. Дибкова Л. М. Індивідуальний підхід у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2006. 20 с.
73. Довгий О. Формування правової культури курсантів льотних навчальних закладів у процесі професійної підготовки. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Педагогічні науки*. 2014. Вип. 131. С. 79–81.
74. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників / уклад. Я. Кавторєва. Харків: Фактор, 2008. Вип. 1: Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності. 384 с.
75. Долженков О. О. Формування правової компетентності майбутніх менеджерів освіти. *Наука і освіта*. 2015. № 2. С. 31–36.
76. Донченко Р. Н. Правовой нигилизм как устоявшееся общесоциальное явление. *Юрист*. 2005. № 6. С. 14–17.
77. Доронина Ю. Ю. Формирование правовой культуры студентов вузов

экономического профиля: дисс. … канд. пед. наук. Москва, 2004. 143 с.

78. Дуглас Н. О. Профессиональная правовая культура – состояние правовой жизни общества. *Молодой ученый*. 2012. № 7. С. 193–196.
79. Евграфова О. В. Взаимодействие экономического и правового в профессиональной культуре должностных лиц таможенных органов. *Научный форум: Экономика и менеджмент*: материалы IX Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 21–28 сент. 2017 г.). Москва: МЦНО, 2017. С. 104–111.
80. Енциклопедія освіти / редкол.: В. Г. Кремень (голова) та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
81. Желдикова Л. В. Актуальные аспекты формирования правовой культуры граждан в современном Казахстане. URL: http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/pages/view/922 (дата обращения: 18.07.2018).
82. Жумагазина Ж. А. Социально-педагогическое проектирование учебной деятельности бакалавра экономики: дисс. … канд. пед. наук. Оренбург, 2010. 190 с.
83. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком, 1997. 140 с.
84. Загальна теорія права: підручник / за ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.
85. Загородня А. А. Зміст професійної підготовки фахівців економічної галузі в Україні. *Innovative solutions in modern science*. 2016. Vol. 7, No. 7. URL: http://naukajournal.org/index.php/ISMSD/article/view/970/1107 (last accessed: 18.07.2018).
86. Зарубина О. А. Развитие профессиональной компетентности экономиста-менеджера в процессе повышения квалификации: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Рязань, 2010. 26 с.
87. Зверева М. В. О понятии «педагогические условия». *Новые исследования в педагогических науках*. 1987. № 1. С. 29–32.
88. Иванова Л. И. Формирование правовой культуры личности как условие

эффективности права. *Государство и право в изменяющемся мире*: сб. материалов науч.-практ. конф. (Нижний Новгород, 5 марта 2015 г.). Нижний Новгород: ПФ ФГБОУВО «РГУП», 2016. С. 751–761.

89. Игнатов В. М. Формирование правосознания будущих экономистов правоохранительных органов в вузе МВД России: дисс. … канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 2007. 162 с.
90. Ильенков Э. В. Философия и культура. Москва: Политиздат, 1991. 462 с.
91. Ильина В. Ю. Становление и развитие высшего экономического и бизнес-образования Соединенных Штатов Америки в современных условиях: дис. ... канд. пед. наук. Ялта, 2009. 237 с.
92. Іваній О. М. Правова підготовка як умова високого професіоналізму вчителів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 1. С. 326–334.
93. Іванченко Є. А. Теоретико-методичні засади системи інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Вінниця, 2011. 40 с.
94. Іванченко Є. А. Теоретико-методичні засади системи інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів: дис. … д-ра пед. наук. Одеса, 2011. 482 с.
95. Інвестиційно-інноваційна складова структурної трансформації економіки України: кол. моногр. /Бержанір А.Л., Петренко П.С., Підлісний Є. В та ін / за ред. О. П. Кірдана. Умань: Візаві, 2017. 172 с.
96. Каган М. С. Человеческая деятельность. Опыт системного анализа. Москва: Политиздат, 1974. 328 с.
97. Каминская В. И., Ратинов А. Р. Правосознание как элемент правовой культуры. *Правовая культура и вопросы правового воспитания*: сб. науч. тр. Москва: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1974. С. 39–67.
98. Кармин А. С. Культурология. Санкт-Петербург: Лань, 2001. 832 с.
99. Кічук Я. В. Теоретичні і методичні засади формування правової

компетентності майбутнього соціального педагога в умовах університетської педагогічної освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Одеса, 2010. 40 с.

100. Кліпа Ю. В. Підготовка майбутніх економістів в Європейському контексті. *Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 26–27 січ. 2018 р). Львів, 2018. Ч. 2. С. 7–10.
101. Клунко Р. Ю. Формування правової культури майбутнього вчителя як елемент підготовки до професійної діяльності. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія: Психолого-педагогічні науки.* 2015. № 3. С. 148–151.
102. Коваленко І. П., Коваленко А. С. Студентське самоврядування як важливий чинник формування правової культури студентів. *Вісник Харківської державної академії дизайну та мистецтв.* 2011. № 1. С. 171–175.
103. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 21 с.
104. Коваль І. Правова активність студентів педагогічного коледжу. *Молодь і ринок*. 2015. № 6. С. 153–157.
105. Коваль І. Сутність і змістова характеристика поняття «правове виховання». *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2015. № 1. С. 334–342.
106. Коваль Т. І. Теоретичні та методичні основи професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2008. 44 с.
107. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України.* 2014. № 1. С. 22–32.
108. Коломійцев О. А. Правова поведінка особистості у соціально-психологічному вимірі. *Український науковий журнал*. 2005. № 6. С. 144–150.
109. Комарова О. Ю. Правовая культура как объективная необходимость

формирования правового сознания человека в условиях становления гражданского общества: дисс. … канд. социол. наук. Ярославль, 1998. 268 с.

110. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики / за ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.
111. Комплекс нормативних документів для розробки складових системи стандартів вищої освіти / уклад. Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, В. Л. Гуло та ін.; за ред. В. Д. Шинкарука. Київ, 2008. 71 с.
112. Копил Г. О. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців з міжнародної економіки у процесі вивчення іноземних мов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2007. 20 с.
113. Корнєв Р. С. Підготовка майбутніх економістів-аграрників до професійної інформаційної діяльності: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2005. 293 с.
114. Корнишина М. М. Особенности формирования правовой культуры молодежи (результаты социологического исследования). *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2010. Вып. 12. С. 105–110.
115. Костенко О. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку (щодо юридичної освіти і правового виховання «соціально-натуралістського» типу). *Право України.* 2011. № 8. С. 187–193.
116. Кошелева Н. Г. Формування готовності майбутніх економістів до проектування фахової діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2010. 20 с.
117. Кравченко И. А., Бастен А. В. Правовая культура участников финансовых правоотношений. *Вопросы российского и международного права*. 2016. № 9. С. 127–136.
118. Красавчиков О. А. Основные черты и значение правовой культуры. *Советское государство и право*. 1968. № 6. С. 17.
119. Крутоус Т. П. Формування фахової компетентності майбутніх бакалаврів економіки у процесі навчання природничо-наукових дисциплін: дис. …

канд. пед. наук. Вінниця, 2015. 245 с.

120. Кумеда Т. А., Шеременда А. О. Правова культура працівника міліції як об'єкт філософсько-правового аналізу. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 196–203.
121. Курносенко А. А. Интернет в процессе формирования правовой культуры молодежи в условиях трансформирующегося российского общества: дисс. … канд. социол. наук. Краснодар, 2016. 172 с.
122. Кутиркін А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України. *Право України*. 2008. № 3. С. 122–125.
123. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. Таллин: Валгус, 1980. 334 с.
124. Лазарева Е. Б. Социальные факторы формирования правовой культуры молодежи: управленческий аспект: автореф. дисс. … канд. социол. наук. Москва, 2006. 19 с.
125. Лазарчук Г. В. Характеристика напрямів забезпечення формування правової компетентності інженерів-педагогів економічного профілю. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2017. Вип. 41. С. 118–126.
126. Лазарчук Г. В., Актуальність формування правової компетентності у майбутніх інженерів-педагогів економічного профілю. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. 2013. № 2. С. 76–79.
127. Лапузіна О. М. Формування професійної етики у майбутніх інженерів на основі ситуаційного навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Вінниця, 2006. 20 с.
128. Лемак В. В. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Ужгород: ПП «Медіум», 2003. 321 с.
129. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность: учеб. пособ. Москва: Смысл, 2004. 345 с.
130. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности. Москва: Знание, 1980. 96 с.
131. Линейцева К. С. Структура правовой культуры и влияние формирования

институтов гражданского общества на ее развитие. *Правовая инициатива*. 2013. № 6. URL: http://49e.ru/ru/2013/6/13 (дата обращения: 18.07.2018).

132. Літуш С.В. Самооцінка у структурі професійної компетентності майбутніх економістів. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7, № 38. С. 268–278.
133. Лодатко Є. О. Моделювання в педагогіці: точки відліку. *е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку».* 2010. Вип. 1. URL: http://intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski_n1_2010_st_2/ (дата звернення: 18.07.2018).
134. Лукаш О. Л. Формування правової культури студентів у трансформаційному суспільстві: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2011. 19 с.
135. Лукашева Е. А. О воспитании правосознания и правовой культуры. *Советское государство и право*. 1962. № 7. С. 35–46.
136. Максименко А. А. Модель формирования правовой культуры студентов колледжа в процессе профессионального образования. *Современная наука: Актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки.* 2012. № 2. URL: http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/ru/--gn12-02/411-a (дата обращения: 17.07.2018).
137. Максименко А. А. Формирование правовой компетенции студентов колледжа в процессе профессионального образования. *Преподаватель XXI век*. 2012. № 2. С. 59–67.
138. Максимов В. Г. Технология формирования профессионально-творческой личности учителя. Чебоксары: ЧГПИ, 1996. 227 с.
139. Максимова Л. П. Організаційно-педагогічні засади забезпечення якості професійної підготовки майбутніх економістів засобами інформаційно-комунікаційних технологій: дис. … канд. пед. наук. Кременчук, 2015. 296 с.
140. Максимова О. П. Підготовка майбутніх економістів до аналітичної діяльності у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу: дис. … канд. пед. наук. Запоріжжя, 2013. 200 с.
141. Максимчук Л. В. Підготовка майбутніх економістів-міжнародників до професійної діяльності засобами інтерактивних технологій: дис. … канд.

пед. наук. Хмельницький, 2012. 200 с.

142. Мальона С. Б. Правова культура менеджера туризму в процесі професійної підготовки у вузі. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2013. № 18, Ч. ІІІ. С. 86–91.
143. Мальона С. Б. Правова культура як чинник професійної діяльності фахівців фізичної культури. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2008. Т. 1. С. 207–211.
144. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учебник. Москва: Проспект, 2008. 768 с.
145. Мельничук О., Яковлева А. Модель специалиста: (к вопросу о гуманизации образования). *Высшее образование в России*. 2000. № 5. С. 19–25.
146. Молдаван В. В., Чулінда Л. І. Правознавство: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 184 с.
147. Морозов А. С. Правова культура як компонент підготовки фахівців сучасного стандарту. *Педагогічний альманах*. 2009. Вип. 4. С. 145–150.
148. Набока О. Г. Професійно-орієнтовані технології навчання у фаховій підготовці майбутніх економістів: теорія і методика застосування: монографія. Слов'янськ: Підприємець Маторін Б. І., 2012. 303 с.
149. Набока О. Г. Теорія і методика застосування професійно-орієнтованих технологій навчання майбутніх економістів у процесі фахової підготовки: дис. … д-ра пед. наук. Луганськ, 2013. 440 с.
150. Навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни «Філософські проблеми правового виховання» (галузь знань 0304 «Право», освітньо-кваліфікаційний рівень «Бакалавр», напрям підготовки 6.030401 «Правознавство») для студентів заочної форми навчання / уклад. О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський та ін. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 21 с.
151. Наугольникова О. М. Удосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців з економіки в Україні на основі аналізу досвіду США. *Педагогіка та психологія*. 2014. Вип. 46. С. 221–231.

152. Національна програма правової освіти населення. *Офіційний вісник України.* 2001. № 43. С. 37–44.
153. Національна рамка кваліфікацій. URL: https://mon.gov.ua/ua/tag/natsionalna-ramka-kvalifikatsiy (дата звернення: 19.07.2018).
154. Нефедов С. И., Нефедова М. С. Критерии сформированности правовой культуры студентов. *Ползуновский вестник*. 2006. № 3. С. 240–244.
155. Никитин А. Ф. Что такое правовая культура. Москва: Просвещение,1988. 109 с.
156. Николаева Л. Н. Формирование правовой культуры студентов: дисс. … канд. пед. наук. Смоленск, 2005. 219 с.
157. Носач І. В. Формування професійних умінь і навичок майбутніх економістів у процесі вивчення інтегративних фахових дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2008. 20 с.
158. Носков В., Кальянов А., Єфросиніна О. Правосвідомість у соціально-політичному розвитку людини. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 125–133.
159. Общая теория государства и права. Академический курс: в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. Т. 2: Теория права. 257 с.
160. Огороднийчук И. А. Диагностика уровней правовой компетентности. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Серія: Педагогічні науки.* 2008. № 1. С. 225–228.
161. Огороднійчук І. А. Розвиток правової свідомості і правової культури майбутніх інженерів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39. С. 67–74.
162. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., допол. Москва: Азбуковник, 1999. 944 с.
163. Олійник А. Ю. Теорія держави і права України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
164. Олійничук Р. Проблеми формування правової свідомості та правової

культури в українському суспільстві. *Юридичний Журнал*. 2006. № 2. С. 58–60.

165. Омельченко Л. П. Правова освіта та виховання. *Управління школою*. 2003. № 26. С. 19–31.
166. Орел В. В. Педагогічні умови соціалізації майбутніх економістів і менеджерів у фаховій підготовці: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Запоріжжя, 2011. 20 с.
167. Освітньо-кваліфікаційна характеристика та освітньо-професійна програма підготовки бакалавра, спеціаліста і магістра напряму 0501 – «Економіка і підприємництво». Київ, 2004. 105 с.
168. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 194 с.
169. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 24 с.
170. Осипов М. Ю. Правовая культура и механизм ее воспитания. *Журнал российского права*. 2012. № 1. С. 75–81.
171. Основи держави і права України: підручник / за ред. В. Л. Ортинського, В. К. Грищука, М. А. Мацька. Київ: Знання, 2008. 583 с.
172. Основи правознавства: навч. посіб. / за ред. В. М. Пічі. Львів: Магнолія, 2010. 516 с.
173. Пархоменко В. В. Дослідження стану сформованості економічної культури студентів економічних спеціальностей. *Pedagogika Współczesna nauka. Nowy wygląd*: zbiór raportów naukowych wykonane na materiałach Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej Konferencji (Wrocław, 30–31.01.2015). Warszawa: Wydawca: Sp. z.o.o. «Diamond trading tour», 2015. Część 2. S. 50–58.
174. Пархомець В. О. Компетентісний підхід як чинник модернізації змісту підготовки економістів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогічні науки*. 2010. Вип. 50. С. 192–196.
175. Певцова Е. А. Правовое воспитание и формирование правосознания в России. *Журнал российского права*. 2003. № 10. С. 122–133.

176. Певцова Е. А. Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию. *Журнал российского права*. 2004. № 3. С. 70–81.
177. Педагогическая энциклопедия: актуальное понятие современной педагогики / под ред. Н. Н. Тулькибаевой, Л. В. Трубайчук. Москва: Издательский дом «Восток», 2003. 247 с.
178. Перевалова Л. В. Проблеми формування правової культури сучасної молоді в умовах становлення громадянського суспільства. *Переяславская рада: её историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации*: материлалы VI Междунар. науч.-практ. конф. (Харьков, 15–16 дек. 2011 г.). Харьков: НТУ «ХПИ», 2012. С. 497–501.
179. Пиндус В. Я. Концептуальные подходы к формированию правовой культуры личности. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*. 2016. № 6. С. 123–127.
180. Підлісний Є. В. Правові аспекти державного регулювання туристичної діяльності в Україні Актуальні проблеми розвитку національної економіки: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 1 грудня 2016 р., м. Умань: ФОП Жовтий, 2016. Т. 1. С. 96–99.
181. Підлісний Є. В. Маркетинг у сфері готельно-ресторанного бізнесу та туризм: materialy XII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2016». Volume 2. Ekonomiczne nauki.: Przernysl. Nauka I studia. С. 54–56.
182. Підлісний Є. В. Сутність та зміст економічної безпеки підприємства сучасні проблеми і перспективи економічної динаміки: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (30 листопада – 1 грудня 2017 р., м. Умань) / за ред. О. Г. Чирви. Умань: Візаві, 2017. С. 166–168.
183. Підлісний Є. В. Компоненти сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти. *Балканско научно обозрение.* 2017. № 1. С. 17–23.
184. Підлісний Є. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені*

В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. Миколаїв, 2018. № 3(62). Т. 2. С. 241–246.

185. Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через призму методологічних підходів. *World Science.* 2018. № 10(38). Vol. 2. Pp. 23–28.
186. Підлісний Є. Правова діяльність у структурі правової культури майбутніх економістів. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 25(2–2018), ч. 1. С. 138–143.
187. Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через «правосвідомість», «правову освіту» і «правове виховання». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. *Серія «Педагогіка, психологія, філософія»*. Міленіум, 2018. Вип. 291. С. 228–236.
188. Підлісний Є. В. Особливості фахової підготовки майбутніх бакалаврів економіки в контексті формування у них правової культури. *Збірник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 2. С. 211–223.
189. Підлісний Є. В. Модель формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки. *Молодь і ринок*. 2018. № 11(166). С. 152–159.
190. Підлісний Є. В. Узгодження змісту фахової та правової діяльності майбутніх економістів. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*: IV International Scientific and Practical Conference, (Warsaw, Poland, July 19, 2018 r.). Warsaw, Poland, 2018. Vol. 2. С. 53–58.
191. Підлісний Є. В. Сучасні концепції дослідження правової культури. *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін:* Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., (Вінниця, 30–31 жовт. 2018 р.). Вінниця: Планер, 2018. С. 62–64.
192. Підлісний Є. В. Забезпечення правової спрямованості економічної освіти майбутніх бакалаврів економіки. *Дидаскал*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю *«Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку»*, (Полтава, 20–21 листоп. 2018 р.). Полтава, 2019.

№ 19. С. 89–92.

193. Підлісний Є. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення безпеки державного управління в Україні. *Економіка України в умовах євро інтеграції: виклики та перспективи розвитку*: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф., (Умань, 19 квіт. 2018 р.). Умань: Візаві, 2018. С. 21–23.
194. Подберезськй М. К. Формування правової культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів: дис. ... д-ра пед. наук. Харків, 1997. 418 с.
195. Подберезський М. К. Правова культура майбутнього вчителя. Харків: Основа, 1997. 220 с.
196. Подберезський М. К., Безбородий В. О. Формування правової культури. Теоретичні та методичні основи. Мукачево: Елара, 1999. 216 с.
197. Подзігун С. М., Підлісний Є. В. Формування особистості сучасного менеджера-професіонала: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Стратегія розвитку України: міжнародний та гуманітарний виміри». К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. С. 511–515.
198. Подласый И. В. Педагогика: учебник. Москва: Просвещение, 1996. 432 с.
199. Поліщук О. Правова компетентність як основа професійного росту майбутнього менеджера. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2015. Ч. 1. С. 266–270.
200. Попадич О. Педагогічні умови правового виховання майбутніх фахівців комп'ютерної галузі. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 1. С. 175–182.
201. Попадич О. О. Педагогічні умови правового виховання майбутніх фахівців комп'ютерної галузі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2013. 20 с.
202. Попов М. Ю. Правовая культура как элемент социального порядка. *Власть*. 2006. № 6. С. 13–19.
203. Потомахин В. В. Формирование правовой культуры студентов неюридического профиля подготовки: дис. … канд. пед. наук. Курск, 2009. 261 с.
204. Поясок Т. Б. Система застосування інформаційних технологій у професійній

підготовці майбутніх економістів: монографія. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2009. 348 с.

205. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Харків: Право, 2007. 248 с.
206. Правовая культура: метод. пособ. / сост. А. Н. Халтурин. Архангельск: Северный (Арктический) федеральный университет, 2010. 50 с.
207. Правове виховання: монографія / за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2013. 440 с.
208. Правознавство: навч. посіб. / за ред. С. М. Тимченка, Т. О. Коломієць. 2-ге вид., стереотип. Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. 554 с.
209. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. № 1629–IV. Дата оновлення: 01.10.2011. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1629-15 (дата звернення: 19.07.2018).
210. Про Засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/757-14 (дата звернення: 18.07.2018).
211. Про затвердження Концепції розвитку економічної освіти в Україні: Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 04.12.2003 р. № 12/7-4. URL: http://uazakon.com/document/fpart82/idx82748.htm (дата звернення: 19.07.2018).
212. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/501/2015 (дата звернення: 19.07.2018).
213. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1393–р. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679 (дата звернення: 19.07.2018).
214. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/

laws/show/992/2001 (дата звернення: 18.07.2018).

215. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013 (дата звернення: 19.07.2018).
216. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015 (дата звернення: 19.07.2018).
217. Психологический словарь / авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, П. О. Гордеева. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. 640 с.
218. Психология: словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
219. Психологія особистісно-орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді: наук.-метод. посіб. / за ред. В. В. Рибалки. Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. 388 с.
220. Птахіна О. М. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій у процесі підготовки фахівців економічного профілю. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3. С. 154–157.
221. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: навч. посіб. Київ, 1995. 163 с.
222. Распопова Т. В. Профессиональная направленность экономического обучения студентов вузов по дисциплинам общепрофессионального цикла: дисс. ... канд. пед. наук. Магнитогорск, 2002. 198 с.
223. Реан А. А. Психология изучения личности: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В. А., 1999. 288 с.
224. Реан А. А., Коломенский Я. Л. Социальная педагогическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 416 с.
225. Редько С. Розвиток особистості студента – майбутнього економіста в процесі професійної підготовки. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2005. № 2. С. 69–76.
226. Рем О. Педагогічні умови формування правової культури педагога

професійного навчання. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2012. № 6, Ч. 1. С. 68–73.

227. Ржевська Н. В. Педагогічна технологія «Insert» у формуванні правової компетентності майбутніх бакалаврів з товарознавства і торговельного підприємництва. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2016. Вип. 47. С. 246–249.
228. Ржевська Н. В. Формування правової компетентності майбутніх бакалаврів з товарознавства і торговельного підприємництва у процесі професійної підготовки: дис. … канд. пед. наук. Переяслав-Хмельницький, 2017. 289 с.
229. Розіна Н. В. Формування соціально-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: дис. … канд. пед. наук. Київ, 2016. 286 с.
230. Романова І. А. Компетентнісний підхід до правової освіти студентів. *Педагогіка та психологія*. 2008. Вип. 33. С. 26–35.
231. Росенко Н. И. Формирование экономико-правовой культуры у студентов вузов в рамках социального взаимодействия. *Ползуновский альманах*. 2017. № 4, Т. 4. С. 266–268.
232. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 713 с.
233. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. Москва: Педагогика, 1989. Т. 2. 328 с.
234. Румянцева Е. Е. Нравственные законы экономики. Москва: ИНФРА-М, 2010. 96 с.
235. Рябовол Л. Т. Правові предметні компетенції як показники профільної правової предметної компетентності (критерії визначення рівнів сформованості). *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2014. Вип. 8. С. 145–149.
236. Самарук Н. М. Формування професійної компетентності майбутніх

економістів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки.* 2011. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_2_12 (дата звернення: 18.07.2018).

237. Семенова А. В. Формування професійної компетентності фахівців засобами парадигмального моделювання. *Курлянд З. Н., Хмелюк Р. І., Семенова А. В. та ін. Педагогіка вищої школи:* навч. посіб. / за ред. З. Н. Курлянд. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Знання, 2007. С. 432–446.
238. Семитко А. П. Правовая культура. Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. Москва: Инфра; М-Норма, 1997. 432 с.
239. Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови державності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 15 с.
240. Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 185 с.
241. Ситянін В. В. Формування правової компетентності науково-педагогічних працівників вищої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2010. 23 с.
242. Сілічова Т. В. Формування суб'єкт-суб'єктних відносин у процесі фахової підготовки майбутніх економістів у вищих навчальних закладах: дис. … канд. пед. наук. Харків, 2012. 190 с.
243. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
244. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2009. 656 с.
245. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
246. Скворцова С. О. Формування професійної компетентності в майбутнього вчителя математики. *е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку».* 2010. Вип. 4. URL: http://www.intellect-invest.org.ua/ukr/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski_n4_2010_st_4/ (дата звернення: 18.07.2018).
247. Служинська Л. С. Підготовка майбутнього менеджера-економіста до професійної самореалізації: дис. … канд. пед. наук. Тернопіль, 2012. 280 с.

248. Смелова Н. Е. Правовая культура как предмет социально-философского анализа: дисс. … канд. филос. наук. Барнаул, 2000. 144 с.
249. Смірнова В. О. Інтегрований підхід до структурування змісту правових знань у професійно-педагогічному коледжі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 20 с.
250. Соболєва С. Формування соціальної компетентності майбутніх фахівців з економіки у процесі викладання соціально-гуманітарних дисциплін. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 2. С. 197–206.
251. Современный словарь по педагогике / сост. Е. С. Рапацевич. Минск: Современное слово, 2001. 928 с.
252. Степанова Т. В. Педагогические условия формирования социально-психологической зрелости студентов (на примере технического вуза): дисс. ... канд. пед. наук. Кемерово, 1998. 178 с.
253. Субботін В. М., Філонов О. В., Тодоров І. Я. Теорія держави і права: підручник. Київ: Знання, 2005. 327 с.
254. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 1999. 21 с.
255. Теловата М. Т. Концептуальна модель професійної компетентності майбутніх фахівців економічної галузі. *Бухгалтерський облік, аналіз та аудит: проблеми теорії, методології, організації*. 2014. № 1. С. 314–332.
256. Теория государства и права: курс лекций / редкол.: Н. И. Матузов, А. В. Малько. 2-е изд. Москва: Юристъ, 2001. 776 с.
257. Тимощук Г. В. Особливості професійної діяльності економіста. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 41, Ч. 4. С. 267–273.
258. Тимощук Г. В. Формування ціннісного ставлення до професійної діяльності майбутніх економістів у процесі вивчення фахових дисциплін: автореф. дис. … канд. пед. наук. Харків, 2015. 22 с.
259. Тітомир О. С. Правове виховання на сучасному етапі державотворення в

Україні: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2015. 213 с.

260. Ткаченко В. Д., Погребняк С. П., Лук'янов Д. В. та ін Юридична деонтологія: підручник / за ред. В. Д. Ткаченка. Харків: Одіссей, 2006. 157 с.
261. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства. *Право України*. 2005. № 4. С. 34–35.
262. Тугуз С. Б. Формирование правовой культуры студентов вуза в условиях комптентностной модели подготовки специалистов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 2009. 20 с.
263. Уйсімбаєва Н. В. Формування професійної компетентності майбутніх економістів в процесі науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах I–II рівня акредитації: дис. ... канд. пед. наук. Кіровоград, 2006. 189 с.
264. Усеїнова Г. С. Деякі аспекти правової освіти. *Проблеми сучасної освіти*. 2015. № 6. С. 150–154.
265. Фабриков М. С. Педагогические условия воспитания правовой культуры старшеклассников: монография. Владимир: Изд-во ВлГУ, 2017. 159 с.
266. Федорова Т. Ю. Педагогические условия использования инфокоммуникационных технологий в профессиональной подготовке будущих экономистов (на примере специализации «Экономика и право»): дис. … канд. пед. наук. Махачкала, 2009. 186 с.
267. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. Москва: Политиздат, 1987. 590 с.
268. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
269. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва: ИНФРА-М, 1998. 576 с.
270. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва: Советская энциклопедия. 1989. 815 с.

271. Фильченкова И. Ф. Формирование профессиональной компетентности будущих экономистов в вузе: дисс. ... канд. пед. наук. Нижний Новгород, 2009. 182 с.
272. Фоменко Н. А., Скрипник М. І., Фатхутдінова О. В. Правова педагогіка: навч. посіб. / за ред. Н. А. Фоменко. Херсон: ОЛДІПЛЮС, 2015. 326 с.
273. Фролова Ю. В., Кондратьєв В. О. Проблеми формування правової свідомості та правової культури українських студентів. URL: http://www.rusnauka.com/36_NIO_2008/Pravo/39274.doc.htm (дата обращения: 17.07.2018).
274. Хоменко В. Проблема проектування змісту професійної підготовки студентів інженерно-педагогічних спеціальностей комп'ютерного профілю в умовах компетентнісного підходу. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2014. Ч. 1. С. 387–394.
275. Хомік О. Особливості формування у майбутніх економістів управлінських умінь і навичок. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Ч. 1. С. 402–407.
276. Царенко В. І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 18 с.
277. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
278. Циганій С. О. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки: дис. … канд. пед. наук. Київ, 2017. 239 с.
279. Цыганова Т. И. Педагогические условия воспитания правовой культуры студента (на материале подготовки олигофренопедагога): дис. ... канд. пед. наук. Саранск, 2006. 197 с.
280. Чернета С., Дурманенко О. Формування правової культури студентської молоді: соціально-педагогічний аспект. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*. 2012. Вип. 104, Т. 2. С. 173–176.
281. Чубрина Г. Н. Формирование профессионально значимых компетенций

будущих бакалавров экономики в современном вузе: дис. … канд. пед. наук. Великий Новгород, 2012. 346 с.

282. Шагиева Р. В., Соколов Н. Я., Федорченко А. А. и др. Теория юриспруденции: учеб. пособ. Калуга 2007. 362 с.
283. Шай Р. Я. Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 850. С. 317–320.
284. Шаравара І. Правова свідомість та правова культура в Україні: проблеми їх формування. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2015. № 3, ч. 1. С. 9–12.
285. Шевердина Е. А. Особенности формирования правовой культуры студентов в вузе экономического профиля. *Электронный научный журнал «Известия Регионального финансово-экономического института»*. 2013. № 1. URL: http://science.rfei.ru/ru/2013/1/19.html (дата обращения: 18.07.2018).
286. Шишкин В. Д. Правовая культура в условиях социализма. *Советское государство и право*. 1980. № 6. С. 122–128.
287. Штофф В. А. Моделирование и познание. Москва: Наука, 1972. 234 с.
288. Шубина О. Б. Правовая культура как элемент культуры общества: дис. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2002. 167 с.
289. Юдин Э. Г. Системный подход и принципы деятельности. Москва: Наука, 1978. 391 с.
290. Юрасюк Н. В. Формирование правовой компетентности будущего менеджера на основе ситуационного похода: дис. ... канд. пед. наук. Калининград, 1999. 196 с.
291. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
292. Юртаєва Т. Б. Педагогические возможности экономических дисциплин в развитии нравственно-правовой культуры студента. *Теория и практика образования в современном мире*: материалы IV Междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, январь 2014 г.). Санкт-Петербург: Заневская площадь, 2014. С. 153–155.

293. Ягупов В., Півень Н. Компетентнісний підхід до формування змісту професійної підготовки майбутніх бакалаврів технічного профілю (на прикладі спеціальності «Інженерне матеріалознавство»). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2009. № 3. С. 283–287.

294. Яковенко О. І. Формування професійної компетентності майбутніх економістів у процесі практичної підготовки: дис. … канд. пед. наук. Київ, 2015. 329 с.

295. Ярошевська Т. Правова освіта для студентів вищих технічних навчальних закладів. *Право України*. 2010. № 5. С. 149–154.

296. Яшанов С. М. Теоретико-методичні засади системи інформатичної підготовки майбутніх учителів трудового навчання: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2010. 44 с.

297. Bartlett R., King P. Teaching Economics as a Laboratory Science. *Journal of Economic Education*. 1990. Vol. 21, Is. 2. P. 181–193.

298. Bell J. Legal education. *The Oxford handbook of legal studies* / P. Cane, M. Tushnet (eds.). Oxford: OUP, 2003. P. 901–919.

299. Bix B. Law as an autonomous discipline. *The Oxford handbook of legal studies* / P. Cane, M. Tushnet (eds.). Oxford: OUP, 2003. P. 975–987.

300. Broadbent G. Engaging with values in legal education: are there lessons from law for non-lawyers? *Conference paper given at the Socio-Legal Studies Association Annual Conference*. Oxford, 2005. P. 375–380.

301. Byles L., Soetendorp R. Law teaching for other programmes. *Effective learning and teaching in law* / R. Burridge, K. Hinett, A. Paliwala, T. Varnava (eds.). London: Kogan Page, 2002. P. 129–135.

302. Endeshaw A. Teaching law to business students: an inquiry into curriculum and methodology. *The Law Teacher*. 2002. Vol. 36. P. 24.

303. Flogaitis S. Administrative Law of Internationat Organizations: With Special Regard to the United Nations. *Internationalization of Public Law: The European Group of Public Law (EGPL)*: Colloquium. (Legrana (Greece), 16–18 of September 2005). London, 2006. Vol. LXXXIII. P. 278–286.

304. Frager R., Fadiman J. Personality and Personal Growth. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2005. 477 p.
305. Guthrie J. Encyclopedia of Education. New York: Macmillan Reference Library, 2003. 335 p.
306. Joseph M., Saunders P. «Playing the Market Game» in Recent Research in Economics Education / Keith G. Lumsden (ed.). Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1970. 245 p.
307. Kourilsky-Augeven C. Legal Socialisation: From Compliance to Familiarisation through Permeation. *European journal of legal studies*. 2007. Is. 1. URL: http://red.pucp.edu.pe/ridei/files/2012/09/120915.pdf (last accessed: 19.07.2018).
308. Mohsen F. Internetbasierte Lehr-Lernmethoden fur die wirtschaftswissenschaftliche Hochschulausbildung. Konzeption und prototypische Implementierung am Beispiel eines Planspiels: Dissertation zur Erlangung des wirtschaftswissenschaftlichen Doktorgrades der wirtschaftswissenschaftlichen Fakultät der Universität Göttingen. Göttingen, 2002. 238 p.
309. Morris R. Not thinking like a nonlawyer: implications of «recognisation» for legal education. *Journal of Legal Education*. 2004. Vol. 53. P. 267.
310. Sherr A. Legal Education, Legal Competence and Little Bo Peep. URL: https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=494096120005027126012109127126108092024017086086029049025118027085126113093124084028003123122026051006023088085065116115079064043047074030003027027109099103008094001005049074019064115102084024101090121070096072119114080104118119115006030109093001112&EXT=pdf (last accessed: 19.07.2018).
311. White R. Motivation reconsidered: the concept of competence. *Psychological Review*. 1959. No. 66. P. 279–333.
312. Zuravska N., Yakovenko O. Using interactive teaching methods in economic education: a problematic aspect. *Edukacja – technika – informatyka – Rocznik naukowy*. 2013. Nr. 4, Czesc 2. P. 128–132.

ДОДАТОК А

Анкети
для аналізу стану сформованості правової культури студентів

Додаток А 1

Анкета
мотивів вибору спеціальності «Економіст»

1. Чому Ви обрали професію економіста?
    1. Професія «престижна», соціально значуща.
    2. Професія високооплачувана, тому маю матеріальний інтерес.
    3. Прагну мати професійну освіту.
    4. Все одно, де було вчитися.
    5. Завжди можна влаштуватися на роботу.
    6. Батьки наполягли.
2. Чи допускаєте Ви можливість працевлаштування не за фахом після закінчення вишу?
    1. Так.
    2. Ні.
3. Що необхідно вдосконалювати в правовій підготовці студентів за Вашою спеціальністю?
    1. Методи проведення занять.
    2. Зміст правових дисциплін.
    3. Організацію викладання.
    4. Інше (допишіть).
4. Оцініть ступінь важливості кожного чинника, що впливає на професійну готовність випускника (вкажіть три).
    1. Уміння викладача зацікавити своїм предметом.

2. Обсяг і якість одержуваного на заняттях матеріалу.

3. Ставлення викладача до студентів.

4. Забезпечення підручниками, методичною та науковою літературою.

5. Здатність легко засвоювати правові знання.

6. Систематична робота з нормативними правовими актами.

7. Ставлення до викладача.

8. Інше (допишіть).

5. Які, на Ваш погляд, шляхи вдосконалення правових дисциплін найбільш оптимальні?

1. Навчання правильного тлумачення і застосування правових норм.

2. Підвищення професійної спрямованості дисципліни.

3. Надання дисциплінам більшої практичної спрямованості.

4. Інше (допишіть).

6. Визначте найбільш ефективні форми практичних занять з правових дисциплін:

1. Заняття творчого плану (ділові ігри, конференції тощо).

2. Зустрічі з ппрацівниками-практиками.

3. Розгляд правових ситуацій із застосуванням нормативних актів.

4. Виконання тестів з обґрунтуванням відповідей та посиланнями на відповідні норми права.

7. Наскільки важливі, на Ваш погляд, правові знання в оволодінні обраною спеціальністю?

1. Дуже важливі.

2. Не дуже важливі.

3. Зовсім не важливі.

8. Чи хотіли б Ви отримати паралельно з економічною спеціальністю спеціальність юриста?

1. Так.

2. Ні.

9. Чи доводилося Вам у ході спілкування з людьми опиратися на знання правових норм?

1. Так.

2. Іноді.

3. Ні.

10. Яку, на Ваш погляд, мету переслідує правова підготовка в економічному закладі?

1. Загальнокультурний розвиток.

2. Формування професійної готовності фахівця.

3. Становлення фахівця широкого профілю.

4. Виховання законослухняного громадянина.

5. Інші (вказати, які саме).

11. Чи задовольняє Вас рівень отриманих знань, умінь, навичок в галузі правової підготовки?

1. Так.

2. Швидше так, ніж ні.

3. Скоріше ні, ніж так.

4. Ні.

5. Важко відповісти.

12. При застосуванні яких методів організації навчальних занять з правових дисциплін Ви відчуваєте себе впевненіше?

1. Доповідь на семінарі.

2. Рольова (ділова) гра.

3. Дискусії.

4. Контрольна робота.

5. Переказ тексту підручника, параграфа, конспекту лекції, додаткової літератури.

6. Відповіді на питання тесту.

7. Виконання тестів з обґрунтуванням відповідей та посиланням на норми права.

8. Колоквіум.

9. Обговорення та аналіз доповідей, підготовлених іншими студентами.

Додаток А 2

Анкета
щодо визначення рівня сформованості правової культури студентів

1. Що включає в себе поняття «правова культура» особистості?

«Правова культура» – це…

2. Як Ви оцінюєте рівень своїх правових знань в цілому?

високий.

вище середнього.

середній.

нижче середнього.

низький.

важко відповісти.

3. Який рівень правових знань необхідний, на Ваш погляд, для реалізації Ваших професійних планів?

високий.

вище середнього.

середній.

нижче середнього.

низький.

важко відповісти.

4. Чи відчуваєте потребу у самовдосконаленні (в правовій самоосвіті і самовихованні)?

так.

поки ні.

не знаю, важко сказати.

5. Чи вважаєте Ви, що законів треба дотримуватись?

так, неухильно, навіть у дрібніцях.

в принципі так, крім винятку.

ні, можна порушити закон, якщо він недосконалий або несправедливий.

важко відповісті.

6. Чи вважаєте Ви себе законослухняним громадянином?

так, практично в будь-яких обставинах.

намагаюся не порушувати закони.

ні, я іноді можу порушити закон.

7. Якщо Ви можете порушити закон, то в яких випадках?

якщо вважаю закон недосконалим, суперечливим.

якщо вважаю закон несправедливим.

якщо впевнений, що уникну покарання.

інше (вказати, в яких саме ситуаціях).

8. Чи хотілося б Вам взяти участь у залученні до правових знань інших людей в нашому суспільстві (мається на увазі просвітницька робота)?

так.

ні.

важко відповісти.

Додаток А 3

Анкета
щодо визначення особливостей формування правової культури

1. Чи необхідна Вам правова культура?

1.Та, для майбутньої професійної діяльності.

2. Так, для виконання функцій, пов’язаних з життєдіяльністю.

3. Ні, не бачу в цьому необхідності.

4. Не можу відповісти через невизначеність.

2. Як Ви оцінюєте свій рівень правової культури?

1. Високий.

2. Середній.

3. Низький.

4. Дуже низький.

3. Назвіть причини низького рівня Вашої правової культури.

1. Недостатність теоретичних знань.

2. Недостатність практичних навичок.

3. Складність правових норм для розуміння.

4. Інші причини (вкажіть).

4. Чи вважаєте Ви досить ефективними умови формування правової культури в університеті?

1. Так.

2. Ні.

5. Які, на Вашу думку, повинні бути шляхи вдосконалення формування правової культури студентів?

6. Розподіліть подані джерела формування правової культури за 10-бальною шкалою:

Навчальна діяльність

Правознавство		**Філософія**		**Освітнє право**	
Виробнича діяльність		**Громадська діяльність**			
виробнича та переддипломна практика	підприємницька діяльність	участь у суспільно політичному житті, організаціях	робота в студраді	участь в охороні громадського порядку	робота у профспілці
Інформаційні джерела				**Сім'я**	
радіо, телебачення	газети, журнали	комп'ютер	юридична література	спілкування з юристами	участь у вирішенні домашніх правових питань

Додаток Б

Анкета
з визначення рівня сформованості критеріїв правової культури (констатувальний експеримент)

За мотиваційно-ціннісним критерієм

1. Чим цінне право в житті розвинених правової держави і громадянського суспільства?
2. Чим цінне право в житті сучасної України?
3. Для чого Вам необхідні правові знання?
4. Чиїми інтересами при прийнятті правозначущих рішень Ви вважаєте за необхідне керуватися (розташуйте за пріоритетами)?
    1. Своїми власними;
    2. Інтересами рідних;
    3. Інтересами друзів;
    4. Інтересами інших членів суспільства;
    5. Інтересами держави.
5. Чиїми інтересами при прийнятті правових рішень повинні керуватися, на Ваш погляд, інші члени суспільства (розташуйте за пріоритетами)?
    1. Своїми власними;
    2. Інтересами рідних;
    3. Інтересами друзів;
    4. Інтересами інших членів суспільства;
    5. Інтересами держави.
6. Для чого за законами закріплені правові обов’язки?
7. Чим Ви переважно керуєтеся в своїй правомірній поведінці?
    1. Страхом перед відповідальністю;
    2. Страхом засудження;
    3. Особистим розрахунком;

4. Небажанням виділятися з колективу;

5. Власною життєвою позицією.

8. Чи переконані Ви в необхідності виконання норм права (тому, що без цього Україна ніколи не стане правовою державою)?

9. Чи з бажанням Ви відвідуєте лекції та семінарські заняття в межах навчального часу з дисциплін, на яких вивчаються питання правового характеру?

10. Чи захочете Ви піти на лекцію з правової дисципліни, якщо вона проводитиметься поза навчальним часом?

11. Чи бажаєте Ви відвідати з ознайомлювальною метою суд, відділ поліції, прокуратури?

12. Які шляхи юридичної самоосвіти Вам імпонують?

13. Чи хочете Ви, щоб ваші родичі і друзі мали високий рівень правової культури?

14. Чи хочете Ви, щоб інші члени суспільства мали високий рівень правової культури?

15. Чи хочете Ви спробувати застосувати отримані Вами правові знання у відносинах з викладачами, комендантом гуртожитку, деканатом, ректоратом? Чи готові Ви активно діяти в даній сфері?

16. Чи хочете Ви спробувати застосувати отримані Вами правові знання в повсякденному житті? Чи готові Ви активно діяти в даній сфері?

17. Чи хочете Ви спробувати застосувати отримані Вами правові знання в майбутній професійній сфері? Чи готові Ви активно діяти в даній сфері?

18. Чи це про Вас: всякі закони і розпорядки викликають у мене бажання їх порушувати?

19. Чи свідомий Ваш вибір щодо дотримання законів?

20. Чи це про Вас: хочу дотримуватися тих закони, які вважаю справедливими, але борюся з тими, які вважаю необ’єктивними?

21. Чи це про Вас: періоди, коли я не хочу дотримуватися законів, чергуються зі стадіями підвищеної законослухняності?

22. Чи були у Вас ситуації, коли спочатку Ви визначили свою поведінку як

правопорушення, а в подальшому виявилося, що нічого протизаконного Ви не робили?

23. Чи виникали у Вашому житті ситуації, коли спочатку свою поведінку Ви вважали законною, а в подальшому виявилося, що вчинили правопорушення?

24. Чи були у Вас ситуації, коли спочатку Ви вважали поведінку інших людей правопорушенням, а в подальшому виявилося, що нічого протизаконного вони не робили?

25. Чи були у Вас ситуації, коли спочатку Ви визначили поведінку інших людей законною, а в подальшому виявилося, що вони вчинили правопорушення?

26. Що означає вираз «справедливе поводження в правовій сфері»?

27. Чи були у Вас ситуації, коли Ви помилялися в оцінці своєї правової поведінки?

28. Чи були у вас ситуації, коли Ви помилялися в оцінці правової поведінки інших осіб?

29. Що означає вираз «доцільна поведінка» в правовій сфері?

30. Чи були у Вас ситуації, коли помилялися в оцінці доцільності своєї правової поведінки?

31. Чи були у вас ситуації, коли Ви помилялися в оцінці доцільності правової поведінки інших осіб?

32. Чи відчуваєте Ви психологічний дискомфорт, якщо хтось сторонній виявляє прогалини у Ваших правових знаннях?

33. Чи відчуваєте Ви психологічний дискомфорт, якщо самі виявляєте недостатність своїх правових знанньо?

34. Чи є у Вас відчуття гордості за те, що Ви є законослухняним громадянином?

35. Чи буде Вам соромно не підтримати родичів, друзів, якщо вони задумають зробити щось незаконне?

36. Чи мучить Вас совість у разі вчинення правопорушення?

37. Чи часто Ви дорікаєте собі за те, що недостатньо твердо дотримуєтеся законів?

38. Чи радієте Ви, якщо знаходите правильний шлях розв’язання власної

правової проблеми?

39. Чи буваєте задоволені тим, що після Вашої поради родичі, друзі вдало розв'язали правову проблему?

40. Чи викликають у Вас роздратування справедливі закони, якщо вони не збігаються з Вашими власними інтересами?

41. Чи схвалюєте Ви об'єктивні для суспільства закони, але такі, які, на Вашу думку, обмежують права Ваші чи Ваших близьких?

42. Чи неприємно Вам спілкуватися з людиною, яка в минулому вчинила злочин?

43. Чи неприємно Вам спілкуватися з людиною-правопорушником (не злочинець)?

44. Чи відчуваєте Ви тривогу через зростання злочинності в суспільстві?

45. Чи відчуваєте Ви тривогу через низький рівень правової культури населення?

46. Чи радієте Ви, якщо у засобах масової інформації повідомляють про затримання небезпечного злочинця?

47. Чи станете пишатися тим, що Ваші батьки не підуть на злочин навіть заради Вашого майбутнього?

48. Чи стає Вам ніяково в колі знайомих, які проявляють свою некомпетентність в елементарних правових питаннях?

49. Чи розсердитесь, якщо співробітник офіційних органів влади неграмотно або недостатньо обґрунтовано почне відповідати на поставлене йому питання правового характеру?

За когнітивно-інформаційним критерієм

1. Що, на Ваш погляд, виникло в людському суспільстві першим: держава чи право?

2. Дайте визначення поняттю «право».

3. Яке з даних визначень найповніше відповідає на питання «Що таке держава?»:

1. знаряддя політичної влади в суспільстві;
2. засіб встановлення і підтримання громадського порядку;
3. організація, яка володіє верховною владою на певній території;

4. країна, суспільство, народ, розташовані на певній території, які представлені органом вищої влади.

4. Як співвідносяться поняття «закон» і «право»?

5. Що з нижчепредставленого є обов'язковими ознаками держави?

1. суверенітет;
2. наявність державного апарату керівництва та управління;
3. територія;
4. виключне право на видання законів;
5. право на стягнення податків і зборів;
6. монополія на легальне застосування сили, фізичного примусу;
7. монополія на користування всіма природними ресурсами;
8. пріоритет державної власності над приватною;
9. наявність панівної ідеології.

6. Що таке «правова держава»?

7. Для чого необхідно існування інституту держави в сучасному розвиненому світі?

8. Що таке «громадянське суспільство»?

9. Скільки гілок влади необхідно і достатньо для функціонування системи поділу влади?

10. Чи є підстави говорити про те, що в Україні йде становлення правової держави?

11. Яка форма правління існує в даний час в Україні?

1. напівпрезидентська
2. парламентська
3. дуалістична
4. президентська

12. Яка форма державного устрою існує в сучасній Україні?

1. унітарна держава;
2. федерація;
3. конфедерація.

13. Що є Основним Законом України?

14. З якого моменту у людини виникає правоздатність?

15. Як співвідносяться поняття «правосуб'єктність» і «правоздатність»?

16. Які з перерахованих галузей права є приватними, а які публічними (цивільне; кримінальне, трудове; сімейне; кримінально-процесуальне)?

17. Які юридичні видання є офіційним джерелом публікації змін і доповнень до чинного законодавства України?

18. Нормативний акт керівника підприємства – це:

1. закон;
2. підзаконний акт;
3. правозастосовчий акт.

19. Чи існує в Україні місцеве самоврядування?

20. На який термін обирається Верховна Рада?

21. Перерахуйте види юридичної відповідальності.

22. Назвіть компоненти складу правопорушення.

23. З якого віку, за загальним правилом, громадянин може самостійно і в повному обсязі послугуватися своїми правами і виконувати обов'язки?

24. Назвіть хоча б одне право людини і громадянина, що гарантується Конституцією України в сфері:

1. особистого життя;
2. економіки;
3. суспільно-політичній сфері.

25. Перерахуйте основні обов'язки людини і громадянина, закріплені в Конституції України.

26. Суб'єктами цивільного права можуть бути:

1. тільки громадяни;
2. громадяни та юридичні особи;
3. громадяни, юридичні особи, держава.

27. Перерахуйте ознаки юридичної особи.

28. Вкажіть характер діяльності (комерційний, некомерційний) для таких

юридичних осіб:

1. виробничі
2. кооперативи;
3. унітарні підприємства;
4. фонди;
5. громадські та релігійні організації.

29. На основі яких документів створюються такі юридичні особи:

1. повне товариство;
2. товариство на довірі;
3. товариство з обмеженою відповідальністю;
4. акціонерне товариство;
5. виробничий кооператив.

30. У чому основна відмінність унітарного підприємства від державного підприємства?

31. У яких юридичних особах засновник зберігає право власності на майно, передане юридичній особі?

32. Які три права входять до поняття «право власності»?

33. Перерахуйте види довіреностей залежно від їх змісту.

34. Який загальний термін позовної давності, встановлений Цивільним Кодексом?

35. Що таке цивільно-правова угода?

36. Чи зобов'язаний добросовісний набувач майна, викраденого у власника, повернути його останньому?

37. Неустойка, застава, іпотека – це:

1. види цивільних договорів;
2. способи виконання зобов'язань;
3. способи забезпечення виконання зобов'язань.

38. Об'єктами яких галузей права виступають винаходи, промислові зразки, корисні моделі?

39. Як називається зобов'язання, коли кредитор може вимагати від будь-якого з

боржників виконання зобов’язання повністю:

1. часткове;
2. субсидіарне;
3. регресне;
4. солідарне.

40. У чому полягають особливості відшкодування збитків, завданих джерелом підвищеної небезпеки?

41. З якого моменту громадянин має право займатися підприємницькою діяльністю?

42. Де здійснюється реєстрація підприємців без утворення юридичної особи?

43. З якого моменту настає трудова дієздатність громадянина?

44. Чи тотожні поняття «трудовий договір» і «контракт»?

45. На який термін укладається колективний трудовий договір?

46. На який термін укладається контракт?

47. Яка тривалість відпустки у зв’язку з вагітністю та пологами?

48. За який термін працівник зобов’язаний попередити адміністрацію про розірвання трудового договору, укладеного на невизначений термін, за власною ініціативою?

49. Які документи необхідно надати при прийомі на роботу?

50. Яка тривалість щорічної основної відпустки?

51. Чи несе працівник, який заподіяв шкоду роботодавцю, перебуваючи в стані алкогольного чи наркотичного сп’яніння?

52. Назвіть підстави звільнення працівника?

53. Яка загальна тривалість робочого часу працівника на підприємстві (за загальним правилом)?

54. Які органи мають повноваження вирішувати трудові спори?

55. З якого віку можливе залучення особи до адміністративної відповідальності?

56. Перерахуйте види адміністративних стягнень.

57. Чи несуть посадові особи відповідальність за адміністративні правопорушення своїх підлеглих?

58. Назвіть термін, протягом якого можливе накладення адміністративного стягнення на правопорушника.

59. Назвіть термін розгляду адміністративної скарги у вищому органі.

60. Який загальний термін адміністративного затримання?

61. Який термін подачі скарги на постанову про накладання адміністративного стягнення?

62. Чи застосовується в сучасній Україні смертна кара?

63. Який вік притягнення особи до кримінальної відповідальності в Україні?

64. Чи можлива кримінальна відповідальність в Україні за приготування і замах на злочин?

65. Хто такий пособник?

66. Який орган призначає кримінальне покарання?

67. Чи можливо в Україні покарання у вигляді позбавлення волі за вчинення:

1. комп'ютерних злочинів;
2. екологічних злочинів;
3. податкових злочинів.

68. Які органи мають повноваження здійснювати екологічний контроль?

69. На якому етапі можливе проведення першої екологічної експертизи:

1. при наявності підстав до того, що даний об'єкт забруднює навколишнє середовище;
2. при розробці проекту;
3. на початку будівництва об'єкта;
4. на початку функціонування об'єкта.

70. З якого віку можлива реєстрація шлюбу в Україні?

71. Чи породжує вінчання в церкві без державної реєстрації шлюбу правові наслідки?

72. Чи можливе укладання шлюбу між усиновлювачем та усиновленим?

73. Який режим власності існує, за загальним правилом, для майна подружжя?

74. Яке з перерахованого майна не є загальним для подружжя:

1. майно, придбане одним із подружжя до вступу у шлюб;

2. майно, отримане одним із подружжя за договором дарування;

3. майно, отримане одним із подружжя у спадок;

4. майно, придбане одним із подружжя на власні зароблені кошти;

5. майно, що належить до предметів розкоші, придбане під час шлюбу, призначене тільки для одного з подружжя.

75. У яких випадках розірвання шлюбу проводиться в суді, а в яких – в органах РАГС?

76. Чи зобов'язані повнолітні працездатні діти утримувати непрацездатних батьків?

77. Який орган має право позбавити громадянина батьківських прав або скасувати усиновлення?

78. Які дотації має отримувати жінка, яка має дитину?

79. Який максимальний розмір аліментів може бути стягнуто з батька на утримання його дітей?

80. Назвіть основні права споживача.

За діяльнісно-поведінковим критерієм

1. Яку спеціалізовану юридичну літературу Ви читали?

2. Де Ви її брали?

3. Чи можете Ви за назвами в розділі «Зміст» юридичної книги визначити, про що йде мова?

4. Протягом якого часу можете читати спеціалізовану юридичну літературу безперервно?

5. Наскільки Вам доступний зміст юридичних книг?

6. Чи можете Ви після прочитання відтворити зміст юридичної книги?

7. Скільки відсотків від обсягу юридичного тексту Ви зазвичай не засвоюєте з першого прочитання?

8. Назвіть місця у вашому місті, де Ви можете отримати юридичну консультацію.

9. Чи користуєтеся Ви цією можливістю?

10. Чи вмієте Ви складати довіреність на право користування і розпорядження

транспортними засобами?

11. Чи можете Ви укласти договір купівлі-продажу?

12. Чи можете Ви укласти договір дарування?

13. Чи можете Ви укласти договір на проведення науково–дослідних (дослідно-експериментальних робіт)?

14. Чи можете Ви укласти трудовий договір?

15. Чи вмієте Ви укладати інші юридичні документи, про яких не сказано в даному переліку? Які?

16. Чи здатні Ви виявити правову проблему при аналізі конкретної ситуації?

17. Чи здатні Ви розробити і обґрунтувати шляхи розв'язання правової проблеми?

18. Чи здатні Ви вибрати найбільш ефективне правове рішення?

19. Чи здійснювали Ви коли-небудь злочин?

20. Чи здійснювали Ви коли-небудь цивільні правопорушення?

21. Чи здійснювали Ви коли-небудь адміністративні правопорушення?

22. Чи здійснювали Ви коли-небудь дисциплінарні правопорушення?

23. Чи ставали Ви коли-небудь жертвою злочину?

24. Чи вважаєте Ви, що певний злочин стався в результаті Ваших нерозумних дій?

25. Чи відбувалося коли-небудь щодо Вас правопорушення?

26. Чи вважаєте Ви, що самі спровокували правопорушника на його діяння проти Вас?

27. На ринку Ви купили недоброякісний товар (банку кабачкової ікри). В даному випадку Ви:

1. заплачете;
2. підете до продавця і скажете йому все, що про нього думаєте;
3. покажете продавцеві «Закон про захист прав споживачів» та запропонуєту повернути гроші, замінити товар тощо;
4. звернетесь до найближчого відділу поліції із заявою про притягнення продавця до кримінальної відповідальності.

28. Чи доводилося Вам коли-небудь бути цивільним позивачем?

29. Чи вигравали Ви справу за цивільним позововом?

30. Чи можете Ви в даний час бути цивільним позивачем?

31. Чи доводилося Вам бути особою, яка подає скарги?

32. Чи задовольнялись скарги, коли-небудь Вами подані?

33. Чи викликалися Ви коли-небудь добровільно на виконання функцій понятого?

34. Чи завжди Ви відчуваєте себе таким, якого розумяють оточуючі?

35. Чи викликалися Ви коли-небудь добровільно на виконання ролі свідка?

36. Чи звично Вам в даний час бути свідком?

37. Чи намагалися Ви отримати патент?

38. Чи займаєтеся Ви підприємницькою діяльністю?

39. Оцініть рівень результативності Вашої підприємницької діяльності (в балах від 1 до 4).

40. Чи отримували Ви коли-небудь пільгові та безкоштовні путівки в університетському профкомі?

41. Чи вигравали Ви суперечки правового характеру з адміністрацією ВНЗ?

42. Чи все у Вашій сьогоднішній правовій діяльності студента є звичним для Вас?

43. Оцініть результативність Вашої правової діяльності при проходженні останньої практики (в балах від 1 до 4).

44. Чи все у Вашій правовій діяльності практиканта на виробництві було звичним для Вас?

45. Чи берете Ви участь у чергуваннях по навчальному корпусу?

46. Чи берете Ви участь у чергуваннях по гуртожитку?

47. Чи берете Ви участь у пропаганді правових знань? Як саме?

Додаток В

Оцінка сформованості правової культури

Критерії та їх показники	Рівні сформованості в балах			
	I (4 бали)	II (3 бали)	III (2 бали)	IV (1 бал)
Мотиваційно-ціннісний				
1. Здатність відчувати незадоволеність з приводу низької якості власних правових знань і умінь				
2. Здатність відчувати задоволення від власної правомірної поведінки				
3. Здатність відчувати сором і каяття при вчиненні правопорушення				
4. Здатність відчути радість після вдало знайденого правового рішення життєвої ситуації				
5. Здатність відчути задоволення від новоприйнятого закону, що відповідає всім вимогам гуманності і справедливості				
6. Здатність випробувати незадоволення від знову прийнятого закону, що не відповідає таким вимогам				
7. Здатність відчувати почуття сорому, невдоволення при неправомірній поведінці інших осіб.				
8. Здатність відчувати почуття задоволення в разі правомірної поведінки інших осіб				
9. Здатність відчувати почуття невдоволення з приводу низького рівня правових знань і умінь оточуючих				
10. Усвідомлення цінності права в житті розвиненої правової держави і громадянського суспільства				
11. Усвідомлення цінності права в житті сучасної України				
12. Усвідомлення цінності свого правового статусу				
13. Усвідомлення цінності прав і свобод інших людей				
14. Переважна мотивація вищих категорій у власній правової діяльності				
15. Прагнення до правової освіти				
16. Прагнення до підвищення правової культури оточуючих				

Продовження додатку В

17. Готовність активно використовувати отримані правові знання та вміння в університетському житті				
18. Готовність активно використовувати отримані правові знання та вміння в повсякденному житті				
19. Готовність активно використовувати отримані правові знання та вміння в професійній діяльності				
20. Здатність виявити духовний імунітет до вчинення правопорушень				
Когнітивно-інформаційний				
1. Розуміння сутності держави та її ролі в суспільстві				
2. Розуміння суті права і його ролі в суспільстві, знання історії його розвитку та становлення, знання основних правових систем сучасності				
3. Знання правових джерел українського і міжнародного права				
4. Знання положень Конституції України				
5. Знання прав і свобод людини і громадянина				
6. Знання положень цивільного права				
7. Знання положень трудового права				
8. Знання положень адміністративного права				
9. Знання положень галузей, що належать до кримінально-правової				
10. Знання екологічного права				
11. Оцінка чинного законодавства з погляду справедливості і гарантій прав людини				
12. Оцінка чинного законодавства з погляду доцільності				
13. Оцінка власної правової діяльності з погляду законності				
14. Оцінка власної правової діяльності з точки зору справедливості				
15. Оцінка власної правової діяльності з точки зору доцільності				
16. Оцінка правової діяльності інших членів суспільства з погляду законності				
17. Оцінка правової діяльності інших членів суспільства з точки зору справедливості				
18. Оцінка правової діяльності інших членів суспільства з точки зору доцільності				

Продовження додатку В

Діяльнісно-поведінковий критерій				
1. Оперування правовою термінологією і лексикою				
2. Здатність виявити правову проблему при аналізі конкретної ситуації				
3. Здатність розробити і обґрунтувати шляхи вирішення правової проблеми				
4. Здатність вибрати найбільш ефективне правове рішення				
5. Уміння укласти елементарну правову документацію				
6. Уміння використовувати допомогу професійних юристів				
7. Уміння працювати з правовими джерелами (розміщеними в електронних правових системах)				
8. Правомірність поведінки				
9. Невіктимність поведінки				
10. Ініціативність власної поведінки.				
11. Активність в пропаганді правових знань				
12. Активність в правоохоронних заходах				
13. Автоматизм правомірної поведінки				
14. Правова результативність поведінки в університетському житті				
15. Правова результативність поведінки в повсякденному житті				
16. Правова результативність поведінки в професійній діяльності (на практиці)				

Додаток Д

МЕТОДИКИ
для визначення рівнів сформованості правової культури студентів

Додаток Д 1

Методика вивчення мотивації професійної діяльності К. Замфір (в модифікації А. Реана)

Інструкція по роботі з бланками відповідей

Прочитайте нижчеперераховані мотиви професійної діяльності та дайте оцінку із значущості для Вас за п’ятибальною шкалою, використовуючи бланк відповідей.

Таблиця – Бланк відповідей (приклад заповнення)

Критерії вибору професійної сфери	Ступінь впливу				
	в дуже незначній мірі	в достатньо незначній мірі	в невеликій, але і в немалій мірі	в достатньо великій мірі	в дуже великій мірі
Грошовий заробіток		2			
Прагнення до просування кар’єрними сходами			3		
Прагнення уникнути критики з боку керівника або колег	1				
Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей		2			
Потреба в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших				4	
Задоволення від самого процесу і результату роботи					5
Можливість найбільш повної самореалізації саме в даній діяльності					

Обробка отриманих даних

Підраховуються показники внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної (ЗПМ) і зовнішньої негативною (ЗНМ) відповідно до таких ключів.

ВМ = (оцінка пункту 6 + оцінка пункту 1) / 12

ЗПМ = (оцінка п. 1 + оцінка п. 2 + оцінка п. 5) / 3

ЗНП = (оцінка п. 3 + оцінка п. 4) / 2

Показником вираженості кожного типу мотивації буде число від 1 до 5 (в тому числі можливе і дробове).

Інтерпретація результатів

На підставі отриманих результатів визначається мотиваційний комплекс особистості. Мотиваційний комплекс являє собою тип співвідношення між собою трьох видів мотивації: ВМ, ЗПМ та ЗНП.

До кращих оптимальних мотиваційних комплексів слід відносити два типи поєднання: ВМ > ЗПМ > ЗНМ і ВМ – ЗПМ > ЗНМ. Найгіршим мотиваційним комплексом є тип ЗНМ > ЗПМ > ВМ.

Між цими комплексами укладені проміжні з погляду їх ефективності інші мотиваційні комплекси.

При інтерпретації слід враховувати не тільки тип мотиваційного комплексу, але і те, наскільки сильно один тип мотивації перевершує інший за ступенем вираженості.

Додаток Д 2

Методика визначення мотивації навчання

(В. Каташева)

При заповненні мотиваційної шкали студенти давали оцінку по кожному питанню і ставили у відповідних клітинках бали від 01 до 05.

01 – впевнено «ні»,

02 – більше «ні», ніж «так»,

03 – не впевнений, не знаю,

04 – більше «так», ніж «ні»,

05 – впевнено «так».

Шкалювання здійснювалося студентами в «картці респондента».

Оскільки мотивація особистості складається з вольової та емоційної сфер, то питання як би розділені на дві частини. Половина питань (24) передбачає виявлення рівня свідомого ставлення до проблем навчання, а друга половина питань (20) спрямована на виявлення емоційного сприйняття різних видів діяльності в мінливих ситуаціях.

Кількість балів кожної шкали характеризує ставлення студента до різних видів навчальної діяльності, і тому кожну шкалу можна аналізувати окремо. Шкала, що відрізняється від інших великою кількістю балів, характеризує рівень мотивації навчання в конкретній групі.

Загальний (груповий) рівень мотивації розраховувався як середнє арифметичне по кожній шкалі для кожної групи.

Картка респондента

Свідоме ставлення до навчання						**Емоційне сприйняття**					**Разом**
1	5	9	13	17	21	25	29	33	37	41	
2	6	10	14	18	22	26	30	34	38	42	
3	7	11	15	19	23	27	31	35	39	43	
4	8	12	16	20	24	28	32	36	40	44	

Навпроти кожного питання анкети поставте відповідний бал:

1 – впевнений «ні»;

2 – більше «ні», ніж «так»;

3 – не впевнений, не знаю;

4 – більше «так», ніж «ні»;

5 – впевнений «так».

Бали занесіть до картки респондента.

1 питання. Що спонукало Вас вибрати цю професію?

1. Боюся залишитися в майбутньому без роботи.
2. Прагну знайти себе в цій професійній сфері.
3. Цікаві деякі навчальні дисципліни.
4. Тут цікаво вчитися.
5. Вчуся тому, що всюди потрібна вища освіта.
6. Вчуся, щоб не відстати від товаришів.
7. Навчаюсь, тому що більшість предметів необхідно для професії, яку я вибрав (а).
8. Вважаю, що необхідно вчити всі предмети.

2 питання. Як Ви пояснюєте своє ставлення до роботи на заняттях?

1. Активно працюю, коли відчуваю, що пора звітувати.
2. Активно працюю, коли розумію матеріал.оскільки це потрібні предмети.
4. Активно працюю, бо подобається вчитися.

3 питання. Як Ви пояснюєте своє ставлення до вивчення профільних дисциплін?

1. Якщо було б можливо, то пропускав би непотрібні мені заняття.
2. Мені потрібні знання тільки з окремих дисциплін або необхідних для майбутньої професії.
3. Вивчати треба тільки те, що необхідно для професії.
4. Вивчати треба все, оскільки хочеться пізнати якомога більше, і це цікаво.

4 питання. Яка робота на навчальних заняттях тобі найбільше подобається?

1. Слухати лекції викладача.
2. Слухати виступи студентів.
3. Самому аналізувати, міркувати, намагатися вирішити проблему.
4. При вирішенні проблеми прагну самостійно знайти відпровідь сам.

5 питання. Як ти ставишся до спеціальних дисциплін?

1. Вони важко піддаються розумінню.
2. Їх вивчення необхідно для опанування фахом.
3. Вивчення спеціальних предметів зробило навчання цікавим.
4. Спеціальні предмети роблять процес навчання цілеспрямованим і видно,

які базові дисципліни потрібні.

Про різне:

1. Чи часто буває на занятті так, що нічого не хочеться робити?
2. Якщо навчальний матеріал складний, намагаєшся ти зрозуміти його до кінця?
3. Якщо на початку заняття ти був активним, то залишаєшся ти таким до кінця пари?
4. Зіткнувшись з труднощами при розумінні нового матеріалу, чи докладанні зусиль, щоб зрозуміти до кінця?
5. Чи вважаєш ти, що важкий матеріал краще б не вивчати?
6. Чи вважаєш ти, що в твоїй майбутній професії багато з того, що вивчається, не знадобиться?
7. Чи вважаєш ти, що для життя треба більш-менш вчити все?
8. Чи вважаєш ти, що треба мати глибокі знання з фахових дисциплін, а інші по можливості?
9. Якщо ти відчуваєш, що в тебе щось не виходить, чи пропадає в тебе бажання вчитися?
10. Як ти вважаєш: головне – отримати результат, неважливо, якими способами?
11. При вирішенні проблеми або складного завдання шукаєш ти найбільш раціональний спосіб?
12. Чи користуєшся при вивченні нового матеріалу додатковими книгами, довідниками?
13. Чи легко ти занурюєшся у роботу, а чи для поглиблення у неї тобі потрібні додаткові мотиви?
14. Чи буває так, що в університеті вчитися цікаво, а вдома не хочеться?
15. Чи продовжуєш ти обговорювати матеріал, який вивчається на заняттях, після лекцій, вдома?
16. Якщо ти не вирішив важке завдання, а можна піти в кіно або погуляти, то станеш ти вирішувати завдання?
17. Чи сподіваєшся ти на допомогу, а чи списуєш його у товаришів?

18. Чи любиш ти вирішувати типові завдання за зразком?
19. Чи любиш ти завдання, які вимагають роздуми і до яких ти не знаєш, як підступитися?
20. Чи подобаються тобі завдання, в яких необхідно висувати гіпотези, обґрунтовувати їх теоретично?

Приклад картки респондента

Рівень	Свідоме ставлення до навчання						Емоційне сприйняття					Разом
1	01	01	04	01	04	01	02	01	01	01	01	18
2	04	04	05	05	04	05	05	05	02	05	04	48
3	04	05	05	03	05	05	05	04	05	05	05	51
4	04	04	05	04	04	05	05	02	05	04	05	47

1 – низький рівень навчальної мотивації; 2 – середній рівень навчальної мотивації; 3 – нормальний рівень навчальної мотивації; 4 – високий рівень навчальної мотивації.

При підрахунку результатів необхідно підсумувати бали по горизонталі в крайньому правому вертикальному ряду. Вертикальна нумерація шкал кожного ряду позначає не тільки номери питань, але і рівень мотивації. Кожна шкала, що відповідає тому чи іншому рівню мотивації, може містити від 11 до 55 балів (цифра 0 до уваги береться).

Додаток Д 3

Методика
визначення особливостей правосвідомості студентів

Анкета «Ставлення до права»

Оцініть, будь ласка, пропоновані затвердження за такою шкалою:

абсолютно згоден +2 бали; згоден +1 бал

важко сказати, згоден чи ні 0 балів

не згоден – 1 бал; абсолютно не згоден – 2 бали.

1. Я вважаю, що необхідно знати і свідомо дотримуватися правових норм.
2. Мені здається, що слід жити тільки своїм розумом, не довіряючи законам.
3. Найголовніший закон – це вести себе так само, як і навколишні люди.
4. Мені абсолютно байдуже, чи дотримуються закону інші люди.
5. Мені здається, що закон має над людьми магічну силу.
6. Я абсолютно не розбираюся в тому, порушено закон чи ні.
7. Верховенство законів – ось ідеальний устрій держави.
8. Я вважаю, що система права в сучасному суспільстві застаріла і нікому не потрібна.
9. Я пишаюся тим, що в житті ніколи не вступав в протиріччя із законом.
10. Розквіту і добробуту суспільства сприяє лише ретельне виконання закону.
11. Я думаю, що треба так само шанобливо ставитися до закону, як до старших за віком чи званням.
12. Я вважаю, що при вступі у шлюб головне – це висновок шлюбного контракту, а не любов.
13. Завжди, за будь-яких обставин, необхідно орієнтуватися на вищі божественні сили, які сконцентровані в системі права.
14. Мені здається, що знання законів не знадобиться мені в житті.
15. Я вважаю, що в нашій країні створена ідеальна правова система.
16. У мене часто виникає інтуїтивне, неусвідомлене бажання обійти закон.
17. Мені приємно, коли при встановленні ділових відносин насамперед з’ясовують юридичну сторону питання.
18. Звичайно, я добре знаю закони і правила поведінки, але мені в житті вони не можуть допомогти.
19. Я завжди звертаю увагу на те, як поводяться інші люди і чиню так само.
20. У нашому суспільстві спостерігається цинічне ставлення до закону.
21. Закон – це вища сила, яка повинна мати абсолютну владу над людьми.
22. Мені часто хотілося б змінити закони нашої держави, ускладнити правову систему.
23. Право посідає чільне місце в системі загальнолюдських цінностей.

24. Я думаю, що правова система в нашій державі не здатна врегулювати суспільні відносини.
25. Знання законів і правових норм допомагає мені швидко вирішувати свої проблеми і проблеми оточуючих людей.
26. Від протиправних дій мене утримують тільки правові санкції.
27. Мені подобається, коли люди просто виконують вимоги закону, не усвідомлюючи глибоко їхньої суті.
28. Найголовніше – домогтися результату, не важливо, якими засобами, дотримуючись чи ні правові норми.
29. Незаперечна сила закону – це прояв божественної влади.
30. Я дотримуюся вимог закону і не переймаюсь правильністю своїх вчинків.
31. Люди, які активно реалізують в житті юридичні права і обов'язки, є прикладом для наслідування.
32. Як показує практика, в нашому суспільстві процвітають повна безкарність і безправ'я.
33. Я вважаю, що поведінка людини має відповідати нормам права.
34. Я виконую вимоги закону не по совісті, а тільки з примусу.
35. Я намагаюся вивчати закони і приписи тому, що необхідно жити в злагоді з іншими людьми.
36. У практичній діяльності дотримання вимог закону тільки шкодить справі.
37. У праві закладена магічна сила.
38. Я досить слабко поінформований про правову систему в нашій країні.
39. Конституція України є зразком для інших країн світу.
40. Я не вірю в те, що тільки закон і правові вимоги можуть вирішити всі соціальні проблеми.
41. Мені видається правильним і розумним будувати своє життя згідно із законом і нормами права.
42. У мене викликають недовіру люди, які занадто чітко дотримуються норм права.
43. Мені далеко не байдуже, що подумають про мене люди, тому я намагаюся

не порушувати законів і норм моралі.

44. Мають рацію ті люди, які самі часто порушують закон.
45. У сучасному суспільстві поклоніння праву має замінити поклоніння богу.
46. Я відчуваю себе дуже маленьким і безсилим перед владою закону.
47. Мені здається, що найтепліші, щирі, дружні почуття виникають тільки у людей, які дотримуються правових норм.
48. Успіху в житті і багатстві можна досягти тільки не правовими засобами.

ЛИСТ ВІДПОВІДЕЙ

курс _____ стать _____

Поставте бали проти номера відповіді: + 2 б (абсолютно згоден); +1 б (згоден); 0 б (важко сказати, згоден чи ні); – 1 б (не згоден); – 2 б (абсолютно не згоден).

Номер питання	Бали	Номер питання	Бали
1.		25.	
2.		26.	
3.		27.	
4.		28.	
5.		29.	
6.		30.	
7.		31.	
8.		32.	
9.		33.	
10.		34.	
11.		35.	
12.		36.	
13.		37.	
14.		38.	
15.		39.	
16.		40.	
17.		41.	
18.		42.	
19.		43.	
20.		44.	
21.		45.	
22.		46.	
23.		47.	
24.		48.	

Додаток Д 4

Методика
вивчення мотивів навчальної діяльності учнів
(А. Реан, В. Якунін)

Опитувальний лист

Мотиви	Примітки
Стати висококваліфікованим фахівцем	
Отримати диплом	
Успішно продовжити навчання на подальших курсах	
Успішно вчитися, складати іспити на «добре» і «відмінно»	
Постійно отримувати стипендію	
Набути глибоких і міцних знань	
Бути постійно готовим до чергових занять	
Не запускати вивчення дисциплін	
Не відставати від однокурсників	
Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності	
Виконувати педагогічні вимоги	
Досягти поваги викладачів	
Бути прикладом для однокурсників	
Домогтися схвалення батьків та оточуючих	
Уникнути осуду і покарання за погане навчання	
Отримати інтелектуальне задоволення	

Додаток Д 5

Тест «Потреба в досягненнях»
(Ю. Орлов та ін.)

Тест складається з 22 тверджень, що дають змогу уточнити думки, інтереси і власне оцінювання. Якщо згодні з твердженням, напишіть, так», якщо не згодні – «ні».

Оброблення результатів. 1 бал, якщо відповіли «так» на твердження 2, 6, 7, 8, 14, 16, 18, 21, 22 і «ні» – на 1, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 20. Сума балів свідчить про рівень потреби в досягненнях: низький – до 10 балів; нижче середнього – 11–12; середній – 13–14; вище середнього – 15–16; високий – 17–22.

№	Твердження	Так (%)	Ні (%)
1	Думаю, що успіх у житті залежить менше від випадку, ніж від розрахунку		
2	Якщо я позбавлюся улюбленого заняття, життя для мене втратить сенс		
3	Для мене в будь-якій справі важливішим є процес її виконання, ніж кінцевий результат		
4	Вважаю, що люди більше страждають від невдач на роботі, ніж від поганих взаємин з близькими		
5	На мою думку, більшість людей живе віддаленими цілями, а не близькими		
6	У моєму житті було більше успіхів, ніж невдач		
7	Емоційні люди мені подобаються більше, ніж діяльні		
8	Навіть у звичайній роботі я намагаюся удосконалити її елементи		
9	Захоплений думками про успіх, я можу забути про пересторогу		
10	Мої батьки вважали мене ледачим		
11	Думаю, що причина моїх невдач – обставини, а не я сам		
12	Мої батьки дуже суворо контролювали мене		
13	Терпіння у мене більше, ніж здібностей		
14	Лінощі, а не сумніви щодо успіху змушують мене часто відмовлятися від своїх намірів		
15	Думаю, що впевнена в собі людина – це я		
16	Заради успіху я можу ризикувати, якщо навіть шанси не на мою користь		
17	Я не сумлінна людина		
18	Коли все йде добре, моя енергія підсилюється		
19	Якби я був журналістом, писав би охоче про оригінальні винаходи, а не пригоди		
20	Мої родичі часто не схвалюють моїх друзів		
21	Рівень моїх вимог до життя нижчий, ніж у моїх друзів		
22	Мені здається, що наполегливості в мене більше, ніж здібностей		

Додаток Д 6

Тест-опитувальник (А. Реан)

Для кількісного порівняння рівнів позначених показників нами було запропоновано відповідні бали для кожного рівня:

– бал (+1) – рівень, який сприяє залученню до правової культури;

– бал (0) означає нейтральний рівень показника;

– бал (–1) позначає рівень, що перешкоджає формуванню правової

культури.

Всі виділені характеристики пропонується розрізняти за рівнем сформованості, кожному з яких надається певний бал.

Це показано в таблиці.

Система оцінки рівня економіко-правових знань і умінь

Рівень	**Значення коефіцієнта**	**Коефіцієнти**	
		Знання навчального матеріалу	**Сформованість умінь**
1 – високий	0,9–1,0	+1	+1
2 – вище середнього	0,8 – 0,9	+1	+1
3 – середній	0,7 – 0,8	0	0
4 – низький	0,7 и ниже	–1	–1

Мета

I рівень – високий – (+1)

II рівень – вище середнього – (+1)

III рівень – середній – (0)

IV рівень – низький – (–1)

Мотиви

I рівень – високий – (+1)

II рівень – вище середнього – (+1)

III рівень – середній – (0)

IV рівень – низький – (–1),

Всі бали кожного студента заносяться до таблиці оцінок

№ п/п	**ПП**	**Коефіцієнти**				**Сумарна оцінка**

де КЗЗ – коефіцієнт засвоєння знань;

КСУ – коефіцієнт сформованості умінь;

НМ – навчальна мета;

М – мотив.

Пропонована таблиця оцінок заповнюється після кожного діагностичного зрізу.

Динаміка результатів діагностики дає можливість спостерігати за ходом формування правової культури у студента за зміною його мотиваційної сфери, процесом оволодіння ним економіко-правовими знаннями і вміннями. Необхідно відзначити, що сумарний бал, що позначає узагальнений результат, змінюється в межах від (–4) до (+4). При цьому кожен рівень сформованості правової культури оцінювався за всіма характеристиками, і кожному рівню відповідали певні бали:

рівень – від – 4 до – 2 балів (низький),

рівень – від – 2 до + 2 балів (середній),

рівень – від + 2 до + 4 балів (високий).

У процесі дослідження ми прагнули отримати узагальнений результат, який оцінюється сумарним балом. Сумарний бал – є оцінка сформованості правової культури, що містить мету, мотиви, правові знання та вміння студентів.

Додаток Е

Інноваційні форми та активні методи для формування правової культури студентів

Додаток Е 1

Завдання на виявлення суджень студентів про майбутню професію, ролі в ній права і правосвідомості

Завершіть нижчеподані речення:

1. Мені хотілося б після закінчення університету працювати…
2. По-моєму, професія економіста – це…
3. Особливість професійної діяльності економістів полягає в тому, що…
4. Знання правових норм для фахівців фінансово-економічної сфери необхідні для…
5. Робота економіста в державних структурах передбачає…
6. Дотримуватися правових норм в сучасних умовах економісту слід тому, що…
7. Правосвідомість економіста – це…
8. Уміння обійти закон для економіста – це…
9. Правова інформація для економістів – це…
10. Правослухняний економіст в приватних структурах – це такий працівник…
11. Боротьба з економічною злочинністю вимагає…
12. Поєднання правослухняності і успішності роботи економіста полягає…
13. Для того, щоб професійно зростати необхідно…
14. Розвинута правосвідомість в сучасних умовах уможливлює…
15. Дотримання моральних норм важливо для будь-якого фахівця, а для економістів…
16. Чим вищу посаду обіймає фахівець, тим…

17. Головні якості для хорошого фінансиста – це такі…, тому, що…
18. Успішний фахівець у фінансовій сфері керується, перш за все, … бо …
19. У професії економіста той, хто порушує правові норми…
20. Я можу охарактеризувати свою правосвідомість як…, бо…

Додаток Е 2

Проблемні ситуації

Постановка проблеми. В останнє десятиліття стрімкими темпами відбувається розвиток інтернет-комунікації, поступово починаючої превалювати над іншими традиційними її видами, зокрема й у безпосередньому міжособистісному спілкуванні. Інтернет-середовище формує простір технічно опосередкованого спілкування, що має свої неповторні характеристики. Зміни, що відбуваються в суспільстві, формують нову «картину світу», де основні соціальні інститути, підсистеми, а також ключові соціальні процеси зазнають впливу нового глобального соціотехнічного середовища.

Значні зміни відбуваються і у сфері соціального дорослішання молоді, її соціалізації та інкультурації. Все частіше традиційні агенти соціалізації надають вирішальне місце інтернет-комунікації, яка належить до сфери стихійної соціалізації.

Сьогодні нерідко соціально значуща інформація підміняється шкідливою, небезпечною, в тому числі – кримінального, екстремістського, терористичного характеру. Як мінімум, мова йде про аморальний вплив, у результаті якого відбувається деформація особистісних координат молодої людини. Серйозні проблеми пов’язані і з процессом формування правової культури молоді. В Інтернеті молоді часто доступна така інформація, яка ставить під сумнів основи правової культури, демонструє нігілістичне ставлення до права і законів. При цьому з кожним роком ситуація погіршується через все більш інтенсивне послуговування молоддю глобальної комп’ютерної мережі при практично повній

втраті ініціативи держави та суспільства в аспекті генезису і розвитку правової культури молодого покоління.

Проблема. Зміна принципів передачі соціально значущої інформації, а, отже, соціального досвіду від старших поколінь до молодших, в глобальній мережі Інтернет, що, в свою чергу, ускладнює опанування правової культури.

Об'єкт. Молоді люди, віком від 16 до 28 років.

Предмет. Особливості формування і розвитку правової культури молодого покоління в умовах посилення соціальної значущості інтернет-середовища.

Мета. Здійснити порівняльний кількісно-якісний аналіз рівня розвитку правової культури молоді, а також визначити особливості впливу інтернет-середовища.

Гіпотеза основна. Інтернет у міру посилення свого соціального впливу і розширення аудиторії серйозним чином змінює характер і спрямованість інформаційних потоків, зокрема в аспекті передачі соціального досвіду старших поколінь молодшим. Комунікативне блокування негативно позначається на рівні правових знань, правової поінформованості, що негативно позначається на правовій культурі молоді.

Гіпотеза допоміжна.

1. В Інтернеті превалює неформальна комунікація, де ініціативою володіють найрізноманітніші люди, в тому числі криміналітети, екстремісти, радикали, які чинять негативний вплив на свідомість молоді, деформують її правову культуру.

2. Правова культура тісно пов'язана з правовою інформацією та правовими знаннями. Молодь, не отримуючи відповідної інформації в достатньому обсязі, або отримуючи її у перекрученому варіанті, піддається ризику деформації правової культури.

3. Інтернет, присвоївши собі соціалізаційну ініціативу, відсунувши на другий план сім'ю та освітні установи, виявився нездатним повною мірою виконувати дані інституціональні функції. У результаті аморалізм, девіації, екстремізм, радикалізм, охопивши різні сегменти інтернет-простору, мають

негативний вплив на свідомість молоді, її соціальні практики.

Основна задача. Визначити місце Інтернету в комунікаційній системі суспільства, характер його впливу на свідомість і поведінку молоді, особливо як інструменту передачі соціального досвіду, знань від старших поколінь до молодших.

Додаткові завдання.

1. Розглянути співвідношення формальної і неформальної комунікації в інтернет-середовищі, виявити, яким верствам і групам належить мовна ініціатива.

2. Зрозуміти, наскільки правова культура пов'язана з правовою інформацією і правовими знаннями; визначити, якою мірою нинішня молодь забезпечена правовою інформацією.

3. Дослідити місце і роль Інтернету в соціалізаційному і виховному процесі сучасної молоді.

Інтерпретація основних понять.

Культура – це система знань і світоглядних ідей, властивих конкретній культурно-історичній єдності або людству в цілому.

Культура охоплює різні сторони духовного життя людини і суспільства. Духовна культура включає в себе форми громадської свідомості і їх втілення у літературні, архітектурні та інші пам'ятки людської діяльності.

Правова культура – загальний рівень знань та об'єктивне ставлення суспільства до права; сукупність правових знань у вигляді норм, переконань і установок, створюваних в процесі життєдіяльності і таких, що регламентують правила взаємодії особистостей, соціальної, етнічної, професійної групи, суспільства, держави і оформлених у вигляді законодавчих актів, та виявляються в праці, спілкуванні і поведінці суб'єктів взаємодії. Правова культура формується під впливом системи культурного і правового виховання та навчання.

Правовий нігілізм – заперечення права як соціального інституту, системи правил поведінки, яка може успішно регулювати відносини людей. Такий

юридичний нігілізм полягає в запереченні законів, що може призводити до протиправних дій, хаосу і, в цілому, гальмувати розвиток правової системи.

Криміналізація свідомості – масове поширення в громадській свідомості девіантних і делінквентних конструктів, що призводять до прямої або непрямої участі в кримінальних практиках більшості соціальної групи, спільності або суспільства в цілому.

Інтернет – всесвітня система об'єднаних комп'ютерних мереж для зберігання і передачі інформації. Часто згадується як Всесвітня мережа і Глобальна мережа, а також просто Мережа; побудована на базі стека протоколів TCP / IP. На основі Інтернету працює Всесвітня павутина (World Wide Web, WWW) і безліч інших систем передачі даних.

Додаток Е 3

Ділова гра «Підприємець»
«Організаційно-правова форма підприємства. Реєстрація фірми»

Підготовка гри

Керівник гри:

1. готує зразки необхідних документів для гри;

2. розробляє умови і сценарій гри;

3. визначає регламент (розклад гри);

4. розробляє інструкції гравцям і проводить інструктаж учасників гри.

Учасники гри:

1. вивчають рекомендовану до даної теми літературу;

2. самостійно визначають джерела інформації з теми, підбирають і аналізують її;

3. готують для обговорення в підгрупах і остаточного затвердження свої пропозиції щодо організаційно-правової структури, виду продукції або послуги, кількості засновників, розміру статутного капіталу, пакету документів для реєстрації назвоїю фірми, фірмового знака;

4. розробляють організаційно-правову форму майбутньої фірми для обговорення в підгрупі, вироблення оптимального варіанту і остаточного його затвердження.

Мета гри.

Набуття практичного досвіду роботи з вихідними документами і матеріалами при підготовці пакету документів для реєстрації фірми.

Умови гри.

1. Залежно від кількості студентів група розподіляється по підгрупах з урахуванням інтересів учасників по 3 – 5 осіб у кожній.

2. Фірма створюється в одній з організаційно-правової форм, визначених чинним законодавством.

3. Розмір статутного капіталу визначається чинним законодавством.

4. Керівник гри виконує посаду працівника районної податкової інспекції та проводить реєстрацію фірми, визначає керуючого банку, який відкриває розрахунковий рахунок.

5. Кожен учасник гри має грошовий капітал в розмірі 100 тис. грн., вкладених в один з комерційних банків.

6. Створення, реєстрація і розвиток фірми здійснюється за рахунок власних коштів і комерційного кредиту.

Сценарій гри

1. Після розподілу студентів на підгрупи керівник ставить перед ними проблемну ситуацію – визначити ігрові ролі у майбутній фірмі шляхом виборів.

2. На зборах у підгрупах обговорюються «домашні заготовки» і стверджується організаційно-правова форма майбутньої фірми. Встановлюється розмір статутного капіталу, частка участі в статутному капіталі кожного учасника, назва фірми, фірмовий знак, вид продукції, місце розташування фірми (юридична адреса), джерела фінансування.

3. Далі гра переходить у наступну стадію, при якій розробляються установчі документи (установчий договір, статут товариства), затверджені

засновниками фірми організаційно-правової форми, і надаються на розгляд директору фірми.

4. Розроблені документи візуються по лініях взаємозв'язку встановлених посад і подаються на затвердження керівнику гри.

5. На заключній стадії гри учасники переходять до обговорення у підгрупах фінансових питань: попередній аналіз витрат на розробку установчих договорів фірми та інших видів витрат, пов'язаних з відкриттям фірми (реєстрація фірми, виготовлення печатки, відкриття розрахункового рахунку в банку тощо). Підсумки обговорення пропонуються директору і головному бухгалтеру фірми до розгляду.

На закінчення ділової гри керівник заслуховує короткі повідомлення всіх посадових осіб за підсумками їх роботи і ставить завдання з підготовки до наступного циклу гри.

Вихід (підсумок) гри.

Протокол загальних зборів засновників майбутньої фірми.

Перелік документів, необхідних для реєстрації фірми.

Основний час має бути направлено на створення і відпрацювання документів, необхідних для реєстрації фірми.

Додаток Е 4

Метод «незакінчених речень» Сакса та Сіднея

Метод полягає у пропонуванні студентам шістдесяти незакінчених речень, в яких доповнення регламентовані та залежать від змісту початку фрази.

Речення були розподілені на п'ятнадцять груп по чотири речення у кожній, які характеризують тією чи іншою мірою систему ставлення тестованого до керівництва чи підлеглих тощо. Деякі групи речень стосуються відчуття страху, провини, свідчать про ставлення студента до минулого та майбутнього, торкаються сфери життєвих цілей, взаємин з батьками та друзями.

Додаток Е 5

Семінари

Семінар «Укладання договорів»

Мета: Формування знань зі складання та укладання господарських договорів для мінімізації і виключення проблем з контрагентом на етапі реалізації цих договорів.

Деякі питання програми:

Підготовка до укладання договорів.

Розробка текстів договорів.

Пошук розумного компромісу по тексту договорів.

Процедура укладання договорів.

«Підводні камені» при укладанні договорів та шляхи запобігання їм.

Поняття угоди, види угод, форма угод, недійсність угоди, повноваження на здійснення угоди.

Поняття договору, укладення договору, дія договору, тлумачення договору, зміна цін і розірвання договору, структура договору.

Найбільш типові порушення і помилки.

Типовий договір.

Поняття купівлі-продажу, типовий договір купівлі-продажу.

Типовий договір підряду.

Типовий договір оренди.

У результаті семінару учасники набудуть:

- можливість отримати на семінарі експертизу чинного договору,
- знання щодо основних умов укладання договорів, знання про те, як правильно укладати договори: а) вигідні з точки зору закону, б) з точки зору економічної безпеки,
- проекти і шаблони договорів.

Форми навчання:

Інформаційні блоки, розбір ситуацій з практики, розробка текстів договорів, експертиза договорів учасників семінару.

Семінар «Договір поставки. Практика вирішення спорів в суді»

Мета семінару:

Формування чіткого уявлення щодо складання та укладання договору поставки для мінімізації і запобігання виникнення проблем з контрагентом на етапі реалізації цього договору.

Деякі питання програми:

Істотні умови договору поставки.

Визначення ціни поставленого товару і способи його оплати.

Типові помилки з боку постачальника і покупця при укладанні договору і розгляді спору в суді.

Порядок розрахунку ціни товару і підрахунку збитків при оплаті товару в сумі, еквівалентній іноземній валюті.

Особливості поставки в межаї будівельного підряду.

Періоди поставки і терміни погашення зобов’язань.

Оцінка суттєвості порушення зобов’язань контрагентом, недоліків товару.

Розподіл тягаря доведення тих чи інших обставин у судовому засіданні.

Висування вимог до перевізника, експертиза товару.

У результаті семінару учасники набудуть

- можливість отримати експертизу чинних договорів поставки учасників групи;
- уявлення про особливості укладання договорів поставки;
- знання про те, як правильно укладати договори поставки: а) з точки зору закону, б) вигідно з точки зору економічної безпеки;
- шаблони договору поставки;
- навички правильного читання і розуміння норм Цивільного кодексу України;

– навички складання документів і формулювання вимог, підготовки та оцінки доказів, поведінки в судовому засіданні.

Форми навчання:

Інформаційна, розбір ситуацій з практики, розробка текстів договорів, експертиза наданих учасниками договорів.

Семінар «Розв'язання економічних спорів»

Мета:

Формування уявлення про правильне і законне вирішення проблем, пов'язаних з невиконанням або неналежним виконанням договорів. (Як досягти своєї мети, використовуючи юридичні важелі).

Програма

Підходи до аналізу ситуації.

Практика досудового та позасудового вирішення проблем.

(Врегулювання суперечок мирним шляхом).

Підготовка та подача позову до арбітражного суду.

Участь в арбітражному процесі.

Виконання судових рішень (що треба зробити, для того, щоб рішення суду було приведено в дію).

У результаті семінару учасники набудуть:

– знання основ чинного арбітражного законодавства;
– вміння з гідністю і максимальними вигодами виходити з проблемних ситуацій, пов'язаних з економічними суперечками.

Додаток Е 6

Методичні рекомендації до створення проектів

Проект – це самостійна (або з допомогою викладача) дослідницька діяльність з розв'язання певної проблеми.

В основу кожного проекту покладено значну для учасників проблему.

Немає проблеми – немає діяльності.

Перед початком роботи над проектом необхідно відповісти на питання:

Чому участь у проекті важлива для мене?

Навіщо ми робимо цей проект?

Що потрібно зробити, щоб здійснити проект?

Як саме ми зможемо це зробити?

З чого слід почати?

Яким має бути результат?

Етапи роботи над проектом

1. Занурення в проект.

Формулювання проблеми проекту.

Постановка мети і завдань.

Організація діяльності.

Упорядкування робочих груп.

Визначення ролі кожного в групі.

Планування спільної та індивідуальної діяльності щодо вирішення завдань проекту.

Визначення можливих презентацій проектного продукту

2. Презентація результатів.

Презентація – це наочне представлення оточуючим того, яким був задум і що вийшло в результаті спільного рішення проблеми. На презентації необхідно чітко презентувати отриманий проектний продукт, розповісти про те, які ідеї виникли в ході роботи над проектом, з якими труднощами довелося зіткнутися і як вони були подолані.

Форми презентації.

1. Усне повідомлення (можливий супровід усної доповіді показом альбому, ескізів, креслень, тематичного стенду, колажу).
2. Захист проекту.
3. Театралізована вистава.

4. Показ відеофільму.
5. Слайд-шоу.
6. Презентація веб-сайту.
7. Конференція.
8. Тематична кураторська година тощо.

Перелік пропонованих тем проектів

1. «Створення фермерського господарства на селі».
2. «Створення готельного комплексу».
3. «Інноваційно-інвестиційна політика прикордонного регіону».
4. «Створення інтернет-кафе».
5. «Економічна діяльність в умовах економіки знань».
6. «Бізнес-план створення малого підприємства з переробки молочної продукції».
7. «Бізнес-план створення приватного дитячого садка»

Завдання для самостійної роботи студентів в період розробки проекту:

1. Яке нове застосування об’єкта проектування ви можете запропонувати? Чи можливі нові способи застосування? Як модифікувати відомі способи застосування?
2. Чи можливе вирішення завдань проекту шляхом пристосування, спрощення, скорочення? Чи викликає аналогія нову ідею? Чи не були в минулому аналогічні проблемні ситуації, які можна використовувати? Що можна скопіювати? Який об’єкт, що проектується, потрібно випереджати?
3. Які модифікації проектованого об’єкта можливі? Інші можливі зміни?
4. Що можна збільшити в проектованому об’єкті? Що можна приєднати? Чи є можливим збільшення часу служби, впливу? Приєднати новий компонент? Дублювати? Чи можлива мультиплікація?
5. Що можна в проектованому об’єкті зменшити? Що можна замінити?
6. Що можна перетворити в проектованому об’єкті? Змінити швидкість

або темп? Змінити режим?

7. Що можна в проектованому об’єкті перевернути навпаки? Які комбінації проектованого об’єкта можливі?

Технологія організації мозкового штурму при створенні проекту

Мозковий штурм – це вихідний метод соціально-економічного проектування.

Мета: стимулювати групу до швидкого генерування більшої кількості ідей.

План дій:

Альтернатива.

Порівняння.

Модифікація.

Перебільшення.

Зменшення.

Заміщення.

Заміна.

Перевертання.

Комбінація.

Склад учасників творчої групи не перевищує 5–12 осіб. Повна тривалість роботи за методом становить 2–2,5 години. Метод передбачає застосування прямої мозкової атаки, зворотної мозкової атаки, варіанти комбінованих мозкових атак і мозкову атаку по колу.

Пряма мозкова атака

Висловлюються всі вільно, без побоювання, що хто-небудь над цим посміється.

Порядок проведення:

1. представлення учасників один одному та ознайомлення з правилами – 5–10 хв;
2. постановка задачі і відповіді на питання з метою з’ясування завдання –1015 хв;
3. генерування ідей – 30–40 хв;
4. перерву – 10 хв;

5. складання відредагованого списку ідей.

Зворотна мозкова атака

Складається повний список недоліків даного явища. Об’єкт піддається нічим не стримуваній критиці. Всі процедури проведення збігаються з описаними вище правилами прямої мозкової атаки.

Комбіновані варіанти мозкових атак

Представлені методи проведення прямої і зворотної мозкової атаки можуть бути спільно використані в різних комбінаціях:

– подвійна пряма мозкова атака: після проведення прямої мозкової атаки робиться перерва від 2 годин до 2–3 днів, і ще раз повторюється пряма мозкова атака;

– зворотна і пряма мозкова атака: спочатку проводять зворотну мозкову атаку і виявляють всі недоліки об’єкта, виділяють серед них головні. Потім за допомогою прямої мозкової атаки знаходять шляхи подолання та усунення цих недоліків. Цей цикл має сенс повторити через деякий час, щоб простежити розвиток об’єкта. Мозкова атака по круговій схемі: учасники діляться на підгрупи по 3–5 осіб, кожен з яких записує на аркуші по 2–3 ідеї. Потім в межах підгрупи відбувається обмін картками, записані на них ідеї розвиваються іншими учасниками і доповнюються новими. Після триразового обміну кожна група укладає зведений перелік висунутих ідей. Переліки ідей всіх груп надаються на загальне обговорення для оцінки.

Додаток Е 7

Комплексні практико-орієнтовані завдання

«Мікроекономіка»

ЗАВДАННЯ 1.

Визначити фактичну суму і рівень валового прибутку по секції «Побутові прилади», використовуючи дані додаткової інформації.

ЗАВДАННЯ 2.

Визначити в планованому році товарообіг, суму норматив товарних запасів на кінець року, обсяг надходження і закупівель, якщо в планованому році товарообіг збільшиться на 6%, частка транзиту скоротиться на 3% (розмір зміни), товарообіг IV кв. становитиме 26% річного плану. Норматив товарного запасу на кінець року 43 дня.

«Аналіз господарської діяльності»

ЗАВДАННЯ 1.

1. Провести аналіз валового прибутку.
2. Розрахувати вплив факторів на величину валового прибутку.
3. За результатами аналізу зробити висновки та надати пропозиції.

ЗАВДАННЯ 2.

1. Провести аналіз товарних запасів та товарообігу на дрібнооптовій базі.
2. За результатами аналізу зробити висновки і надати пропозиції.

«Правове регулювання господарської діяльності підприємств»

ЗАВДАННЯ 1.

1. Як визначається оплата за товар, якщо ціна не вказана в договорі?
2. У яких випадках покупці мають право відмовитися від оплати поставлених товарів?

ЗАВДАННЯ 2.

1. Яка юридична відповідальність може бути покладена на працівників дрібнооптової бази в разі виявлення недостачі.
2. Які види шкоди не можна стягнути з працівників. Визначте суму збитку.

Додаток Ж

Анкета
з визначення рівня сформованості критеріїв правової культури (формувальний експеримент)

За мотиваційно-ціннісним критерієм

1. Завершіть, будь ласка, подані речення:
    1. Діяльність – це ...,
    2. Економічна діяльність – це ...
    3. Навчальна діяльність – це ...
    4. Соціально-економічна діяльність – це ...
    5. Проектування освітнього маршруту – це ...
2. Дайте характеристику професіограми економіста.
    1. Яким би Ви хотіли бути в майбутніх професіях?
    2. Чи відповідає Ваш рівень теоретичних економічних знань економічної практиці?
    3. Чи вважаєте Ви себе компетентним фахівцем?
3. Чи знаете Ви економістів (практиків), про яких можна сказати, що це фахівці з високим рівнем професійної компетентності?
    1. не знаю жодного;
    2. знаю одного;
    3. знаю багато;
    4. знаю мало.
4. Чи ставите Ви собі такі питання. Відзначте знаком «плюс» ті питання, які Ви ставите собі іноді; двома плюсами, ті питання, які задаєте регулярно; знаком «мінус», що не ставите ніколи.
    1. Який результат моєї діяльності?
    2. Як я домігся цього результату?
    3. Заради чого я це зробив?

4. Чи те я зробив, що хотів?
5. Я це зробив так, як хотів?
6. Як я ставлюся до того, заради чого я це зробив?
7. Що я буду робити надалі в подібних ситуаціях?
8. Як я це буду робити надалі?
9. Заради чого я буду це робити?
10. У чому полягала моя робота в рефлексії?
11. Чи відбулася зміна уявлень про зроблене? Чому?
12. Чи відбулася зміна уявлень про способи і засоби діяльності?
13. Чи відбулася зміна уявлень про підстави діяльності (заради чого я це зробив)? Чому?
14. Чи завжди Ви даєте оцінку і аналіз своїх дій?
15. Чи завжди Ви задоволені власною навчальною діяльністю?
16. Чи завжди Ви вимогливі до себе і відповідальні за свої дії?
17. Чи вмієте Ви визнавати свої помилки і виправляти їх?

5. Яким формам навчальних занять Ви надаєте перевагу:
    1. традиційні лекції,
    2. творчо організовані семінари,
    3. практичні заняття з організацією «ділової гри», «круглого столу»,
    4. комп’ютерне тестування,
    5. проблемні лекції.
6. Якими, на Вашу думку, якостями повинна володіти людина, що працює в команді?
7. Якими діловими якостями володіє сучасний економіст?
8. Якщо Ви берете участь в груповій роботі, то зазвичай, в якості:
    1. суб’єкта діяльності (активного учасника);
    2. сторін спостерігача,
    3. пасивного слухача,
    4. організатора,
    5. друга відповідь.

9. Які почуття у Вас при цьому виникають?
    1. радість за те, что дізнався багато нового, виробив нові навички та вміння,
    2. почуття радості від спілкування,
    3. задоволення від того, что був причетний до виконання важливої комунальної справи,
    4. байдужість,
    5. роздратування від того, що даремно втрачено час,
    6. інша відповідь.
10. Як Ви оцінює свої здібності до прийняття рішень у майбутній професійній діяльності?
    1. готовий в достатній мірі,
    2. готовий, однак, не зовсім достатньо;
    3. не готовий до прийняття рішень.
11. Чи вважаєте Ви необхідним готовність бакалавра проектувати в навчальній, а потім у професійній діяльності:
    1. так, вважаю;
    2. думаю, що це необов’язково.
12. Якими вміннями, на Ваш погляд, повинен володіти економіст для досягнення успіхів:
    1. насамперед практичними,
    2. основними теоретичними знаннями за фахом,
    3. проектними вміннями, що дозволяють працювати творчо,
    4. і тими і іншими в сукупності.
13. Чи вмієте Ви чітко бачити проблему і шукати шляхи її вирішення:
    1. швидше так, ніж ні;
    2. швидше ні, ніж так.

За когнітивно-інформаційним критерієм

1. Право від інших соціальних норм відрізняють такі ознаки:

а) нормативність, обов’язковість, формальна визначеність;

б) системність;

в) забезпеченість державним примусом;

г) всі перераховані.

2. До джерел права не належать:

а) правовий звичай;

б) ритуал;

в) юридичний прецедент;

г) нормативно-правовий акт.

3. Як співвідносяться між собою «правовий акт» та «нормативно-правовий акт»?

а) ці поняття тотожні;

б) правовий акт є різновидом нормативного правового акта;

в) нормативно-правовий акт є різновидом правового акта.

4. Галузь права – це:

а) сукупність норм права, що регулюють певний вид суспільних відносин;

б) сукупність близьких за змістом інститутів права;

в) обов’язкове правило поведінки, яке встановлюється і охороняється державою;

г) внутрішня будова права, що характеризується об’єктивністю і включає взаємопов’язані і взаємоузгоджені структурні елементи.

5. Основна відмінність між цивільним законодавством та адміністративним законодавством полягає в тому, що регулюються:

а) першими відносини між фізичними і юридичними особами, другими – тільки між юридичними;

б) першими – відносини владні, другими – договірні;

в) першими майнові відносини між суб’єктами, а другими – немайнові;

г) першими – відносини між суб’єктами на основі рівності учасників, а другими – відносини, засновані на владному підпорядкуванні одного боку

6. Дефініцією: «Вольове суспільне відношення, що виникає відповідно до норм права і юридичних фактів, учасники якого мають суб’єктивні права і несуть

юридичні обов’язки» позначається поняття:

а) правопорушення;

б) правовідносини;

в) механізм правового регулювання;

г) правосвідомість.

7. Правомірна поведінка – це:

а) такі правомірні дії, які не мають на меті виникнення, зміну або припинення правовідносин, проте тягнуть за собою такі наслідки;

б) суспільно небезпечна поведінка правомірного індивіда, суперечить нормам права і завдає шкоди іншим громадянам, суспільству і державі і несе за собою юридичну відповідальність;

в) такі правомірні дії, які навмисно вчиняються людьми для вступу в певні правовідносини;

г) така поведінка людей, яке відповідає розпорядженням правових норм.

8. Термін вступу в силу рішення арбітражного суду:

а) один місяць;

б) 30 днів;

в) 6 місяців.

9. Підприємницьку діяльність можуть вести:

а) тільки юридичні особи;

б) тільки громадяни;

в) громадяни, як з освітою юридичної особи, так і без освіти юридичної особи.

10. Які ознаками юридичної особи?

а) організаційна єдність, наявність відокремленого майна, самостійна майнова відповідальність і статут;

б) відокремлене майно, організаційна єдність і банківський рахунок;

в) відокремлене майно, визнання організацією, здатною від свого імені набувати і здійснювати права, нести обов’язки, бути позивачем і відповідачем в суді.

11. Термін дії ліцензії на певний вид діяльності:

а) законодавчо не встановлено;

б) не може бути менше 1 року;

в) не може бути менше 5 років.

12. До податкових правовідносин цивільне законодавство:

а) взагалі не застосовується;

б) не застосовується, якщо інше не передбачено законодавством;

в) застосовується, якщо це не суперечить податковому законодавству.

13. Підтвердіть або спростуйте нижчеподані твердження:

А. Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, які передбачені цивільним законодавством, застосовуються правила міжнародного договору:

а) так;

б) ні.

Б. Чи може бути передбачено в грошовому зобов’язанні те, що воно підлягає оплаті в іноземній валюті:

а) так;

б) ні.

В. Чи мають право комерційні організації передавати майно в безоплатне користування особі, яка є її засновником, учасником, керівником, членом її органів управління або контролю?

а) так;

б) ні

14. Чим відрізняється ліквідація юридичної особи від реорганізації?

а) ліквідація означає припинення юридичної особи, а реорганізацією юридична особа не припиняється;

б) ліквідація означає припинення юридичної особи без правонаступництва, реорганізація – припинення юридичної особи з переходом прав і обов’язків;

в) ліквідація означає правонаступництво справ і майна засновниками,

реорганізація – передачу справ і майна від однієї юридичної особи другій.

15. Видавництво оголосило про ліквідацію. У ліквідаційну комісію звернулися з такими вимогами:

а) рекламні агенти про сплату послуг за рекламу продукції видавництва;

б) громадянин А про виплату належних йому сум на відновлення втраченого здоров'я;

в) громадянин В про сплату авторського гонорару.

16. В якій черговості повинні бути задоволені їхні вимоги?

а) в порядку календарного пред'явлення вимог;

б) в першу чергу вимоги громадян, а потім юридичних осіб;

в) в першу чергу вимоги юридичних осіб, а потім громадян;

г) в першу чергу вимоги про виплату сум на відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю, далі вимоги про виплату авторського гонорару, а потім вимоги юридичних осіб.

За діяльнісно-поведінковим критерієм

1. Чи може майно використовуватися власником для одержання прибутку шляхом здачі його в найм?

а) ні, не може, воно повинно служити тільки задоволенню потреб власника і його сім'ї;

б) може, якщо при цьому доходи не превищують витрат на утримання майна;

в) власник має право на свій розсуд вчиняти щодо майна будь-які дії, що не суперечать закону і іншим правовим актам.

2. Знайдіть правильне рішення, вставивши пропущене слово:

Ціна товарів (робіт, послуг), за загальним правилом, встановлюється однаковою для всіх в…….договорі.

3. Якщо за невиконання зобов'язання передбачена неустойка, то при відсутності інших правил, встановлених законом або договором:

а) збитки відшкодовуються в частині, не покритій неустойкою;

б) збитки стягуються понад стягуваної неустойки;

в) збитки не відшкодовуються, а може бути стягнутою лише неустойка.

4. Які презумпції в частині відповідальності боржника закріплені у Цивільному кодексі України?

а) презумпція вини боржника;

б) презумпція вини кредитора;

в) презумпція невинності боржника.

5. Суд може зменшити розмір відповідальності боржника, якщо:

а) є вина кредитора в невиконанні зобов'язання;

б) сторони домовилися про це;

в) невиконання або неналежне виконання зобов'язання сталися з вини обох сторін;

г) така можливість передбачена законом або договором.

6. Працівник зобов'язаний відшкодувати роботодавцю, заподіяну йому:

а) пряму дійсну шкоду;

б) реальний збиток;

в) повний збиток.

7. Платник податків здійснив податкове правопорушення в результаті виконання письмових роз'яснень, даних посадовою особою податкового органу, та в судовому порядку змушений був оскаржити акт перевірки. Яке рішення прийме суд:

а) платник податків не може бути притягнутий до відповідальності за здійснення податкового правопорушення;

б) ця умова не звільняє платника податків від відповідальності за порушення податкового правопорушення, але податковий орган відшкодовує збитки платнику податків;

в) платник податків звільняється від відповідальності тільки в тому випадку, якщо посадова особа податкового органу не вийшла за межі своєї компетенції, податковий орган відшкодовує збитки платник

податків.

8. Громадянин К., зареєстрований як індивідуальний підприємець, висунув до арбітражного суду позов про стягнення збитків, завданих у результаті дорожньо-транспортної пригоди (автомобіль підприємства і автомобіль громадянина). Чи підвідомчий даний спір арбітражному суду?
   а) так, оскільки суперечки між юридичними особами і підприємцями розглядаються в арбітражному суді;
   б) ні, оскільки даний спір не належить до економічних спорів;
   в) ні, оскільки однією зі сторін є громадянин.
9. Виключіть пункти (1–4), що не мають відношення до данного завдання.
   Завдання 1. Склад майна підприємства:
   а) право на позначення, що індивідуалізує підприємство;
   б) земельну ділянку;
   в) спорудження;
   г) сировину;
   д) ліцензію на вид діяльності;
   е) кредиторську заборгованість;
   ж) право вимоги;
   з) право на позначення, що індивідуалізують продукцію, роботи і послуги підприємства.
   Завдання 2. Зобов’язання з передачі майна в користування:
   а) договір оренди;
   б) договір безоплатного користування;
   в) довірчого управління майном;
   г) договір комісії;
   д) наймання житлового приміщення;
   е) договір позики.
10. Знайдіть для кожного виду господарського договору властиву йому ознаку
   1. Будівельний підряд.
   2. Фрахтування.

3. Зворотний лізинг.

4. Поставка товарів.

5. Просте товариство.

6. Оренда.

7. Виконання дослідно-конструкторських робіт.

8. Транспортна експедиція.

А. Договір, за яким передається товар тільки вироблений або закупуплений тільки однією зі сторін.

Б. Правова конструкція цього договору може бути застосована для реконструкції підприємства.

В. Одна сторона зобов'язується надати іншій за плату всю або частину вартості одного або декількох транспортних засобів на один або кілька рейсів для перевезення вантажів.

Г. Як внесок у спільну справу сторони можуть внести не тільки майно, але і професійні знання, ділові зв'язки.

Д. У продавця обладнання падає попит на його товар, і продавець готовий його реалізовувати за умови, що сам же виступає орендарем цього обладнання.

Е. Сторона зобов'язується передати другій стороні майно (рухоме і нерухоме) за плату в тимчасове володіння і користування.

Ж. Сторона має право використовувати результати робіт в межах і на умовах, передбачених договором.

З. За цим договором одна сторона зобов'язується за винагороду і за рахунок другої виконати послуги з переміщення вантажу транспортом і за маршрутом нею обраними.

11. Внеском в майно господарського товариства і господарської грамади можуть бути:

а) тільки гроші і речі;

б) тільки гроші і цінні папери;

в) речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, включаючи майнові права, інші права, що мають грошову оцінку.

12. Правове становище товариства з додатковою відповідальністю визначається:

а) спеціальним законом, прийнятим відповідно до Цивільного кодексу України;

б) Цивільним кодексом України і законом про товариства з обмеженою відповідальністю;

в) тільки Цивільним кодексом України.

13. Акціонерне товариство створюється:

а) без обмеження терміну;

б) без обмеження терміну, якщо інше не встановлено законом або іншими правовими актами;

в) без обмеження терміну, якщо інше не встановлено його статутом.

14. Вставте пропущені слова:

Щоб усунути перешкоду прийняттю рішення про зміну Статуту; реорганізації, ліквідації АТ; про вчинення значного правочину (вартість майна понад 50 % балансової вартості активів АТ), пов’язаної з придбанням і відчуження майна АТ, великі акціонери повинні зменшити……..пакет акцій.

15. Виключіть пункти (1–3), що не мають стосунку до даного завдання:

Господарські об’єднання:

а) акціонерне товариство;

б) холдинг;

в) фінансово-промислова група;

г) просте товариство;

д) консорціум;

е) товариство з обмеженою відповідальністю;

ж) концерн.

Додаток З

Тести
з визначення рівня сформованості критеріїв правової культури
(формувальний експеримент)

Спосіб відповідей на тести 1–4:

90–100 % – твердження відповідає адекватно або майже адекватно; відзначаємо 9 або 10;

60–80 % – твердження відповідає в основному; відзначаємо 6, 7 або 8;

40–50 % – твердження відповідає частково; відзначаємо 4 або 5;

0–30 % – твердження не відповідає або майже не відповідає дійсній наявності подань, знань, умінь чи навичок тестованого; відзначаємо 3, 2 або 0.

Тест 1

Досягнення мети: вмію знайти нормативно-правовий акт, який регулює відповідне ставлення, що виникло в практичній діяльності											
Твердження	**Оцініть, на скільки % твердження відповідає істині**										
	100	**90**	**80**	**70**	**60**	**50**	**40**	**30**	**20**	**10**	**0**
1. Знаю види НПА за юридичною силою і джерелами їх офіційного опублікування	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
2. Вмію визначити місце НПА в структурі законодавства України	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
3. Знаю дію НПА у часі, в просторі і по колу осіб	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
4. Знаю предмет правового регулювання основних галузей права і законодавства України	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
5. Вмію знайти НПА, що діє на момент виникнення даних правовідносини	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
6. Вмію користуватися довідково-правовою системою Консультант Плюс для пошуку юридичної інформації	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Продовження додатку 3

7. Вмію за допомогою СПС встановити зміни, внесені в НПА, і знайти документ в чинній редакції	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8. Вмію сформувати пакет НПА, необхідний для вирішення професійного завдання, послуговуючись в необхідних випадках регіональним законодавством	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
9. Вмію правильно спланувати самостійне вивчення знову прийнятого НПА	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
10. Вмію знайти НПА для вирішення нестандартної правової ситуації	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Тест 2

Досягнення мети: вмію знайти відповідну правову норму, що регулює даний вид правовідносин											
Твердження	**На скільки % твердження відповідає істині**										
	100	**90**	**80**	**70**	**60**	**50**	**40**	**30**	**20**	**10**	**0**
1. Знаю сутність і характеристики різних господарюючих суб'єктів і особливості їх правового статусу	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
2. Вмію визначити джерело права, що містить правову норму, регулюючі дані правовідносин	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
3. Вмію аналізувати структуру і зміст НПА для пошуку правової норми	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
4. Знаю, що зміст правової норми виражається в тексті певної статті або пункту НПА	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
5. Вмію визначити дійсну юридичну силу правової норми	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
6. Знаю правила співвідношення норми права і статті закону	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Продовження додатку 3

7. Вмію зіставити шукану правову норму з іншими нормами даної галузі права або з нормами інших галузей, що регулюють подібні суспільні відносини	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8. Вмію визначати дію загальних і спеціальних правових норм, використовуваних для вирішення професійних завдань	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
9. Вмію вибрати правову норму відповідно до правил ієрархії НПА при встановленні протиріччя між ними	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
10. Вмію систематизувати і логічно об’єднати в певній послідовності для тлумачення знайдені правові норми	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Тест 3

Досягнення мети: вмію правильно витлумачити правову норму											
Твердження	**На скільки % твердження відповідає істині**										
	100	**90**	**80**	**70**	**60**	**50**	**40**	**30**	**20**	**10**	**0**
1. Знаю структуру правової норми і призначення кожного елемента: гіпотези, диспозиції, санкції	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
2. Вмію використовувати правила співвідношення норми права і статті НПА при тлумаченні правової норми	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
3. Знаю прийоми тлумачення законів і підзаконних правових актів, що встановлюють правові норми	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
4. Вмію визначити компетентність органу державної влади, що прийняв шукану норму права	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Продовження додатку 3

5. Знаю способи і види тлумачення правових норм	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
6. Вмію піддати текст правових норм лексичному і граматичному аналізу	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
7. Вмію усвідомити сенс і зміст правової норми	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8. Вмію отримувати додаткову правову інформацію через джерела офіційного і неофіційного тлумачення	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
9. Вмію скласти запит в компетентні органи для роз'яснення змісту норм права в разі виявлення неясностей або суперечливої практики	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
10. Вмію застосовувати методи і правила вирішення нормативних протиріч	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Тест 4

Досягнення мети: вмію застосовувати НПА при вирішенні професійних завдань											
Твердження	**На скільки % твердження відповідає істині**										
	100	**90**	**80**	**70**	**60**	**50**	**40**	**30**	**20**	**10**	**0**
1. Маю знання, необхідні для аналізу і оцінки економічної дійсності, проблеми, що розглядається	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
2. Вмію формулювати правові економічні завдання і визначати способи їх вирішення з використанням НПА	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
3. Вмію визначати характер і структуру правовідносин, що вимагає застосування НПА	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
4. Вмію перевірити справжність і правильність джерела відомостей для їх застосування	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Продовження додатку 3

5. Вмію використовувати основні ознаки підприємництва, правовий статус юридичних осіб різних організаційно-правових норм при вирішенні професійних завдань	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
6. Вмію послуговуватись необхідними нормативно-правовими документами, визначаючи черговість роботи із загальними і спеціальними правовими нормами	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
7. Вмію сконструювати і обгрунтувати відповідь посиланнями на кілька правових норм одного або ряду НПА	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
8. Вмію створювати, редагувати і форматувати правові документи, пов’язані з рішенням професійних завдань	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
9. Готовий до самостійного і ефективного вирішення правових проблем в галузі професійної діяльності	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
10. Здатність до практичної діяльності за рішенням професійних завдань в організаціях різних організаційно-правових форм протиріч	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	0

Додаток К

Програма спецсемінару
«Юридична відповідальність в галузі економіки»

Програма складена з метою поглиблення професійних знань та умінь студентів в межах юридичних послуг в сфері економіки.

З метою захисту приватних і публічних інтересів держава здійснює контроль (нагляд) за діяльністю комерційних організацій, розширює повноваження контролюючих органів та встановлює заходи відповідальності за виявлені правопорушення в сфері економіки. Разом з тим, втручання у підприємницьку діяльність юридичних осіб та індивідуальних підприємців допускається тільки на підставі закону.

Економіст комерційної організації сьогодні не тільки виконує уніфіковані посадові обов'язки, а й є радником керівника з питань податкового законодавства, економічних проблем. Він найчастіше представляє юридичну особу у відносинах з фінансовими і з іншими державними контролюючими органами.

Навчання економістів має забезпечувати не тільки отримання ними професійних економічних і правових знань, а й прищеплення прикладних правових умінь самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися в стрімкому потоці правової інформації.

У ході спецсемінару студенти вивчають нормативні правові акти, що регулюють повноваження основних контролюючих органів, обсяг і спрямованість проведених ними перевірок.

Студент повинен знати: правомочність контролюючого державного органу на проведення перевірки, правомірність різних форм перевірки та обґрунтованість застосування правових санкцій за її результатами.

Студент повинен вміти: аравільно орієнтуватися в чинному законодавстві, застосовувати в професійній діяльності відповідні норми права до певної управлінської ситуації.

Методика проведения спецсемінару

1. Розкриття тем.
    1. Державний контроль (нагляд) за діяльністю комерційних організацій.
    2. Види юридичної відповідальності в сфері економіки.
    3. Відповідальність за порушення порядку надання бухгалтерської і фінансової звітності.
    4. Визначення заходів стягнення за правопорушення в сфері економіки.
    5. Захист прав суб'єктів підприємницької діяльності.
    6. Юридична відповідальність керівника організації і бухгалтера.

2. Самостійна робота студентів передбачає додаткове вивчення нормативних правових актів і одноосібну роботу з текстом закону. Вона включає:
    1. Роботу з нормативними актами щодо визначення підстави для застосування санкцій за порушення податкового законодавства.
    2. Визначення виду санкцій за правопорушення у сфері торгівлі і фінансів.
    3. Рішення ситуаційних завдань з визначення заходів адміністративного стягнення.
    4. Складання скарг і позовних заяв.

3. Рішення практичних ситуацій із застосуванням Трудового кодексу України.

4. Бліц-опитування.
    1. Які види юридичної відповідальності можуть застосовуватися до суб'єктів підприємницької діяльності?
    2. Які органи можуть застосовувати адміністративну відповідальність у сфері економіки?
    3. Які гарантії прав підприємців передбачені при здійсненні державного контролю (нагляду)?
    4. У яких випадках, і в якому порядку акт контролюючого органу може бути визнаний недійсним?
    5. Назвіть органи, що здійснюють захист прав підприємців.
    6. Назвіть види злочинів у сфері економіки.
    7. Який склад злочинів за порушення в сфері економічної діяльності передбачає Кримінальний кодекс України.
    8. Що таке податкове правопорушення?

Додаток Л

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1 Підлісний Є. В. Компоненти сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти. *Балканско научно обозрение.* 2017. № 1. С. 17–23.

2 Підлісний Є. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. Миколаїв, 2018. № 3(62). Т. 2. С. 241–246.

3 Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через призму методологічних підходів. *World Science.* 2018. № 10(38). Vol. 2. Pp. 23–28.

4 Підлісний Є. Правова діяльність у структурі правової культури майбутніх економістів. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 25(2–2018), ч. 1. С. 138–143.

5 Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через «правосвідомість», «правову освіту» і «правове виховання». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. *Серія «Педагогіка, психологія, філософія»*. Міленіум, 2018. Вип. 291. С. 228–236.

6 Підлісний Є. В. Особливості фахової підготовки майбутніх бакалаврів економіки в контексті формування у них правової культури. *Збірник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2018. Вип. 2. С. 211–223.

7 Підлісний Є. В. Модель формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки. *Молодь і ринок.* 2018. № 11(166). С. 152–159.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Подзігун С. М., Підлісний Є. В. Формування особистості сучасного менеджера-професіонала. *Стратегія розвитку України: міжнародний та гуманітарний виміри*: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 17 жовтня 2017 р.). К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2017. С. 511–515.
9. Підлісний Є. В. Узгодження змісту фахової та правової діяльності майбутніх економістів. *Social and Economic Aspects of Education in Modern Society*: IV International Scientific and Practical Conference, (Warsaw, Poland, July 19, 2018 r.). Warsaw, Poland, 2018. Vol. 2. С. 53–58.
10. Підлісний Є. В. Сучасні концепції дослідження правової культури. *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін:* Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., (Вінниця, 30–31 жовт. 2018 р.). Вінниця: Планер, 2018. С. 62–64.
11. Підлісний Є. В. Забезпечення правової спрямованості економічної освіти майбутніх бакалаврів економіки. *Дидаскал*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю *«Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку»*, (Полтава, 20–21 листоп. 2018 р.). Полтава, 2019. № 19. С. 89–92.
12. Підлісний Є. В. Теоретико-правові аспекти забезпечення безпеки державного управління в Україні. *Економіка України в умовах євроінтеграції: виклики та перспективи розвитку*: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф., (Умань, 19 квіт. 2018 р.). Умань: Візаві, 2018. С. 21–23.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Підлісний Є. В. Проблеми та перспективи розвитку готельного господарства. *Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти:* матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Умань, 25 березня 2015 р.) / за ред. А. Л. Бержанір. Умань: Візаві, 2015, ч. 2. С. 21–23.

14. Підлісний Є. В. Стан і перспективи розвитку готельного господарства в Україні. *Тенденції розвитку готельно-ресторанної індустрії в Україні:* матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., (Умань, 26 листопада, 2015) / за ред. В. О. Стойки. Умань: Візаві (Видавець «Сочінський»), 2015. С. 21–23.
15. Підлісний Є. В. Сутність та зміст економічної безпеки підприємства. *Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, іновації:* матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 квітня, 2016 р.). Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2016. С. 193–196.
16. Підлісний Є. В. Правові аспекти державного регулювання туристичної діяльності в Україні. *Актуальні проблеми розвитку національної економіки:* матеріали IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., (Умань, 1 груд. 2016 р.). Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. Т. 1. С. 96–99.
17. Підлісний Є. В. Маркетинг у сфері готельно-ресторанного бізнесу та туризм. *Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2016:* materialy XII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji. (Przernysl, 07–15 marca 2016 r.). Volume 2. Ekonomiczne nauki.: Przernysl. Nauka I studia. 2016. С. 54–56.
18. Бержанір А. Л., Петренко П. С., Підлісний Є. В. та ін. Інвестиційно-інноваційна складова структурної трансформації економіки України: кол. моногр. / за ред. О. П. Кірдана. Умань: Візаві, 2017. 172 с.
19. Підлісний Є. В. Правове регулювання відносин власності в Україні. *Економіка та управління в XXI ст.: виклики та перспективи розвитку:* матеріали Міжн. наук.-практ. конф., (Київ, 18–19 травня, 2017 р.) / за ред. О. Г. Чирва. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2017. С. 43–45.

Додаток М

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. III Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти» (Умань, 25 березня 2015 р.). Форма участі – очна, виступ і публікація на тему: «Проблеми та перспективи розвитку готельного господарства».
2. Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Тенденції розвитку готельно-ресторанної індустрії в Україні» (Умань, 26 листопада, 2015). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Стан і перспективи розвитку готельного господарства в Україні».
3. IV Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми розвитку національної економіки» (Умань, 1 грудня 2016 р.). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Правові аспекти державного регулювання туристичної діяльності в Україні».
4. III Міжнародна науково-практична конференція «Гостинність, сервіс, туризм: досвід, проблеми, іновації» (Київ, 14–15 квітня, 2016 р.). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Сутність та зміст економічної безпеки підприємства».
5. XII Міжнародна науково-практична конференція «Naukowa mysl informacyjnej powieki – 2016» (Пржернисл, 07–15 березня 2016 р.). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Маркетинг у сфері готельно-ресторанного бізнесу та туризму».
6. IV Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Сучасні проблеми і перспективи економічної динаміки» (Умань, 30 листопада – 1 грудня 2017 р.). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Сутність та зміст економічної безпеки підприємства». Сертифікат учасника.
7. Міжнародна науково-практична конференція «Економіка та управління в XXI ст.: виклики та перспективи розвитку» (Умань, 18–19 травня, 2017 р.). Форма участі – очна, виступ та публікація на тему: «Правове регулювання відносин власності в Україні». Сертифікат учасника.

8. IV Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія розвитку України: міжнародний та гуманітарний виміри» (Київ, 17 жовтня 2017 р.). Форма участі – очна, виступ та публікація на тему: «Формування особистості сучасного менеджера-професіонала». Сертифікат учасника.
9. Регіональний науково-практичний семінар «Роль маркетингу в ризвитку підприємницької діяльності» (Умань, 26 квітня 2017 р.). Форма участі – очна.
10. IV Міжнародна науково-практична конференція «Social and Economic Aspects of Education in Modern Society» (Варшава, 19 липня, 2018 р.). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Узгодження змісту фахової та правової діяльності майбутніх економістів».
11. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін» (Вінниця, 30–31 жовтня 2018 р.). Форма участі – заочна, публікація на тему: «Сучасні концепції дослідження правової культури».
12. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку» (Полтава, 20–21 листопада 2018 р.). Форма участі – очна,виступ та публікація на тему: «Забезпечення правової спрямованості економічної освіти майбутніх бакалаврів економіки».
13. І Всеукраїнська науково-практична конференція «Економіка України в умовах євроінтеграції: виклики та перспективи розвитку» (Умань, 19 квітня 2018 р.). Форма участі – очна, виступ та публікація на тему: «Теоретико-правові аспекти забезпечення безпеки державного управління в Україні». Сертифікат учасника.
14. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і Польща: минуле, сучасне, майбутнє» (Умань, 22–23 травня, 2018 р.). Форма участі – очна, виступ на тему: «Теоретичні аспекти регулювання стахової діяльності в країнах ЄС». Сертифікат учасника.
15. Регіональний науково-практичний семінар «Сучасний стан і проблеми розвитку страхового ринку України» (Умань, 29 березня 2018 р.). Форма участі – очна, виступ на тему: «Тенденції сучасного розвитку страхового ринку України». Сертифікат учасника.

Додаток Н

Довідки про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

проспект Університетський, 8, м. Кропивницький, 25006,
тел.: 55-92-34, факс 55-92-53, E-mail: rektor@kntu.kr.ua, код ЄДРПОУ 02070950

28 12 2018р. № 31-15/2022
На № _____

Про впровадження результатів завершеного дисертаційного дослідження

Довідка
про впровадження результатів завершеного дисертаційного дослідження
Підлісного Євгенія Васильовича на тему:
«Формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти» (спеціальність - 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти)

Результати завершеного дисертаційного дослідження Підлісного Євгенія Васильовича упродовж 2016-2018 років пройшли успішну апробацію у освітньому процесі Центральноукраїнського національного технічного університету під час викладання фахових дисциплін на кафедрі економіки, менеджменту та комерційної діяльності, спрямованих на формування у студентів правової культури у процесі фахової підготовки.

Зміст розроблених дисертантом і упроваджених у освітній процес, зазначеного вище структурного підрозділу нашого університету нововведень, як зазначають викладачі, відзначаються обгрунтованими і досить змістовно охарактеризованими теоретичними засадами формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти. Крім цього, розроблені здобувачем, а в подальшому апробовані педагогічні умови забезпечили високу ефективність реалізації моделі формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти, що брали участь в експериментальній роботі. Важливим практичним здобутком запроваджених матеріалів є їх ефективність у формуванні економічних знань, умінь і навичок студентів стосовно управлінської діяльності, а також набуття особистого досвіду її здійснення.

Важливим моментом апробації є розроблене Підлісним Євгенієм Васильовичем навчально-методичне забезпечення (удосконалених програм дисциплін: Економіка підприємства, Фінанси і кредит, Бухгалтерський облік, Маркетинг, Менеджмент, Економічна теорія (через реалізацію міжпредметних зв'язків економіки і права) упровадженням спецсемінару «Соціально-правовий захист», удосконалення програм навчальних і виробничих практик.

Запропоноване навчально-методичне забезпечення отримало позитивну оцінку викладачів університету, які використовували матеріали у власній діяльності з метою удосконалення освітнього процесу, для формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти.

Основні положення і результати були обговорені та схвалені на засіданні кафедри економіки, менеджменту та комерційної діяльності (протокол №6 від 20 грудня 2018 року).

Проректор **В.М. Кропівний**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА
01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Телефон 234-11-08, Факс 234-22-51
E-mail: rec@npu.kiev.ua

15.01.2019 № 07-10/46
На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Підлісного Євгена Васильовича на тему:
«ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ЕКОНОМІКИ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Результати завершеного дисертаційного дослідження Підлісного Євгена Васильовича упродовж 2016-2018 років пройшли успішну апробацію на *факультеті соціально-економічної освіти* Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова в процесі викладання дисциплін економічного циклу, спрямованих на формування у студентів правової культури у процесі фахової підготовки.

Зміст нововведень, розроблених дисертантом і упроваджених у освітній процес відзначається обґрунтованими і досить змістовно охарактеризованими теоретичними засадами формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти. Розроблені здобувачем та апробовані педагогічні умови, забезпечили високу ефективність реалізації моделі формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки. Важливим практичним здобутком запроваджених матеріалів є їхня ефективність у формуванні економічних знань, умінь і навичок майбутніх бакалаврів економіки щодо управлінської діяльності, а також набуття особистого досвіду.

Підлісним Євгенієм Васильовичем в процесі дослідження визначено алгоритм реалізації міжпредметних зв'язків з дисциплін економічного і правового циклів на основі розробленого навчально-методичного забезпечення. Дослідником упроваджено в навчальний процес спецсемінар «Соціально-правовий захист», удосконалено зміст програм навчальних і виробничих практик.

Запропоноване навчально-методичне забезпечення отримало позитивну оцінку викладачів університету. Вони можуть слугувати для вдосконалення освітнього процесу майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти та формування у них правової культури.

Основні положення і результати дослідження були обговорені та схвалені на засіданні кафедри економіки освіти (протокол № 9 від "28" грудня 2018 року).

Декан факультету соціально-економічної освіти В. Б. Євтух

Проректор з наукової роботи Г. М. Торбін

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2, тел. (04744) 3-45-82, факс (04744)
3-45-82, E-mail: **post@udpu.edu.ua** УДПУ імені Павла Тичини р/р 35227252004420,
банк одержувача Державна казначейська служба України МФО 820172, код 02125639

22.12.2018 № 2785/01

На №_____від_____

Довідка
про впровадження результатів завершеного дисертаційного дослідження Підлісного Євгена Васильовича на тему:
«Формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки» (спеціальність 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти)

Результати дисертаційного дослідження Підлісного Євгена Васильовича впроваджено у освітній процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини під час викладання фахових дисциплін в Інституті економіки та бізнес-освіти у період з 2016 по 2018 рр.

У роботі дисертанта глибоко і всебічно проаналізовано теоретичні засади формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки, розроблені та апробовані педагогічні умови, які в сукупності забезпечують та реалізовують формування ціннісних орієнтацій, підвищення знань про управлінську, економічну, організаторську та інші види діяльності на основі удосконалення змісту та програмно-методичного забезпечення у процесі фахової підготовки шляхом упровадження активних методів (кейсів, аналізу і моделювання конкретних правових ситуацій (проблемні семінари), тематичної дискусії, «круглого столу», дебатів, діалогів, методу правотворчості; «мозкового штурму», ігор (пізнавальні, дидактичні, рольові), проблемних ситуацій, складання правових документів (договору, позовної заяви, клопотання тощо), методу правотворчості), організаційних форм (тренінгів, презентацій, індивідуального практикуму, науково-практичних конференцій, самостійної роботи (картки-завдання, роздаткові матеріали, теми рефератів тощо), педагогічних технологій (диференційоване навчання, проблемного навчання, модульна, проектна, ігрова).

Результати впровадження авторської методики експериментальної роботи обговорено і схвалено на засіданні кафедри економіки та соціально-поведінкових наук Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 4 від 30 листопада 2018 року).

06540

Перший проректор А. М. Гедзик

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 26-78-65, факс (0362) 26-37-15
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net, код ЄДРПОУ 25736989

19.12.2018 № 140-01-12 На № _____ від_____

Довідка
про впровадження результатів завершеного дисертаційного дослідження
Підлісного Євгена Васильовича на тему:
«**Формування правової культури майбутніх бакалаврів з економіки у процесі фахової підготовки»** (спеціальність 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти)

Результати дисертаційного дослідження Підлісного Євгена Васильовича впроваджено в освітній процес Рівненського державного гуманітарного університету при викладанні фахових економічних дисциплін з метою формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки на факультеті документальних комунікацій і менеджменту у період з 2016 по 2018 рр.

Заслуговує на увагу алгоритм побудови експериментальної роботи, що включає мету, завдання, підходи, принципи, методи, прийоми, технології формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти. На основі дослідження апробована авторська методика, що включає: оновлення змісту фахових дисциплін: Економіка, Економіка підприємства, Фінанси і кредит, Бухгалтерський облік, Маркетинг, Менеджмент, Економічна теорія (через реалізацію міжпредметних зв'язків економіки і права) упровадженням спецсемінару «Соціально-правовий захист», тренінгів, удосконалення програм навчальних і виробничих практик.

Отже, ефективність упровадження авторської методики у освітню діяльність Рівненського державного гуманітарного університету, наукова обгрунтованість підходів, змістовність та методична доцільність, відповідність актуальним потребам вищої школи на сучасному етапі довели, що у студентів підвищився рівень сформованості правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти.

Запропоновані методичні нововведення отримали позитивну оцінку викладачів університету, які використовували матеріали в освітньому процесі з метою формування правової культури майбутніх бакалаврів економіки у процесі фахової підготовки в закладах вищої освіти.

Основні положення і результати дослідження обговорені і схвалені на засіданні кафедри менеджменту Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 12 від 11 грудня 2018 року) та можуть бути рекомендовані іншим вищим навчальним закладам.

Доктор економічних наук,
професор кафедри менеджменту РДГУ Юхименко-Назарук І.А.

Т.в.о. ректора РДГУ проф. Павелків Р.В.